THE BOOK WAS DRENCHED

सुदाम्याचे निवडलेले पोहे

अर्थात्

साहित्य-बत्तिशींतील निवडक लेख

लेखक

कै. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर

जानेवारी १९५२] दुसरी आवृत्ति [किंमत ३ रुपये

दोन शब्द

—●—

कै. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांचें "सुदाम्याचे पोहे" अर्थात् "साहित्य-बत्तिशी" हें मराठींतील एक प्रथम श्रेणीचें पुस्तक आहे, ही गोष्ट सर्व साहित्यिकांना मान्य आहे. परंतु तें फार मोठें असल्यामुळें, त्यांतील निवडक व उत्कृष्ट लेखांचें एक पुस्तक निराळें काढावें अशा सूचना आल्यावरून मराठी साहित्यप्रेमी रसिकांचेसाठीं हें पुस्तक काढलें आहे.

—प्रकाशक

प्रकाशक : श्री. कमलाबाई भिडे,

मालक, मॉडर्न बुकडेपो, आनंदाश्रमासमोर, पुणें २.

मुद्रक : भगवान पंढरीनाथ सोमण,

मॉडर्न प्रिंटिंग प्रेस, ३९१ नारायण पेठ, पुणें २.

साहित्यसम्राट् कै. न. चिं. केळकर यांची प्रस्तावना.

रा. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांचे '**सुदाम्याचे पोहे**' गेलीं सात आठ वर्षें खंडशः लोकांच्या हातांत पडत होते. हे विनोदात्मक लेख एकत्र करून पुस्तकरूपानें पुन्हां छापण्याचा सुप्रसंग हल्लीं रा. काशीनाथ रघुनाथ मित्र—मासिक मनोरंजनाचे संपादक—यांनीं आणिला, ही फार चांगली गोष्ट झाली. 'सदरहु पुस्तकास तुम्हीं प्रस्तावना लिहा.' अशी रा. कोल्हटकर यांनीं मला कांहीं दिवसांपूर्वी स्नेहभावपूर्वक आज्ञा केली; परंतु ती बऱ्याच विचाराशिवाय मला मान्य करितां आली नाहीं. कारण, ज्या घाटाची मूर्ति त्याच घाटाची तिला बैठक—किंवा ज्या घाटाची तरवार त्याच घाटाची तिला मूठ शोभेल, इतर शोभणार नाहीं, असें तेव्हां माझें मत होतें व तें अद्यापि कायम आहे; परंतु अखेर मीं मनाशीं असा विचार केला कीं, विषम वस्तूंच्या संयोगानेंहि कित्येक वेळां जगांत कार्य साधण्यासारखें असतें. धनुष्यावरून सोडल्या जाणाऱ्या तीराचें तोंड म्हणजे लोखंडी फळ किती जड असतें, तथापि त्याचें पुच्छ म्हणजे पीस किती हलकें असतें! उलट पक्षीं, चवरीचा दांडा जड असतो पण तिचें कार्यकारी मुख केशमय अर्थात् हलकें असतें. माझ्या प्रस्तावनेनें रा. कोल्हटकरांच्या पुस्तकाचें इतर कोणतेंहि कार्य न साधलें तरी एक हटकून साधण्यासारखें आहे; म्हणजे प्रस्तावनेची जड व रूक्ष भाषा आणि खुद्द पुस्तकाची चुरचुरीत व हलकी—म्हणजे अल्पभार आणि हंसविणारी—भाषा या एकमेकींशेजारीं ठेविल्या गेल्यानें, रा. कोल्हटकर यांच्या भाषेची खरी मौज वाचकांस अधिक खुलून दिसेल. व रा. कोल्हटकरांच्या विनोदात्मक लेखांचें गुणग्रहण वाचकांकडून होण्यास केवळ या विरोधामुळें तरी माझी स्वतंत्र रीतीनें थोडीबहुत मदत होईल अशी मला खात्री वाटली, व म्हणूनच ही प्रस्तावना लिहिण्यास मी उद्युक्त झालों.

प्रस्तावना ही कांहीं टीका नव्हे. यास्तव सदर पुस्तकांतील लेखांचें परीक्षण करून त्यांतील गुण अगर दोष समर्पक रीतीनें दाखविणें हा प्रस्तुत माझा हेतु नाहीं. रा. कोल्हकरांच्या विनोदात्मक लेखांच्या योगानें मराठींत एक नवीन व इष्ट अशी लेखनपद्धति सुरू झाली, व केवळ या दृष्टीनें प्रस्तुत लेखांचें महत्त्व मीं मानतों. या लेखांतील कोणताहि विषय, किंबहुना कोणताहि विचार नवीन नसेल; परंतु कदाचित् जुनेच विचार कांहीं एका नव्या लेखनसरणीनें—नव्या पद्धतीनें—मांडलेले आहेत हीच मुख्य गोष्ट होय. या पद्धतीस विनोदी पद्धति हें नांव देतां येईल. तिजमध्यें व्यंगोक्ति, वक्रोक्ति, अतिशयोक्ति वगैरे मुख्य घटक असून प्रायः हास्योत्पादन आणि तद्द्वारां करमणूक व बोध हे तिचे परिणाम होत. इंग्रजींत या पद्धतीस Humorous व Epigrammatic असें म्हणतात. मार्कट्वेन, मॅक्स ऑरेल, चेस्टर्टन वगैरे ग्रंथकर्ते याच पद्धतीचे पुरस्कर्ते होत. इंग्रजी भाषेमध्यें पूर्वी ऑलिव्हर गोल्डस्मिथ, ॲडिसन वगैरे लेखकांच्या लेखांत विनोद असे, नाहीं असें नाहीं; परंतु तो थोडा व मधून मधून सहज नकळत ओघानें येत असे. मार्कट्वेन वगैरे लेखकांच्या लेखांत तो पुष्कळसा व मुद्दाम जाणूनबुजून आणलेला असतो. या दृष्टीनें पाहतां हा विनोद कृत्रिम वाटेल. पण त्याची कृत्रिमता असली तरी ती फक्त हेतूंत आहे. खुद्द विनोदाच्या स्वरूपांत नाहीं. शिवाय, एखाद्या लेखकास विनोदी लिहिणें साधूं लागलें म्हणजे संवयीनें तें त्याच्या इतकें अंगवळणीं पडतें कीं, विनोदाची छटा उमटल्याशिवाय त्याला प्रायः कांहीं लिहितां येईनासेंच होतें. पण अशा रीतीनें एखाद्या गुणाचा क्वचित् अतिरेक होण्याचा संभव असला तरी तो गुणच नव्हे, असें केव्हांहि म्हणतां येणार नाहीं. ज्याप्रमाणें काव्य करण्यास त्याप्रमाणें विनोदी लेख लिहिण्यासहि उज्ज्वल प्रतिभा लागते. कवि व विनोदी लेखक या दोघांसहि वस्तुजातांतील चित्ताकर्षक असे कांहीं विशिष्ट संबंध इष्ट असतात व सुचावे लागतात. पैकीं कवि हा संवादित्व हुडकून काढतो, त्याचें लक्ष सौंदर्यावर असतें; उलट, विनोदी लेखक हा विसंवादित्व हुडकून काढीत असतो. त्याचें लक्ष विकृत व हास्योत्पादक गोष्टींवर असतें; परंतु दोघांचेंहि कार्य

एकच—म्हणजे विषय मनावर बिंबविणें हें—असतें व तें घडून येतेंहि. कारण, जसे लेखक तसेच वाचकहि निरनिराळ्या मनोरचनेचे असतात; जो तो लेखक मुख्यतः आपल्याशीं समानधर्म अशा वाचकांसाठीं लिहितो; व तो तो वाचकहि आपापल्या मनोधर्मांप्रमाणेंच वाचण्यास लेख पसंत करितो.

सरस कवितेप्रमाणें विनोदी लेख लिहितां येणें ही एक ईश्वरी देणगी आहे. तो गुण अंगीं असणारे दुर्मिळ, पण तो गुण अंगीं असतां त्याचा उपयोग न करणारे तर त्याहूनही दुर्मिळ. विनोदी लेखनपद्धति साधून तिचा अंगीकार केला असतां लेखकाम विषयप्रतिपादनाला मदत कशी होते हें रा. कोल्हटकर यांचें प्रस्तुत पुस्तक निर्विकार मनाने वाचणारास सहज कळून येईल. प्रस्तुत निबंधविषयांपैकीं बहुतेक अगदीं नेहमींच्या व्यवहारांतले आहेत. तथापि प्रत्येकामध्यें विषयप्रतिपादनाची हातोटी नेहमींच्या प्रतिपादकास न सुचणारी अशी व हास्योत्पादक आहे. 'साक्षीदारां'चे स्वभावदुर्गुण; 'कुलपा' वरचें रूपक; 'शिमग्यां'तील घाणेरड्या चालीरीतींवरील चुरचुरीत व्याजस्तुतिपूर्ण टीका; देवांच्या विकृत मूर्तींच्या दर्शनापासून थट्टेखोर मनुष्यास सुचणाऱ्या कल्पना; 'गवई' लोकाच्या स्वभावाचा तऱ्हेवाईकपणा आणि गायनांतील चमत्कारिक प्रकार व खोडी; 'हजामती' वरील निबंधांतील केशवपनविधीसंबंधानें केलेलें मौजेचें वर्णन, 'भविष्यें' नेहमीं खोटीं कशीं ठरतात, परंतु तीं खोटीं ठरलीं असें म्हणतां येऊं नये याकरितां तीं पैशापायली विकणारे भविष्यवेत्ते काय काय युक्त्या योजतात याचें मार्मिक विवेचन; एकामागून एक अशीं अनेक लग्नें करण्याचा जणूं काय हट्ट घेतलेल्या बेमुरवती नवरदेवांवरील विनोदी टीका; जनसमाज आजवर पूर्ण भाविकपणें करीत आलेले धर्मविधी व समारंभ म्हणजे उदाहरणार्थ लग्न, श्रावणी वगैरे—यांचा मूळ हेतु व हल्लीं रूढ असलेली त्यांची आचारक्रिया यांजमधील विसंवादित्वामुळें सूक्ष्म नजरेनें पाहणाऱ्या विचारी मनुष्याच्या मनास सुचणारे विचार; 'वर्तमानपत्र' या नांवाखालीं लेख व जाहिराती यांच्या बाबतींत भोळे, अज्ञानी अगर आपमतलबी अशा लोकांनीं घातलेला धुडगूस; 'मुंबईचे प्रदर्शन' व 'दीपोत्सव' या

लेखांत केलेलें मनुष्यस्वभाववर्णन; अलीकडे जिकडेतिकडे भरणाऱ्या संमेलनांतील रूढ, ‘ कायम ठशांनीं छापलेल्या ’ औपचारिक प्रकारांची थट्टा करण्याकरितां ‘ चोरांच्या संमेलना ’चें रूपक घेऊन केलेलें वर्णन; आज निरनिराळ्या हजारों रूपांनीं भिक्षेचा ‘ धंदा ’ करणाऱ्या लोकांसंबंधानें त्रस्त झालेल्या यजमानास प्रत्यहीं येणाऱ्या प्रसंगांचें वर्णन; स्वभावतःच विनोद-विषय होऊन बसणारें दुसरें बालपणच - असें जें ‘ म्हातारपण ’ त्याला अंगभूत असणाऱ्या सर्वतोपरी वैगुण्यांचें थट्टेखोरपणाचें वर्णन, आणि ‘ चित्रगुप्ताचा जमाखर्च ’ या निबंधांतील पापपुण्याच्या हास्यास्पद कल्पनांचें हास्योत्पादक रीतीनें केलेलें विवेचनः—हीं वाचणारास निबंध-काराच्या अंगीं असलेली वस्तुनिरीक्षणाची दृष्टि, मार्मिकपणा, गहनविचार-शक्ति, उदाहरणें देण्याची हातोटी, व सर्वांत मुख्य म्हटलें म्हणजे, कोणतीहि गोष्ट हंसू येईल व मौज वाटेल अशा रीतीनें सांगण्याची कला—या सर्वां-बद्दल त्याचें अभिनंदन करावें असेंच वाटेल.

सदर निबंधांतून कित्येक दोषस्थळेंहि आढळतात. उदाहरणार्थ, निबंध-कारास शाब्दिक कोट्यांची वाजवीहून अधिक हौस असल्यामुळें क्वचित् दूरान्वय व कृत्रिमपणा दिसून येतो; कल्पनांची थोडी ओढाताण व वेळीं अतिशयोक्तीचीहि अतिशयोक्ति होते. तसेच भाविक समाजाच्या दृष्टीनें पाहतां या निबंधांतून कांहीं कांहीं भाग वगळले असते तर अधिक बरें झालें असतें. रा. कोल्हटकरांनीं या निबंधांत केलेली टीका जरी सर्वस्वी अयुक्त म्हणता आली नाहीं, तरी जें बोलणें व्यक्तीला राग येण्यास कारणीभूत होतें तें समाजालाहि होईल हें लक्षांत ठेवूनच समाजावर टीका करणें योग्य आहे. निर्दयपणाची टीका ही वैद्यकांतील सजीवच्छेदनशास्त्रा (Vivisection) प्रमाणें आहे. ती एकंदर समाजाला शास्त्रीयदृष्ट्या अखेर उपयोगी असली, तरी ती जशी आपण आपल्या स्वतःच्या तरुण मुलांबाळांवर, एवढेंचसें काय पण वृद्ध व मरणोन्मुख झालेल्याही मातापितरांवर करणार नाहीं त्याचप्रमाणें शाब्दिक टीकेचीहि गोष्ट मानिली पाहिजे.

रा. कोल्हटकराच्या या लेखांवरून, त्यांजवर इतरहि कित्येक आरोप लादण्यांत येत असतात. लेखात अश्लीलता आहे या आरोपास स्वतः कोल्हटकरांनींच सदरहू पुस्तकांतील एका लेखांत उत्तर दिलें असून, खुद्द टीकाकाराच्याच लेखांतील उतारे त्यांनीं दिल्यामुळे तें समर्पक झालें आहे. रा. कोल्हटकरांस विनोदाशिवाय कांहीं लिहितांच येत नाहीं, असाहि त्यांजवर एक आक्षेप असतो; परंतु 'विविधज्ञानविस्तारां'तील त्यांचे ग्रंथपरीक्षणात्मक लेख, विशेषतः बडोद्यास भरलेल्या ग्रंथकारांच्या गेल्या संमेलनाकरितां त्यांनीं लिहिलेला 'मराठी भाषे'वरील निबंध जो कोणी वाचील त्याला हा आक्षेप निर्मूल आहे हें तेव्हांच कळून येईल. त्यांच्या लेखांत ज्याची त्याची कुचेष्टाच आढळावयाची, असा आक्षेप घेणारांनीं लक्षांत ठेवण्यासारखी एक गोष्ट आहे; ती अशी कीं, सुदाम्याच्या पोह्यांत अगर इतरत्रहि, साधुपुरुष व सन्मान्य व्यक्ति—ज्यांच्या महानुभावित्वाविषयीं कोणाचा मतभेद नाहीं—अशांची थट्टा बाष्कळपणानें त्यांनीं केली, अगर केवळ व्यक्तिनिंदा आरंभिली, असें बहुधा कोठेंहि आढळणार नाहीं. रा. कोल्हटकरांच्या विनोदाचें हत्यार कल्पनेवर पडतें, व्यक्तीवर ते उचललेंहि जात नाहीं. विधिसमारंभ वगैरेंची चेष्टा करणें व नास्तिकपणा ह्या गोष्टी समानार्थक आहेत, हें मुळींच खरें नाहीं. असें असतां नास्तिकपणाचाहि आक्षेप या लेखांवर कोणी कोणी आणतात. तथापि कोल्हटकरांच्या नाटकांतून व इतर लेखांतून ईश्वरविषयक अत्यंत उदात्त विचारांचीं पदें व वाक्यें नीट पाहणारास हवीं तितकीं आढळतील. असो; तथापि हें सर्व शाबीत मानून जमेस धरिलें असतांहि सदरहू निबंध आदरणीय आहेत, यांत शंका नाहीं. कारण, या दोषांसंबंधानेंहि पाहतां असें म्हणतां येईल कीं, समाजामध्यें मतांतर होत असतां अशी टीका होणें हें अपरिहार्य आहे. यूरोपांत कॅथोलिक पंथाची सुधारणा होऊन प्रॉटेस्टंट पंथ स्थापन होण्याच्या सुमारास लेखक व्यक्ति किंवा लोकनिंदेची भीति न बाळगतां अशाच टीका करीत असत. जर्मनीमध्यें सोळाव्या शतकांत इरॅसमस व अठराव्या शतकांत फ्रान्समध्यें व्हॉल्टेअर या विनोदी लेखकांनीं समाजासंबंधानें जें लिहिलें, त्या मानानें रा. कोल्हटकर

अंगीं आत्मसंयमनाचा गुण बाणावा लागतो. तो बाणण्यास व्यावहारिक किंवा धार्मिक शिस्तीनें त्याची संवय उत्पन्न करावी लागते. दूरदर्शी व आत्मसंयमी माणसें स्वतःचें कल्याण उत्तम रीतीनें साधूं शकतात. पण त्यांच्या कल्याणाचा पुष्कळदां समाजहिताशीं विरोध येतो. त्यांजकडून समाजास अपकार होऊं नये म्हणून त्यांचें लक्ष समाजविरोधी उद्योगाहून निराळ्या कार्यात गुंतवून ठेवावें लागतें, व त्यांजकडून समाजहित घडवावयाचें असल्यास त्यांच्या संकुचित दृष्टीचा विकास करून तिला स्वहिताची व परहिताची व्याप्ति एकच वाटावयास लावणें भाग पडतें. उत्तरोक्त कार्य त्या माणसांच्या आनुवंशिक गुणधर्मोप्रमाणें किंवा पूर्वसंस्कारांप्रमाणें कमीअधिक सुलभ जातें. पण तें सुलभ जाण्यास ज्ञानाचेंही साहाय्य होतें. हें ज्ञान, समाजाच्या सर्व घटकावयवांचे धार्मिक, राजकीय, सामाजिक वगैरे हितसंबंध एकच आहेत अशा व्यावहारिक स्वरूपाचें किंवा समाजांतील किंबहुना जगांतील सान्या व्यक्ति एकाच परमात्म्याचीं भिन्न स्वरूपें होत अशा आध्यात्मिक स्वरूपाचें असतें. हें ज्ञान फलद्रूप व्हावयास त्या माणसांची आत्मसंयमनपूर्वक स्वार्थत्याग करण्याची तयारी असावी लागते.

याप्रमाणें मनुष्यमात्राच्या सुखप्राप्तिरूप अंतिम ध्येयाच्या स्वरूपनिश्चयाशीं ज्ञानाचा व कर्माचा निकट संबंध असतो. त्या ध्येयाच्या साधनांशींही त्यांचा तितकाच निकट संबंध असलेला दिसून येईल. सुखाचे उगम बेंथॅम या इंग्रज ग्रंथकाराच्या मतें विषयोपभोग, आरोग्य, संपत्ति, कर्मकौशल्य, मैत्री, कीर्ति, सत्ता, धर्मनिष्ठा, सदिच्छापूर्ति, अपकारेच्छापूर्ति, ज्ञान, स्मृति, कल्पना (ह्यांत सौंदर्यबुद्धीचाही समावेश होतो.), आशा, विचार-संगति, दुःखमुक्तता, असे अनेक आहेत. त्यांपैकीं कांहीं बव्हंशीं शारीरिक श्रमानें व इतर प्रमुखत्वेंकरून मानसिक श्रमानें साध्य होण्यासारखे असतात. उदाहरणार्थ, विषयोपभोगांचीं साधनें, सत्ता, कर्मकौशल्य हीं प्राप्त करून घेण्याकरितां जसें मुखत्वेंकरून शरीर झिजवावें लागतें तसा ज्ञान प्राप्त करून घेण्याकरितां बुद्धीस, व मनासमोर कल्पनाचित्रें उभीं करण्याकरितां कल्पनेस शीण द्यावा लागतो. शारीरिक किंवा मानसिक व्यवसाय उत्तम

रीतीनें होण्याकरितां त्या व्यवसायास लागणाऱ्या साधनांचें पूर्ण ज्ञान व त्यांवर पूर्ण विश्वास असावा लागतो. शिवाय उद्दिष्टप्राप्तीबद्दल तीव्र आतुरता व एकाग्रता हीं व्यवसायाचीं इतर अंगेंही असावीं लागतात. पूर्वोक्त आतुरता फलद्रूप होण्याकरितां तिला प्रेम, द्वेष, राग, कुतूहल, भय, यांसारख्या एखाद्या भावनेचें पाठबळ असावें लागतें. उत्तरोक्त एकाग्रता उत्पन्न होण्याकरितां इतर क्षोभजनक विषयांचा अभाव व एकाग्रतेस सरावलेलें मन ही सामुग्री आवश्यक असते. मनाचे ठायीं एकाग्रतेची शक्ति अभ्यासानेंच आणावी लागते. याप्रमाणें सुखाच्या साधनांशींही ज्ञान व कर्म यांचा जिव्हाळ्याचा संबंध असतो. ज्ञानांत सत्य व कर्मांत कर्तव्य जसें श्रेष्ठ तसें सुखाच्या उगमांत सौंदर्य श्रेष्ठ असतें. प्रसिद्ध जर्मन कवि गेटी यांचें ब्रीदवाक्य ‘ सत्य, कर्तव्य व सौंदर्य ’ हें असून त्यांत मनुष्याच्या बौद्धिक, नैतिक व भावनात्मक ध्येयांचें सार आलें आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. सत्य म्हणजे एका पक्षीं वस्तुस्थिति व दुसऱ्या पक्षीं विचारात्मक मानसिक व्यवसाय किंवा उच्चाराचारात्मक शारीरिक व्यवसाय यांजमधील मेळ; आणि कर्तव्य म्हणजे व्यवसायाचा सुखाशीं व सौंदर्य म्हणजे वस्तुस्थितीचा कल्पनासृष्टीशीं मेळ होय. या तिन्ही मेळांमध्यें, अर्थात् कल्पना, वस्तु, व्यवसाय व सुख यांमध्यें पूर्ण मेळ रहाणें मानवी पूर्णावस्थेच्या दृष्टीनें अत्यंत आवश्यक आहे.

आतां वरील तत्त्वांची कसोटी आपल्या समाजास लाविली असतां तो तिला कितपत उतरतो हें पाहूं.

आपला समाज व्यक्तींचा बनलेला नसून जातींचा व पोटजातींचा बनलेला आहे. या जातींपैकीं कांहीं सुशिक्षित व सुसंस्कृत व कांहीं पूर्णपणें अशिक्षित व संस्कारहीन आहेत. पूर्वोक्त वर्गाच्या जाती आपापल्या हितास दक्षतेनें जपूं शकतात. पण उत्तरोक्त वर्गांतील जातींस तें शक्य नसतें. व्यक्तीस सज्ञान व आत्मसंयमी करणें सर्वस्वीं नसलें तरी बरेंच साध्य असतें; पण सबंध समाजांत ज्ञानाचा किंवा संयमनाचा प्रसार करणें अशक्य नसलें तरी अत्यंत दुर्घट असतें. यामुळें नीच जातींत शिक्षणाचा प्रसार करण्याचें जारीचे प्रयत्न सुरू असतांही त्यांजमध्यें विशेष चेतना उत्पन्न होत नाहीं

व उच्च जातींत नीच जातींकरितां स्वार्थत्याग करण्याची बुद्धि उत्पन्न करण्याचे प्रयत्न थोर महात्म्यांकडून होत असतांही त्यांस यावें तसें यश येत नाहीं. व्यक्तीप्रमाणें जातीचा स्वभाव उतावळा नसतो हें खरें आहे. त्याचप्रमाणें प्रत्येक जातीमागें कांहीं ना कांहीं तरी नियत कर्म लावून दिलेले असल्यामुळें त्या जातीस इतर जातींशीं विरोध करण्यास फावत नाहीं हेंहि खरें आहे. पण जातीच्या या स्थितिस्थापकत्वामुळें व आत्मसंतुष्टतेमुळें समाजांत क्रांति होण्याचें भय नसलें तरी त्यांनीं त्यांच्या प्रगतीस साहाय्य न होतां विघ्नच होतें; व त्यावर बाहेरून आघात होऊं लागल्यास त्याच्या अवयवांतील वैषम्यामुळें त्याचा नाश होण्यास विलंब लागत नाहीं. सर्व जीवात्मे परमात्म्याचींच स्वरूपें आहेत या अभेदप्रतिपादक सिद्धांतास हिंदु धर्माच्या तात्त्विक अंगांत जरी महत्त्वाचें स्थान आहे तरी त्याच्या वर्णव्यवस्थारूप आचारात्मक अंगावर त्याचा थोडासुद्धां परिणाम झालेला दिसत नाहीं. वर्णव्यवस्थेंत भिन्नभिन्न वर्णांस भिन्नभिन्न कर्तव्यें आंखून दिलेलीं असल्यामुळें सर्व वर्णांस समान असे जिव्हाळ्याचे धार्मिक व सामाजिक हितसंबंध मुळींच नाहींत असें म्हटल्यास चालेल. सर्व जातींची नियामक राजसत्ता एक असल्यामुळें त्यांचे राजकीय हितसबंध एक आहेत ही गोष्ट खरी आहे. पण जातीजातींमध्यें शिक्षण, संपत्ति, अधिकार इत्यादि बाबतींत वैषम्य असल्यामुळें व तें वैषम्य शतकानुशतकें चालत आलेलें असल्यामुळें हल्लीं जागृत होऊं लागलेल्या मागासलेल्या जातींना पुढारलेल्या जातींबद्दल अविश्वास वाटत आहे. आणि यामुळें त्यांजमध्यें राजकीय हितसंबंधाच्या ऐक्याच्या भावनेपेक्षां भिन्नतेची भावनाच प्रबल आहे; व ती बदलणें जातींच्या स्वाभाविक स्थितिस्थापकतेमुळें अत्यंत दुर्घट होऊन बसलें आहे. मागासलेल्या जातींकडून जातवार प्रतिनिधींची जी जोराची मागणी करण्यांत येत असते ती या अविश्वासाची व भेदभावाची उत्तम निदर्शक होय. हा अविश्वास व भेदभाव घालविण्याकरितां पुढारलेल्या जातींनीं प्रचंड स्वार्थत्याग केला पाहिजे. पण जेथें हरएक प्रकारच्या भेदांमुळें कनिष्ठ जातींशीं तादात्म्य होण्याची भ्रांति, तेथें तशा स्वार्थत्यागाची अपेक्षा तरी कशी करावयाची?

गेल्या हजार वर्षांत हिंदुस्थानच्या लोकांत मुसलमान, पारशी, ख्रिस्ती,

यहुदी इत्यादि अनेक धर्मांच्या अनुयायांची भर पडून सांप्रतच्या हिंदी समाजास हिंदु समाजाच्या वर्णव्यवस्थेचेंच स्वरूप आलें आहे. या नवीन जातींचा परस्परांशीं बेटीव्यवहार नसला तरी रोटीव्यवहार चालू असल्यामुळें त्यांचे परस्परसंबंध ते दोन्ही व्यवहार निषिद्ध मानणाऱ्या हिंदुधर्मीय जातींच्यापेक्षां अधिक सलोख्याचे आहेत. हिंदु धर्मांतील ब्राह्मण किंवा क्षत्रिय त्याच धर्मांतील अस्पृश्यांशीं भोजनव्यवहार किंवा पानव्यवहार तर राहोच, पण स्पर्शव्यवहारही करणार नाहीं. उलटपक्षीं, हिंदुधर्मबाह्य लोकांस त्या अस्पृश्यांशीं रोटीव्यवहार करण्यासही कांहीं संकोच वाटत नाहीं, व यामुळें त्या अस्पृश्यांस हिंदुधर्मांतील इतर जातींपेक्षां अन्यधर्मीय लोकच जवळचे वाटतात. हे अस्पृश्य लोक थोडेथोडके नसून त्यांची गणना कित्येक कोटींनीं होण्यासारखी आहे, व त्यांच्या पतितावस्थेचा काळ थोडाथोडका नसून हजारों वर्षांनी मोजण्यासारखा आहे. इतर देशातही सुशिक्षित व अशिक्षित, श्रीमत व गरीब, प्रबळ व निर्बळ यांसारखे उच्चनीच वर्ग आहेत. पण त्या वर्गांमध्यें अनुल्लंघनीय मर्यादा नसल्यामुळें आजचा निरक्षर कालांतरानें पंडित होऊं शकतो, आजचा भिक्षाधीश अल्पावधींत लक्षाधीश होऊं शकतो व आजचा गुलाम उद्यां सर्वसत्ताधारी होऊं शकतो. तशी सवलत आपल्या लोकांत नाहीं. आम्हांमधील चार हजार वर्षांपूर्वीच्या पवित्र व सतेज ब्राह्मणाचा आजचा दुराचारी व निस्तेज वंशज पवित्र व तेजस्वीच गणिला जातो, व चार हजार वर्षांपूर्वीच्या अंत्यजाचा हल्लींचा शुचिर्भूत वंशज अस्पृश्यच मानण्यांत येतो. स्वतःच्या देशबांधवांस व धर्मबांधवांस पशूंपेक्षांही नीच मानणाऱ्या आम्हांस परदेशांत परधर्मीयांकडून पशूपेक्षां अधिक मान मिळत नाहीं याचा अचंबा किंवा राग मानण्याचा आम्हांस काय हक्क आहे ?

ही स्थिति अवश्य बदलली पाहिजे. ती इतके दिवस टिकण्याचें कारण तिचा चातुर्वर्ण्यात्मक धर्माशीं असलेला निकट संबंध हें होय; व त्या दोहोंची फारकत करणें शक्य नसल्यास ‘ इंद्राय स्वाहा तक्षकाय स्वाहा ’ या न्यायानें दोहोंचें बरोबर उच्चाटन करणें जरूर आहे. चातुर्वर्ण्यसंस्था गेलीं हजारो वर्षें जरी आपणांत रूढ असली तरी ती मूळच्या आर्यसमाजाची प्रकृति नसून तिच्यांत पडलेली विकृति आहे. ‘ ना विष्णुः पृथिवी-

पतिः ' ही राजकारणाची कल्पना, 'न वदेद् यावनी भाषां प्राणैः कंठगतैरपि ' ही व्यवहाराची कल्पना इत्यादि विकृतींचा आपण कालमानास अनुसरून जसा त्याग केला तशी जातिभेदाची कृत्रिम संस्थाही नष्ट करून व मनुष्याची योग्यता गुणकर्मानुसार ठरविण्याची प्राचीन स्वभाविक रूढि पुन्हा प्रचारांत आणून आपल्या समाजाची प्रकृति पूर्ववत् निकोप केली पाहिजे. या गोष्टीस अपूर्व स्वार्थत्यागाची जरूर आहे हें खरें; पण उच्चवर्णीयांनीं नीचवर्णीयांकरितां असा स्वार्थत्याग करणें अशक्य कोटींतील नाहीं हें जपानांतील सामुराई लोकांनीं आपल्या वर्तनानें सिद्ध करून दाखविलें आहे. चातुर्वर्ण्यरूप धर्मानें सबंध जाती मागासलेल्या राहून राष्ट्रीय कल्याणाची कितपत हानि झाली याचा येथवर विचार झाला. आतां उच्च जातींतील व्यक्तींच्या पुरुषार्थाचें तरी रूढ धर्माकडून कितपत पोषण होतें हें पाहूं.

पुरुषार्थ साधावयास शरीरबल, बुद्धिबल, भावनाबल इत्यादि धनात्मक साधनांचें जसें साहाय्य होतें तसें आत्मसंयमनरूप ऋणात्मक साधनाचेंही होतें. आत्मसंयमनाचा परिपोष होण्यास भावी परिणामांची तीव्र जाणीव असावी लागते. आमच्या पोथ्यांतील फलश्रुतींपासून किंवा गरुडपुराणादिकांतल्या फौजदारी कायद्यापासून आत्मसंयमनास कितपत पोषण मिळत असेल याची शंकाच आहे. त्यानीं भाविकांच्या श्रद्धेची दोरी प्रमाणाबाहेर ताणिली गेल्यामुळें तुटण्याचाच फार संभव. त्याचा जो कांहीं अल्पस्वल्प परिणाम व्हावयाचा तोही दानादिकांनीं पापक्षय करण्याची जी सवलत धर्मानें ठेविली आहे तिनें नष्ट होतो. आत्मसंयमन व्रतनियमांनींही वाढवितां येतें; व ती सोय माल आपल्या धर्मानें चांगली केली आहे यांत संशय नाहीं. धर्मोक्त व्रतवैकल्यादिकांत मन गुंतून राहिल्यामुळें पापाचरणाचा विचार करण्यास त्यास फावत नाहीं हाही त्यांचा एक फायदा आहे. या व्रतनियमांचा संस्कार घडलेल्या नैष्ठिकाची संयमी या दृष्टीनें योग्यता दुसऱ्या देशांतील कोणत्याही संयम्याच्यापेक्षां श्रेष्ठ नसली तरी त्याच्या बरोबरीनें असते असें म्हणण्यास मुळींच हरकत नाहीं. पण आपणामधील विधिनिषेधात्मक नियमांनीं मनुष्य इतका जखडून जातो कीं, त्याच्या पुरुषार्थास फारसा अवसरच रहात नाहीं. आज काय सोमवार, उद्यां काय एकादशी, परवां काय एकादशीचें पारणें, तेरवां काय पोथीची समाप्ति, याप्रमाणें रोजच्या रोज आमच्या मागें नवा नवा व्याप लागलेला

असतो. कर्मठाचा तर पहांटे चार वाजेपासून रात्रीचे दहा वाजेपर्यंतचा सारा काळ प्रातर्विधि, काकडआरती, स्नान, संध्या, पूजा, वैश्वदेव, जपजाप्य, मंत्रपठन, स्तोत्रपठन, पुराणश्रवण, देवदर्शन, शेजारती इत्यादि व्यवसायांत विभागिलेला असतो. कधीं कधीं तर श्रावणमासांतील नक्त, अधिकमासांतील एकभुक्त, यांसारखीं किंवा चातुर्मास्यासारखीं व्रतें महिना महिना, चारचार महिने चालू असतात. पुरुषांच्यापेक्षा स्त्रियांचीं व्रतें साहजिकच विपुल व घोंटाळ्याचीं असतात. दुष्काळांत गरिबांस पोटास पुरेसें अन्न व पाठीस पुरेसें वस्त्र मिळत नसतांही बायकांच्या लक्ष वाती तुपांत जळतच असतात! देवभोळेपणाच्या खालोखाल आमचा भुतेंखेतें, वेताळ, समंध, ब्रह्मराक्षस, चेटकिणी, मांत्रिक यांजवरील विश्वास असतो. मंत्रतंत्र, जादूटोणा, धूपदीप, दोरेगंडे, ताईत, कोंबडीं, लिंबें, शेंदूर इत्यादि खेळांत आमचे प्रत्यहीं हजारों रुपये खर्च होत असतात. आम्हांमध्यें गुरूचें बंडही विलक्षण असतें. आमचा साधुसंतांवरील विश्वास अचल असतो. वाटेल त्या ढोंकेसंन्याश्यानें उठावें व महान् साधु म्हणून मिरवत भक्तांचा द्रव्यसञ्चयरूप लोण्याचा गोळा मटकवावा किंवा त्यांच्या नवनीतकोमल अर्धांगीवर आपल्या जन्मांतरींच्या स्त्रिया म्हणून बेलाशक हक्क सांगावा! सोवळ्यासंबंधानें तर आमचा इतका कटाक्ष असतो कीं, सुतानें नरकास जाण्याच्या भीतीनें आम्हांस वाटेंतील सुतांवार पाणी तरी सोडावें लागतें किंवा तीं टाळण्याकरितां आपल्या अव्वलच्या पूर्वजांप्रमाणें उड्या मारीत तरी चालावें लागतें. हिरेमाणकें देवांच्या मूर्तींत भरून ठेविलीं म्हणजे त्यांच्या वाटेस जाण्याची दरोडेखोराचीही प्राज्ञा नाहीं, गाई अवध्य असल्यामुळें त्या देवळाच्या महाद्वारापुढें उभ्या केल्यास तें यवनांकडूनही भ्रष्ट होण्याची भीति बाळगावयास नको, किल्ल्याच्या कोटास धावळ्या गुंडाळून ठेविल्या म्हणजे तो अभेद्य होऊन त्याजवर हल्ला चढविण्याची शत्रूची छातीच होणार नाहीं, अशा मासलेवाईक आमच्या कल्पना! परकीयांनीं एकीमागून एक स्वाऱ्या करून आपली संपत्ति खुशाल लुटून न्यावी; आमच्यामधील पराक्रमी पुरुषांस मात्र ती परत खेंचून आणण्यासाठींही देशाची मर्यादा ओलांडण्याची सक्त मनाई! धर्मानें पुरुषार्थास स्थलाचेंच केवळ बंधन लाविलें आहे असें नाहीं, तर काळाचेंही बंधन लाविलें आहे; आणि फलज्योतिषानें व

शकुनमुहूर्तादिशास्त्रांनीं धर्माच्या क्षेत्रांत प्रवेश करून घेऊन तें बंधन दृढ केलें आहे. परकीयांनीं 'शुभं च शीघ्रम्' हा नैसर्गिक मुहूर्त साधून आम्हांवर स्वारी करावी, आणि तिचा प्रतिकार करण्यास आम्हांला मात्र नक्षत्रादिकांचा कृत्रिम मुहूर्त पाहिला पाहिजे ! तो मुहूर्त लांबचा असला किंवा शत्रूनें आमच्या जोशीबुवांची मूठ दाबून तो आपल्या सोयीप्रमाणें लांबवून घेतला तर आम्ही हातपाय जोडून व डोळे मिटून आमच्या घरादारांची राखरांगोळी व आमच्या स्त्रियांची विटंबना होऊं दिली पाहिजे ! आमच्या मार्गांत एखाद्या माजरानें पाऊल टाकिलें कीं आमचें पाऊल आम्हांला मागें घेतलें पाहिजे ! आमच्या पराक्रमाची ज्योत जरी चांगली प्रज्वलित असली तरी समोरील पंचारतीमधील एखादा अल्पस्नेह दीप विझल्याबरोबर आम्हांला हार खाल्ली पाहिजे ! आम्ही शत्रुसैन्याच्या वावटळीस तोंड देण्याऐवजीं नाकाचा सूर पहात बसलों, सेनानायकाच्या रणगर्जनेनें स्फुरण पावून पुढें सरसावण्याऐवजीं घुबडाच्या घूत्कारानें कच खाऊन माघार घेऊं लागलों, नाकासमोरील शत्रूच्या जमावानें सरंजामाचें व हाल-चालींचें नीट निरीक्षण करण्याऐवजीं आकाशांतील ग्रहांच्या युतींचें व गतींचें अवलोकन करण्यांत मग्न होऊन राहिलों, यामुळेंच आम्ही परि-णामीं विजयश्रीच्या मालेऐवजीं आकाशपुष्पमालेचा मात्र लाभ करून घेतला ! आमच्या भोळसरपणानें उत्पन्न केलेल्या या दुबळेपणांत दैववादानें व कर्मवादानें भरच टाकिली. अपेश आल्यावर खिन्न मनाचें समाधान करण्याच्या कामीं त्या दुकलीचा चांगला उपयोग होतो खरा. पण कार्याच्या आरंभींच तिची कांस धरिल्यास अपेशाला आमंत्रण दिल्या-सारखें होतें, व मागील जन्मांतील कर्मापेक्षां चालू जन्मांतील कृति-शून्यता मात्र फळास येते. कोणत्याही कार्यास यश येण्याकरितां त्याच्या साधनांचें पूर्ण ज्ञान व त्यांवर पूर्ण विश्वास असावा लागतो. पण आपण प्रत्येक कार्याचा संबंध त्याच्या वास्तविक साधनांशीं व मानवी प्रयत्नांशीं न लावितां दैव, जन्मांतरीचें कर्म, अंतरिक्षांतील ग्रह, जीवकोटींतील घुबडें, मांजरें, पाली वगैरे असंबद्ध गोष्टींशीं लावितों ! मनुष्यकृत गोष्टींशीं लाविलाच तर शिंका, उचक्या नाकाचा सूर यांसारख्या अहेतु-

पूर्वक झालेल्या प्रकारांशीं लावितों, व या रीतीनें आपली दिशाभूल करून घेतों ! स्वप्रयत्नाशिवाय दुसऱ्या प्रत्येक पदार्थावर यशाची भिस्त ठेवणाऱ्या अप्रयोजक प्राण्यापासून यश दुरावत गेल्यास यांत आश्चर्य कसचें ?

कार्यसिद्धि होण्यास कार्याबद्दल भावनामूलक तीव्र तळमळ लागावी लागते, व तदर्थ करावयाचा प्रयत्न एकाग्रतेनें व्हावा लागतो. पण आपणांत गेल्या हजार वर्षांपासून तरी व्यवहारापेक्षां परमार्थाचें, प्रवृत्तीपेक्षां निवृत्तीचें व कर्मयोगापेक्षां कर्मसंन्यासाचें जें वर्चस्व चालू आहे त्यामुळें, संसार मिथ्या आहे, कामक्रोधादि षड्रिपूंचें दमन करणें हेंच मनुष्याचें कर्तव्य, तें केल्याशिवाय त्याची जन्ममरणाच्या फेऱ्यातून मुक्तता होत नाहीं, याच विचारांचें चोहोंकडे साम्राज्य दिसून येतें. जेथें ऐहिक सुखाबद्दल इतकें तीव्र औदासीन्य, तेथें कार्याबद्दल अव्यभिचारी व तीव्र तळमळ कोठून राहणार ? व तशी तळमळ असल्यावांचून सिद्धि तरी कशी प्राप्त होणार ?

ही लेखमाला सुरू झाली त्या वेळीं समाजैक्यास व पुरुषार्थास विघातक अशा उपर्युक्त विचारसरणीचें समाजांत फारच प्राबल्य होतें. तें उत्तरोत्तर सपाट्यानें कमी होत आहे. या क्रांतीचें बीज आपली राजकीय स्थिति सुधारण्याबद्दल समाजांत जी उत्कट तळमळ उत्पन्न झाली आहे तिच्यांत सांपडेल. पुरुषार्थास मारक अशा दुबळ्या कर्मसंन्यासाचें हीनत्व व कर्मयोगाचें श्रेष्ठत्व स्थापन करणारा एक उत्कृष्ट ग्रंथ एका राजकीय पुढाऱ्याकडूनच झाला. अस्पृश्यांची अस्पृश्यता दूर झाल्याशिवाय स्वराज्य मिळणें व टिकणें आणि आपली परदेशांतील अवहेलना थांबणें शक्य नाहीं असा उपदेश परिणामकारक रीतीनें होण्यास एका राजकीय नेत्याकडूनच सुरवात झाली. कर्मसंन्यासाचा व जातिभेदाचा निषेध यापूर्वी धर्मसुधारकांकडून व समाजसुधारकांकडून अनेक वेळां करण्यांत आला होता. पण त्या वेळीं कर्मप्रधान व समताप्रधान पाश्चात्य संस्कृतीचा विशेष प्रसार झाला नव्हता म्हणून म्हणा किंवा उद्योगाचा व आत्मत्यागाचा स्वहिताशीं असलेला संबंध बहुजनसमाजास स्पष्ट दिसत नव्हता म्हणून म्हणा, त्यांच्या प्रयत्नांस तादृश यश आलें नाहीं. हल्लीं हक्कांच्याबरोबर जबाबदारीचीही जाणीव सपाट्यानें उत्पन्न होत असल्यामुळें त्या दोन्ही गोष्टींचें महत्त्व सामान्य जनांस पटूं लागलें आहे, व तें त्यांच्या

करणींत वठूंही लागेल अशी आशा करण्यास सबळ कारणें दिसत आहेत. हल्लीं राजकीय बाबतींत तरी कोरड्या वक्तृत्वापेक्षां कळकळीचा ओलावा असलेल्या कृतीस प्राधान्य मिळूं लागलें आहे; व राजकीय प्रगति होण्यास सामाजिक सुधारणा आवश्यक आहे हें एक वेळ उपहासास्पद ठरलेलें तत्त्व जनतेच्या आचारांत जरी नसलें तरी विचारांत स्पष्टपणें प्रतिबिंबूं लागलें आहे. आज समजूं लागलेलें सत्य उमजूं लागण्यास, आज कळूं लागलेलें तत्त्व कृतिद्वारा वळूं लागण्यास कांहीं कालावधि लागेल यांत संशय नाहीं; पण तो कालावधि दीर्घ नाहीं असें भोंवतालच्या चिन्हांवरून भविष्य वर्तविणारा प्रत्येक समाजशास्त्री निश्चयानें सांगूं शकेल.

वर एका जर्मन कवीचें जें ब्रीदवाक्य दिलें आहे त्यांत सौंदर्याचें महत्त्व सत्य व कर्तव्य यांच्या बरोबरीनें मानिलें आहे; व तें योग्यच आहे. अनार्योशीं व बौद्धांशीं कराव्या लागलेल्या समेटामुळें आपल्या धर्माचें मूळचें उज्ज्वल स्वरूप मलिन होऊन सत्याची व कर्तव्याची जशी हानि झाली तशी सौंदर्याचीही झाली. सौंदर्य केवळ शारीरिकच असतें असें नाहीं, तर बौद्धिक व नैतिक स्वरूपाचेंही असतें. गणपतीचें बाह्य स्वरूप, विधवांचें केशवपन हे शारीरिक सौंदर्यहानीचे प्रकार होत. आपण गणपति हें दैवत त्याच्या पित्याप्रमाणें व अनेक क्षुद्र देवतांप्रमाणें अनार्यांपासून व केशवपन संन्यासाभिमानी बौद्धांपासून उचललें असावें असा अनेक विद्वानांचा तर्क आहे; व तो खरा असण्याचा बराच संभव आहे. विचारांत व आचारांत प्रमाणशीरपणा नाहींसा झाला म्हणजे बौद्धिक व नैतिक सौन्दर्याची हानि होते. शिमग्यांतील बीभत्स प्रकार अशा हानीचें उदाहरण होत. त्यांचें मूळही शोधूं गेल्यास अनार्यांच्या चालींतच सांपडेल.

या लेखमालेंत वरील ब्रीदवाक्यांतील त्रयीस विघातक अशा प्रकारांवरच टीका केल्याचें दिसून येईल. जुन्या धर्मकल्पनांस न पटण्याजोगे असे या मालेंत पंधरा लेख आहेत. बाकीचे सतरा व्यावहारिक स्वरूपाचे आहेत. पूर्वोक्त लेखांतील टीकेप्रमाणें उत्तरोक्त लेखांत टीका आली असलीच तर ती अपवादात्मक स्थळीं व तुरळक आढळून येईल.

कोणताही सिद्धांत स्थापन करण्याचे तर्कशुद्ध मार्ग दोन असतात. त्याचा एखाद्या परिचित सिद्धांताशीं पूर्ण मेळ आहे असें दाखविणें हा एक मार्ग, व त्या सिद्धांताचा विरोधी अपसिद्धांत घटकाभर खरा मानिल्यास त्यापासून निघणारी अनुमानपरंपरा आपल्या पूर्व अनुभवाशीं किती विसंगत व हास्यास्पद ठरते हें दाखविणे हा दुसरा मार्ग. प्रस्तुत लेखमालेंत विनोदी लेखनपद्धतीचा अंगीकार केलेला असल्यामुळें दुसरा मार्गच अनुसरिला आहे. या लेखनपद्धतींत लेखकाची भिस्त अन्वयापेक्षां व्यतिरेकावर, सादृश्यापेक्षां विरोधावर व बुद्धीपेक्षां कल्पनेवर असल्यामुळें तिचा वाचकांवर उत्कट ग्रह होतो. तिनें वाचकास प्रथम जरी राग आला तरी त्याचें चित्त शांत व स्थिर होतांच त्याच्या कल्पनेसमोर टीकाविषयीभूत प्रकारांतील विरोध उभा राहून त्याच्या बुद्धीसही त्याची हास्यास्पदता पटू लागते; रागाची जागा लाजेकडून घेण्यांत येते व टीकाकार आपणांस हिणविण्यांत आनंद मानणारा आपला हितशत्रु नसून आपलीं वैगुण्यें हंसतहंसत दाखविणारा आपला निस्सीम मित्र आहे अशी शेवटीं त्याची खात्री होते.

पुष्कळदां सत्यज्ञानाचा जन्म अज्ञानमूलक मिथ्या कल्पनांपासून झालेला दिसून येतो. पण त्या कल्पना त्या ज्ञानास जन्म दिल्यानंतर स्वतःच्या पिलास मारणाऱ्या श्वापदाप्रमाणें त्याचा नाश करितात, किंवा स्वतःच्या छायेखालीं वाढू पहाणाऱ्या रोपट्यांच्या मुळ्यांस आपल्या मुळ्यांनीं प्रतिबंध करणाऱ्या वृक्षाप्रमाणें त्याची प्रगति खुंटावितात. शुद्ध धर्माची, ज्योतिषशास्त्राची व रसायनशास्त्राची उत्पत्ति अनुक्रमें पिशाचादिकांवरील, फलज्योतिषावरील व किमयावरील विश्वासापासून झाली. परंतु तोच विश्वास पुढें आपल्या अपत्यांची उन्नति खुंटविण्यास कारण झाला. तो विश्वास उडवितांना त्याच्या अपत्यांस धक्का न पोहोंचविण्याची खबरदारी अवश्य घेतली पाहिजे; व ती या लेखमालेंत घेतलीही आहे. आपणामधील धर्मतत्त्वांपैकीं अद्वैतसिद्धांताबद्दल किंवा भागवत धर्मांतील भक्तिमार्गाबद्दल, आपल्या पूर्वजांनीं गणितांत व ज्योतिषांत लाविलेल्या शोधांबद्दल प्रस्तुत लेखकास अत्यंत आदर आहे; व पिशाचादिकांचा किंवा फलज्योतिषाचा उपहास करितांना त्यानें त्या आदरास न शोभतील असे उद्गार मुळींच काढिले नाहींत अशी वाचकांची खात्री होईल.

कालांतरानें पिशाचयोनीचें अस्तित्व व गुणधर्म निश्चित होण्याचा संभव आहे. तसेंच मनुष्याचें भवितव्य आणि अंतरिक्षांतील ज्योति, पशुपक्ष्यांचें स्वर व हालचाली यांजमधील संबंध शास्त्रीय पद्धतीनें सिद्ध होणें आणि मनुष्यास अंतर्ज्ञानासारख्या शक्ति शास्त्रीय साधनांनीं प्राप्त होणें हेंही असंभवनीय नाहीं. ही गोष्ट कबूल न करणें म्हणजे एक तऱ्हेचा भोळसरपणा व हटवादीपणाच होईल. पण तो संभव खरा ठरेपर्यंत यशाची इच्छा करणाऱ्या प्रत्येक व्यवहारज्ञानें त्यांवर अविश्वास ठेवूनच चाललें पाहिजे. सांप्रत काळीं अश्रद्धेय म्हणून गणिल्या गेलेल्या प्रत्येक अद्भुत प्रकाराच्या हुलीबरोबर स्वतःस बहकूं देणें म्हणजे स्वतःच्या ऐहिक व पारमार्थिक हिताची वाताहत करून घेणें होय यांत संशय नाहीं.

प्रस्तुत मालेंतील कांहीं लेख प्रथम प्रसिद्ध झाले त्या वेळीं लेखकाचा त्या लेखांच्या द्वारें कांहीं जातींचा किंवा कांहीं प्रांतांतील लोकांचा उपहास करण्याचा हेतु आहे असा एक समज उत्पन्न झाला होता. परंतु तो समज अवास्तव होता. तो उत्पन्न होऊन लेखकाच्या कांहीं देशबांधवांचीं मनें, कांहीं काळ कां होईना, दुखावलीं गेलीं याबद्दल लेखकास अत्यंत दिलगिरी वाटते. हिंदुस्थानांतील सर्व जातींचें व सर्व प्रांतांचें ऐक्य व्हावें हाच लेखकाचा हेतु असून सर्व स्वदेशीयांबद्दल बंधुतुल्य प्रेम ही एकच त्याची तत्संबंधी भावना आहे. त्या ऐक्याशीं व त्या प्रेमाशीं विसदृश अशा भाषेची त्याजकडून योजना झाली असल्यास तो त्याच्या हेतूचा दोष नसून भाषेचा आहे असें समजावें. वाचकांनीं ते लेख या दृष्टीनें वाचिल्यास त्यांची त्याच्या शुद्ध हेतूबद्दल पूर्ण खात्री होईल.

गाजराच्या पुंगीपासून वादनासारख्या ललित कलेंत जरी भर पडली नाहीं तरी निदान जठरांत भर पडण्यास हरकत नसते. तिच्याप्रमाणें या लेखमालेचेंही बोध व करमणूक असे सूक्ष्म व स्थूल स्वरूपाचे दोन उद्देश आहेत. त्यांपैकीं पहिला उद्देश फसून दुसरा सिद्धीस गेला तरी लेखकाचे श्रम अगदीं फुकट गेले असें त्यास वाटणार नाहीं.

लेखकास विनोदाकरितां कांहीं स्थळीं जरी थोडी फार अत्युक्ति करावी लागली आहे तरी त्यानें वर्णिलेले बहुतेक प्रकार सत्यावर उभारलेले आहेत.

उदाहरणार्थ, 'साधुसंत' या लेखांतील मत्कुणपूजेसारखे असंभवनीय वाटणारे प्रकारही लेखकाच्या अनुभवांतूनच कागदावर उतरले आहेत. मनुष्याच्या श्रद्धेवरील विचारशक्तीचें नियंत्रण दूर झालें म्हणजे त्याच्या आचरणास शक्याशक्यतेचें कोणतेही निर्बंध बाधूं शकत नाहींत.

प्रस्तुत पुस्तकांतील पहिल्या अठरा लेखांपेक्षां पुढील चवदा लेखांमध्यें टीकापर लेखांची संख्या कमी असून त्या लेखांची भाषाही बरीच सौम्य आहे. पहिल्या अठरा लेखांतील टीकापर लेख प्रथम प्रसिद्ध झाले तेव्हां ते अनेकांस अत्यंत तीव्र वाटले. परंतु समाजाच्या त्या वेळच्या मनांत हल्लीं कालाच्या ओघास अनुसरून बरीच प्रगति झालेली असल्यामुळें ते लेखही हल्लीं बरेच सौम्य वाटण्याचा संभव आहे. त्या लेखांवर वाचकांचा विशेष रोष न होण्याचें आणखीही एक कारण आहे. कालाचा समाजावर जसा संस्कार झाला आहे तसा प्रस्तुत लेखकावरही झाला आहे. मालेच्या आरंभकालीं लेखक तरुण व बरेच वाचक त्याजपेक्षां वयस्क अशी स्थिति होती. ती बदलतां बदलतां आतां अगदीं उलट झाली आहे. हल्लीं लेखक वृद्ध व बहुतेक वाचक तरुण असा प्रकार असल्यामुळें वाचक हें पुस्तक वाचितांना त्याजकडे कमी सरोष किंबहुना दयार्द्रच दृष्टि ठेवतील अशी आशा आहे. ती सफल होवो अशी इच्छा प्रगट करून ही लांबलेली प्रस्तावना संपवितों.

जळगांव, वऱ्हाड, १९२३ } श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर

अनुक्रमणिका

सुदाम्याचे निवडलेले पोहे

अर्थात

साहित्य-बत्तिशींतील निवडक लेख

———:※:———

१ .... साक्षीदार.

न्यायसभांत निर्ढावलेल्या लोकांना 'साक्षीदार' हा किती विलक्षण प्राणी आहे हें सांगावयास नकोच. इतर लोकांसही त्याच्या बुद्धिमत्तेची, नीतीची व व्यवसायाची ओळख व्हावी या हेतूनें हा वर्णनात्मक लेख लिहीत आहें.

या प्राण्याचे मातापितर 'पुराव्याची गरज' व 'पोटगी भत्ता' हे होत. गरज ही कल्पकतेची आई, हें नातें तर प्रसिद्धच आहे. आई एक असल्या-मुळें साक्षीदार व कल्पकता हीं अर्थात् बहीणभावडें झालीं. या दोघांचें सख्य किती आहे व साक्षीदारास त्याच्या बहिणीचें प्रसंगीं किती साहाय्य असतें हें अनुभवानेंच कळण्याजोगें आहे.

या प्राण्याचा मुख्य व्यवसाय बहुतकरून लोकांतील तंटे तोडणें हा असतो. यामुळें जेथें जेथें म्हणून देवघेव वगैरे चालली असेल तेथें तेथें हा अगदीं ठेवलेला असावयाचा! जेथें ऋणको धनकोस वसूल देत असेल किंवा धनको दस्तऐवज लिहून घेत असेल, तेथें हा सार्वजनिक प्राणी तो सर्व प्रकार सूक्ष्म दृष्टीनें अवलोकन करीत असतो. कोणत्या मनुष्यानें कोणत्या रंगाचें पागोटें

वि. विस्तार, पु. ३३, अंक ८-९, (सन १९०२)

घातलें आहे, रुपये वसूल देतांना किती किती मोजून दिले, कशांत बांधून आणले होते, मालाचें माप कोणत्या धातूचें होतें, माल आणिलेल्या गाडीच्या बैलांचा रंग कोणता होता, वगैरे लहान सहान गोष्टींची सुद्धां नोंद त्याच्याकडून होत असते. जेथें वांटणी चालली असेल तेथें हा प्राणी हजर असावयाचाच. लग्नसमारंभ किंवा दत्तविधान चाललें असेल तेथें एक वेळ उपाध्या नसला तरी चालेल, पण साक्षीदार पाहिजेच; मग तो अन्य जातीचा असला तरी हरकत नाहीं. एकदां तर एका मुसलमान साक्षीदारानें एका हिंदूच्या लग्नप्रसंगीं हजर राहून अंतरपाट धरल्याचेंही शपथेवर सांगितलें ! बरें, हा प्राणी नुसत्या सार्वजनिक प्रसंगींच हजर असतो असें नाहीं, तर दुसऱ्यांचा एकांत चालला असतांनाही हजर राहण्याची याची तयारीच ! नवराबायकोचा प्रेमळ संवाद, खुनी लोकांचीं कारस्थानें, इत्यादि प्रसंगीं त्या त्या प्रसंगांच्या प्रत्यक्ष वांटेकऱ्यांशिवाय दोघेजण तेथें हजर असतात—एक परमेश्वर व दुसरा साक्षीदार ! पण या रीतीनें या नामाचा एकवचनीं उपयोग केल्यानें वाचकांचा गैरसमज होईल, तो घालविण्याकरितां प्रथमच एका गोष्टीचा उल्लेख केलेला बरा. ती गोष्ट हीच कीं, साक्षीदार एकटा कधींही असावयाचा नाहीं. नेहमीं दोन किंवा अधिक साक्षीदार एकत्र आढळून येतात. अर्थात् हा प्राणी कळप करून राहणारा (Gregarious) आहे. परंतु चमत्काराची गोष्ट ही कीं, जरी इतरांमधील भांडणें तोडण्याचा साक्षीदारांपैकीं प्रत्येकास हव्यास असतो तरी त्यांचें एकमेकांशीं कधींही पटत नाहीं. विवक्षित प्रसंगीं कोणती वेळ होती असें त्यांना विचारल्यास एकाचें प्रातःकाळ तर दुसऱ्याचें संध्याकाळ असें मत पडेल, व तिसऱ्याचें मत त्या वेळीं रात्र झाली असून प्रकृत साक्षीदाराशिवाय सर्व गाढ झोंपेंत होते असें पडेल. तीन साक्षीदारांत अशी त्रेधा होण्यासारखें मतवैचित्र्य ! मग त्यांची जास्ती संख्या असल्यावर विचारूंच नये. एकदां आम्हीं चौघां साक्षीदारांस एका घडलेल्या प्रसंगाच्या काळाविषयीं विचारिलें असतां एकानें शपथेवर (साक्षीदार शपथेशिवाय तोंडांतून ब्रही काढीत नाहींत !) असें सांगितलें कीं, त्या प्रसगीं पावसाची मुसळधार सुरू होती; दुसऱ्यानें सांगितलें, थंडी पडल्यामुळें चोहोंकडे आगट्या पेटल्या होत्या;

तिसऱ्यानें वसंतपूजा चालली असून चांदण्यांत अंगास उट्या लावीत असल्याचें निक्षून सांगितलें ! चवथ्या साक्षीदारानें चवथीच गोष्ट सांगितली नाहीं याला त्या बापड्याचा इलाज नव्हता. कारण उन्हाळा, हिंवाळा व पावसाळा या काळांव्यतिरिक्त चवथा काळच त्याच्या ऐकिवांत नव्हता. सारांश, साक्षीदारांच्या विरुद्ध विधानांची एकवाक्यता करतां करतां नाकीं नव येतात. बरें, हीं विधानें खोटीं असतात अशांतलाही प्रकार नसतो. कारण सगळ्यांनीं शपथा वाहिलेल्या असतात. शिवाय भवभूतीनें वर्णन केलेल्या 'वाचमर्थोऽनुधावति' या कोटींतच साक्षीदारांची गणना असते. पंचमहाभूतें त्यांच्यापुढें हात जोडून उभीं असतात. एखादा साक्षीदार रात्रीची सहल करण्यास निघाला असतां जर अंधारांत एखादें चौर्यकर्म चाललेलें असेल तर स्वच्छ आकाशांत सुद्धां वीज चमकून तें कर्म त्याच्या नजरेस आलेंच म्हणून समजावें. पंचमहाभूतांप्रमाणेंच इतर मनुष्यप्राणीही साक्षीदारास वश असतात. कधीं कधीं चोरानें घरांत शिरून कडी लावली असतांही साक्षीदाराची चाहूल ऐकतांच त्यानें कडी उघडून व त्याला आंत घेऊन नंतर त्याला साक्षी ठेवून चोरी केल्याचें आमच्या ऐकिवांत आहे !

दुसऱ्याच्या कामांत हात घालण्याच्या इच्छेबरोबर देवानें या प्राण्यास तदनुरूप इंद्रियें व बुद्धि दिली आहे हें सुदैवच समजावयाचें ! एका अंधळ्या साक्षीदारानें एकदां एका मनुष्याच्या पागोट्याचा रंग पिवळा होता हें प्रत्यक्ष डोळ्यांनीं पाहिल्याचें सांगितलें. प्रत्यक्ष डोळ्यांनीं पाहिल्यावर खोटें तरी कोणीं म्हणावें ? तसेंच वार्धक्यामुळें बहिरे झालेल्या साक्षीदारांचे कान दुसऱ्यांचीं व्यवहारासंबंधीं होणारीं बोलणीं ऐकतांना चांगले शाबूत होतात, व तरुण साक्षीदारांना फार लांबून ऐकूं येतें. साक्षीदाराची आठवण तर फारच बळकट असते. सामान्य मर्त्यांची आठवण विशेष कारण नसतांना दहा पांच वर्षांपलीकडे जात नाहीं, व तिची पकड ठळक गोष्टींवरच असते, पण साक्षीदाराच्या आठवणीची मगरमिठी फार भयंकर असते. पाहिजे तितकी क्षुल्लक बाब असूं द्या व तिला कितीही वर्षें लोटली असोत, साक्षीदारांना ती आठवत नाहीं असें होणारच नाहीं. पंधरा वीस वर्षांपूर्वींचेही

जमाखर्च ते घडाघड मुखोद्गत म्हणून दाखवितात; मग ते कितीही घोटाळ्याचे का असेनात! हा प्रकार पाहातांना अलीकडील कांहीं वक्त्यांची आठवण झाल्यावांचून रहात नाहीं. हे वक्ते घरून एखादें जोरदार भाषण पाठ करून किंबहुना छापवूनही काढून तें सभेंत पाठ म्हणून दाखवितांना त्यांतील सुभाषितें किंवा प्रसिद्ध पुरुषांच्या उक्ति साशंक मुद्रेनें व If I remember right (जर माझी आठवण धड असेल तर) अशा उद्गारांसहित उच्चारीत असतात. साक्षीदारांचा प्रकार मात्र यांपैकीं नसतो हो! त्यांना खरोखर मोठ्या व भानगडीच्या रकमा कालांतरानें जशाच्या तशा आठवतात. जितकी जितकी क्षुल्लक गोष्ट तितका तितका तिचा ठसा यांच्या मनावर अधिक! परवां परवां एका साक्षीदारानें वीस वर्षांपूर्वी ऐकलेल्या पंचवीस रकमा आणेपैसुद्धां बिनचूक सांगितल्या! तसेंच दुसऱ्या एकानें लहानपणीं पाळण्यांत ऐकलेल्या वांटणीसंबंधीच्या गोष्टी चाळीस वर्षांनंतर अचानक न्यायसभेपुढें आणिल्या! यापलीकडचें उदाहरण कृष्णाच्या भाषणास हुंकार देणाऱ्या गर्भस्थ अभिमन्यूशिवाय एकही आढळणार नाहीं अशी माझी खात्री आहे.

आतां साक्षीदार झाला तरी तो मनुष्यच असल्यामुळें वरील विधानास कांहीं अपवादही आहेत. उदाहरणार्थ, जरी त्याला पुष्कळ वर्षांपूर्वीची गोष्ट पूर्णपणें आठवते तरी नुकत्याच होऊन गेलेल्या गोष्टी पुष्कळदां त्याच्या आठवणींतून निसटूनही जातात. त्याच्या स्मृतिपटावर उमटणाऱ्या चित्राचें स्पष्टत्व बहुधा कालसान्निध्याशीं व्यस्त प्रमाणावर असतें. नुक्तीच मुखावाटें निघालेली गोष्ट लक्षांत न राहिल्यामुळें कधीं कधीं त्याच्याकडून परस्परांशीं विसंगत विधानें बाहेर पडतात. तसेंच नेहमीं परोपकाराकडे दृष्टि असल्यामुळें खासगी हितासारख्या क्षुल्लक गोष्टीकडे तो दुर्लक्ष करितो. 'वसुधैव कुटुंबकम्' हेंच त्याचें मत असतें. वर सांगितलेल्या फड्यां हिशोबी साक्षीदाराला तुम्ही जर विचारिलें कीं, 'जेथें या जमाखर्चांच्या गोष्टी चालल्या होत्या तेथें तुझें काय काम होतें?' तर तें त्याला मुळींच सांगतां येणार नाहीं. त्याचप्रमाणें 'दोन वर्षांपूर्वी तुझ्या बापाच्या श्राद्धास कोण ब्राह्मण बोलाविले होते?' असा प्रश्न केल्यास तो कुंठित होईल; पण वीस वर्षांपूर्वी

एकत्र जमलेल्या पन्नास मंडळीपैकीं प्रत्येकाचें नांव, पोषाख, धंदा, आईबापांचीं नांवें, एकंदर वंशावळ, वाटेल तें विचारिलें तरी तो तुम्हांला दाद देणार नाहीं. शिवाय जरी वर सांगितल्याप्रमाणें साक्षीदारांचीं नष्ट झालेलीं इंद्रियेंही कधीं कधीं पालवतात, तरी कधीं कधीं डोळे असूनही कांहीं वस्तु त्यांना दिसेनाशा होतात. हें एकदेशीय ग्रहण बहुतकरून दस्तऐवज लिहिणारांच्या डोळ्यांना लागतें. त्यांत नमूद केलेल्या गोष्टींखेरीज इतर गोष्टी त्यांना मुळींच दिसत नाहींत; इतकेंच नाहीं, तर पुष्कळदां तारणगहाणखताऐवजीं ताब्रेगहाणखत व ताब्रेगहाणखताऐवजीं खरेदीखत केवळ हस्तदोषामुळें त्याच्याकडून लिहिलें जातें.

साक्षीदारांना चिलीम ओढण्याचें एकच व्यसन असतें; पण तें त्यांच्या फारच पथ्यावर पडतें. कारण त्यांचें हें व्यंग माहीत असल्यामुळें समान-व्यसनी लोकांकडून अर्थातच तमाखूसेवनांत पंक्तीचा लाभ देण्यासंबंधानें त्यांना पाचारण येतें, व तें आलें म्हणजे त्यांना त्याची भीड न तुटून इतरांचें व्यवहारनिरीक्षण करण्याचा त्यांचा मार्ग सहजच खुला होतो. जेव्हां ते तंबाखू ओढीत असतात तेव्हां ते बहुतकरून बाजारास जात असतात. पण अशा प्रसंगीं सुद्धां इतर लोक त्यांचा मार्ग रोंखून त्यांना तंटे तोडण्या-करितां ओढून नेतातच. साक्षीदार एकमेकांशीं कधींही बोलत नाहींत. एकमेकांबरोबर लांबचा प्रवास करण्याचा प्रसंग जरी आला तरी त्यांचें परस्परांशीं वर्तन दोन इंग्रज गृहस्थांच्यासारखें तुसडेपणाचें असतें. न्यायसभेंत येईपर्यंत तर त्यांची एकमेकांशीं ओळखही नसते.

साक्षीदारांची सत्यप्रियतेबद्दल फार ख्याति आहे. ते ज्यांच्या वतीनें बोलावयास येतात ते जरी नेहमीं त्यांचे नातेवाईक किंवा सावकार असतात तरी ते खरें असेल तेंच सांगतात, व त्यांना कितीही प्रश्न विचारिले तरी 'माहीत नाहीं' हे शब्द त्यांच्या तोंडावाटें कधीं बाहेर पडावयाचे नाहींत. एवढेंच कीं, कधीं कधीं प्रसंगानुसार त्यांच्या उत्तराचा नमुना बदलतो. उदाहरणार्थ, उलट तपासणीच्या वेळीं त्यांचें उत्तर प्रश्नरूप किंवा सामान्य सिद्धांताच्या स्वरूपाचें असतें. समजा, आपण एखाद्या साक्षीदाराला

विचारिलें, कीं 'अमुक अमुक करार चावडीवर झाला कीं काय?' तर या प्रश्नाला उत्तर खालील दोहोंपैकीं एका स्वरूपाचें आहे असें तुम्हाला आढळेल :— 'असे करार चावडीशिवाय दुसरीकडे कशाला होतील?' किंवा 'असे करार चावडीवरच व्हावयाचे.' या उत्तर देण्याच्या पद्धतींत वैचित्र्य असून शिवाय तीपासून लौकिक ज्ञानही प्राप्त होतें. ही उत्तरसरणी साक्षीदारांच्या इतकी अंगवळणी पडून गेली असते कीं, कधीं कधीं तिच्यामुळें खालच्याप्रमाणें मासलेवाईक प्रकार घडून येतात.

प्रश्न–तुम्हाला चार बायका होत्या कीं काय?
उत्तर–सगळ्यांनाच चार चार बायका असतात.
प्रश्न–पहिली बायको मेली वाटते?
उत्तर–मरूं नये तर तिनें काय करावें!
प्रश्न–तिच्यापासून तुम्हांला एक मुलगा होता ना?
उत्तर–माझ्यापासून होऊं नये तर काय...?

साक्षीदारांना घातलेले प्रश्न त्यांना सहसा कळत नाहींत; त्यामुळें कधीं कधीं ते त्यांना विसंगत उत्तरें देतात, व कधीं कधीं कोणीं, केव्हां, कोठें, इत्यादि प्रतिप्रश्न विचारून व प्रश्नांतील कांहीं शब्दांचा पुनरुच्चार करून पृच्छा करणारास पुरेपुरेसे करितात.

एखाद्या प्रसंगाचें वर्णन करण्याची साक्षीदाराची तऱ्हा कादंबरींतल्याप्रमाणें व्यवस्थित व मोहक असते. 'अमक्या प्रसंगासंबंधानें तुला काय माहीत आहे?' असें त्याला मोघम विचारलें असतां, मुद्द्याच्या गोष्टीकडे एकदम न येतां 'सहा महिन्यांपूर्वीं एक दिवशीं सकाळीं मी निजून उठून तोंड धुऊन शेताकडे जात होतों, इतक्यांत–' इत्यादि स्थलकालादि तपशिलासकट सर्व हकीगत तो आपण होऊन अस्खलितपणें देतो. पूर्वी मुळींच तयारी नसतांना याप्रमाणें सुसंबद्ध भाषण करणारा वक्ता विरळाच आढळून येईल.

एक महत्त्वाची गोष्ट सांगावयाची राहिली. ती ही कीं, या सर्वज्ञ प्राण्याला स्वतःचें वय मुळींच माहीत नसतें. एखादा तरणाबांड स्वतःस

मरणाच्या दारीं बसलेला समजतो, तर एखादा थेरडा स्वतःस विशीच्या आंतच मानीत असतो. पण साक्षीदाराच्या वयांची माहिती न्यायाधीशांस चांगली असते. त्यांच्या कागदपत्रांवरून असें खात्रीलायक समजतें, कीं या प्राण्याचें वय नेहमीं पांचाच्या बाराखडींत असतें. उदाहणार्थ, एखाद्या साक्षीदाराचें पस्तीसावें वर्ष संपलें कीं इतर क्षुद्र जंतूंप्रमाणें छत्तीस, सदतीस इत्यादि मधल्या पायऱ्यांवर पाय न ठेवितां तो एकदम चाळिसाव्या वर्षांत प्रवेश करून दस्तऐवज वाचण्याकरितां चाळिशी विकत घेतो !

साक्षीदार जबानी देतांना बहुतकरून वर आढ्याकडे पहात असतो; जणूं काय आपला खरेपणा जाहीर करण्याकरितां तो त्रिकालज्ञानी ईश्वरास आव्हानच करीत आहे. त्याचप्रमाणें बोलतांना तो सारखा खोकत किंवा खाकरत असतो. पण हा परिणाम बहुतकरून चिलीम ओढण्याचा असावा. व्यसनी लोकांनीं यापासून अवश्य धडा घ्यावा.

कुलपासारखा रखवालदार त्रिभुवनांत सांपडणार नाहीं. त्याच्यापुढें पैशाची तिजोरी ओतली तरी त्यानें दारास मारलेली मगरमिठी सुटावयाची नाहीं, किंवा स्त्रियांच्या नेत्रकटाक्षांनीं त्याचें लोखंडी हृदय विरघळावयाचें नाहीं. पहारा करितांना त्याला डुलकी लागत नाहीं किंवा भूकतहानेची बाधा होत नाहीं. त्याला उन्हाचा किंवा शीताचा कधीं त्रास होत नाहीं. लोहाराकडून त्याच्या हृदयावर प्रहार करून तें छिन्नभिन्न केलें तर मात्र त्याचा नाइलाज होतो. जुन्या रोमन शिपायाप्रमाणें चाकरी बजावितां बजावितां मरण्याचें त्याचें ब्रीदच असतें.

परंतु या जगांत सर्वगुणसंपन्न असें कांहींच नाहीं, या नियमास बिचारें कुलूपच अपवाद कसें असणार? वरील गुण अंगीं येण्यास जी बुद्धिशून्यता कारण होते तिच्याचमुळें कधीं कधीं त्याच्याकडून विलक्षण प्रमादही घडून येतात. त्याचें काम बहुतकरून कडी व कोयंडा या जोडप्याचा वियोग न होऊं देणें हें असतें; परंतु एखाद्या चोरानें कडी कानसून दोघांची ताटातूट केली तर कुलपाकडून फारशी हरकत होत नाहीं! तसेंच कडीचें अंग कुलपापेक्षां रुंद असल्यास तिच्यामधून तें काढिलें असतांही हा सर्व चमत्कार तें स्तिमित वृत्तीनें पहात बसतें! कधीं कधीं पेटीच्या फळ्या हत्यारांनीं उकलून टाकिल्या तरी त्याला त्याची दाद नसते, व कधीं कधीं तर कुलपासकट पेटी पळविली तरी तें त्याच्या मुळींच गांवीं नसतें! जणूं काय कोणताही प्रसंग आला तरी आपली जागा न सोडतां त्या प्रसंगास पाठ देण्याचा त्याचा कृतनिश्चयच झालेला असतो! पण कुलपासारख्या दृढनिश्चयी व बाणेदार प्राण्यासही स्थानभ्रष्ट होण्याचा कधीं कधीं प्रसंग येतो. तो कोणामुळें येतो हें खिस्ती धर्मपुस्तकाच्या वाचकांस सांगावयास नकोच. त्या पुस्तका-

---

* वि. विस्तार, पु. ३४, अंक १, (सन १९०३)

प्रमाणें मानवजातीच्या मूळ पुरुषाचा अधःपात झाला तो केवळ स्त्रीमुळें. कुलपाचा अधःपात होण्यासही त्याची स्त्री किल्लीच कारणीभूत होते; व चमत्कार हा, कीं ॲडमचा नाश जसा ईव्हच्या फाजील जिज्ञासेमुळें झाला तसा कुलपाचा स्थानभ्रंशही किल्लीच्या अतिजिज्ञासेमुळेंच होतो. ही विचित्र स्त्री पतीच्या पोटांत शिरून आंतील खांचाखोचांची पूर्ण माहिती करून घेते, व अंतीं हृदय काबीज करून पतीच्या निश्चळपणाचा भंग करून टाकिते. फार काय सांगावें, या स्त्रीचा पतीवर इतका पगडा असतो कीं, ती अंतरल्यास कुलूप आपल्या धन्याला सुद्धां दाद देत नाहीं !

किल्ली कुलपाच्या उजव्या बाजूस फिरली म्हणजे तें बंद होतें, व डाव्या बाजूस फिरली म्हणजे त्याची कळी खुलते. स्त्री ही पुरुषाची अर्धांगी असून तिचे स्थान त्याच्या डाव्या अंगास आहे, व मनुष्याच्या हृदयाचें ठिकाण त्याच्या छातीच्या डाव्या बाजूस असतें या कल्पना आपण बहुतकरून कुलपावरूनच उचलल्या असाव्यात.

कित्येक कुलपें शेवटपर्यंत अविवाहितच राहतात. हें ऐकून आमचे धर्माभिमानी आर्यपुत्र चकित होऊन म्हणूं लागतील, ‘ लहानपणीं चतुर्भुज न होतां आजन्म ब्रह्मचर्यांत आपलें आयुष्य दवडणें म्हणजे केवढा मूर्खपणा ! सोळाव्या वर्षी संसार करावयास लागून पोरांची खानेसुमारी करीत करीत तिसाव्या वर्षी पोक्त होण्याचें साध्य असतां अशा अकालपरिपक्वतेवर लाथ मारून आपली शक्ति व स्वतंत्रता कायम ठेवणें हें केवढें धाडस ! कुलपांमध्यें असा भ्रष्टाकार असलाच तर तो परदेशस्थ कुलपांत तरी असला पाहिजे, किंवा या देशांतील कुलपांत असल्यास तीं कुलपें निदान शिकलेलीं तरी असलीं पाहिजेत. आमच्या धर्माभिमान्याच्या चातुर्याची आम्ही तारीफ कारितों. कारण या ब्रह्मचारी कुलपांना खरोखरच अक्षरांचा संस्कार झालेला असतो. त्यांना अक्षरें मुखोद्गत असून अक्षरी कुलपें (letter locks) अशी संज्ञा आहे. आमच्या दुर्धारक बंधूंचें समाधान व्हावें म्हणून आम्ही असेंहि खात्रीपूर्वक सांगतों कीं, अशा कांहीं बाटग्या कुलपाचा धर्मलंडपणा

बाजूला ठेविला तर इतर कुलपें मात्र विवाहाच्या बाबतींत आर्यभूमीस पूर्णपणें शोभण्यासारखींच असतात. म्हणजे प्रत्येक कुलपास एका वेळीं दोन दोन किल्ल्या विकत मिळतात. शिवाय दोन्ही हरवल्यास तिसरी करण्याचीही त्यांना धर्माज्ञा आहे.

आमच्या बंडूनानांना कुलपांचा मोठा शोक. अनेक धातूंचीं, अनेक आकारांचीं, अनेक कळींचीं कितीतरी कुलपें जमवून त्यांनीं एक संग्रहालयच बनविलें आहे. घरांत दूधदुभत्याच्या पेटीपासून तों तहत पैशाच्या तिजोरीपर्यंत व धान्य सांठविण्याच्या कोठीपासून तों थेट त्याचा निकाल करण्याच्या कोठडीपर्यंत (यावरूनच कदाचित् उच्च प्रतीच्या खतास सोनखत हें नांव पडलें असावें.) प्रत्येक ठिकाणीं त्यांनीं कुलपें लावून नाकेबंदी करून टाकिली आहे! घरावर एखादा डाका पडणार आहे अशी बातमी कळूनही कोणी इतकी तयारी करीत नसेल! बरें, इतका बंदोबस्त करण्याचें कारण विचाराल तर तें आपल्या चीजवस्तूचें रक्षण व्हावें ही इच्छा नसून कुलपांचा संग्रह मित्रमंडळींच्या नजरेस पडावा एवढीच आहे. या हव्यासामुळें बंडूनानांनीं कांहीं कड्यांस दोन दोन, व कांहीं दारांस दोन्ही बाजूंनीं कुलपें लाविलेलीं आहेत.

एवढा खटाटोप करून ठेविल्यामुळें बंडूनानांवर अनेक चमत्कारिक प्रसंग आले आहेत. एकदां त्यांच्या धान्याच्या कोठीच्या कुलपाची किल्ली त्यांच्या कुटुंबानें हरवली. कुलूप जरासें विजातीय असल्यामुळें त्याला किल्ली शोधण्याकरितां त्यांनीं सगळा बाजार पालथा घातला, तरी किल्ली मिळेना. बरें, कुलूप लोहाराकडून फोडवावें तर पोटच्या पोरापेक्षांही ममतेनें वागविलेल्या कुलपाचीं हाडें खिळखिळी होतांना पहाणें हें बंडूनानांसारख्यांना जरा दुर्घटच होतें. शिवाय गृहस्थ इतका मानी, कीं त्यानें शेजाऱ्यांपाशीं कधीं पसाभर धान्यही उसनें मागितलें नव्हतें. असो, अशा रीतीनें पहिला दिवस तर घरांतील सर्व मंडळींनीं त्या कुलपानिमित्त कडकडीत उपास काढिला. पण त्या दिवशीं एकादशी असल्यामुळें उपासाचें सर्व श्रेय धार्मिकपणाकडेच गेलें! दुसऱ्या दिवशीं द्वादशी असतां

तो दिवसही सगळ्यांनीं तितक्याच धार्मिकपणानें उपासांत काढिला. नानांचे तर डोळे पांढरे होण्याची वेळ आली. शेवटीं ही सर्व हकीगत कळतांच आम्ही स्वतः लोहारास बरोबर घेऊन नानांच्या घरीं गेलों व तें कुलूप एकदांचें फोडिलें. पण त्यामुळें नानांचा आमच्यावर इतका घुस्सा झाला कीं, ते पुढें पंधरा दिवसपर्यंत आमच्याशीं नीटपणें बोलेनातच! तीन दिवस तर त्यांनीं त्या मोडक्या कुलपाकरितां अशौच धरिलें होतें! व त्या तीन दिवसांत अनेक वेळां त्याचें चुंबन घेतांना अनेकांनीं त्यांना पाहिलें आहे!

बंडूनाना आपल्या उपयोगांतील सर्व किल्ल्या आपल्या जानव्यास अडकवून ठेवीत असल्यामुळें त्या कधीं हरवत नाहींत. हरवतात त्या बहुतकरून त्यांच्या कुटुंबाच्या ताब्यांतील किल्ल्या. वरील अनर्थ गुदरल्यापासून ते कुटुंबाच्या स्वाधीन साधीं बाजारी कुलपेंच करूं लागले. हीं कुलपें किल्लीच्या बाबतींत कांहींच विधिनिषेध बाळगीत नसत. त्यांना कोणतीही किल्ली, खिळा किंवा काडी चालत असे. कधीं कधीं तर नुसत्या हिसक्यानेंच तीं उघडत असत! अमुक एक किल्ली समोर आली तरच मी मोकळेपणानें वागेन अशा तऱ्हेचा एककल्लीपणा किंवा हेकेखोरपणा त्यांच्या अंगीं मुळींच नव्हता. त्यांची अशी ‘ वसुधैवकुटुंबक ’ वृत्ति पाहून शेवटीं नानांच्या पदरच्या एका विश्वासू नोकरालाही चोरी करण्याची इच्छा झाली, व तो हजार पांचशांचें डबोलें घेऊन पळून गेला. तेव्हांपासूनच नाना आपल्या बायकोस जास्त नीतिमान् कुलपें देऊं लागले. एकदां मुंबईकडील एका विद्वान् गृहस्थांनीं बायकांच्या मुंजी करून त्यांच्या गळ्यांत जानवीं अडकविण्याचा बूट काढिला होता. तो आमच्या नानांस इतका पसंत पडला कीं, त्यांनीं त्यांच्याकडे एक संमतिप्रदर्शक पत्रही पाठविलें. तें बहुतकरून किल्ल्या राखण्याच्या कामीं जानव्याचा जो उपयोग होतो तो ध्यानीं आणूनच लिहिलें असावें.

तिजोरीला कोणतें कुलूप लावावयाचें याचा बंडूनानांना फार दिवस प्रश्न पडला होता, प्रथम त्यांनीं अक्षरी कुलूप लाविलें. पण तिजोरी अंधारांत असल्यामुळें कुलपाचीं अक्षरें जमवितांना नीट दिसेनातच. म्हणून त्यांनीं

तिजोरी महाप्रयासानें उजेडांत आणून ठेविली. पण तेव्हांपासून अक्षरें जुळवितांना तीं त्यांजप्रमाणें जवळ उभे रहाणारासही दिसूं लागलीं. तेव्हां 'शिकलेल्या लोकांप्रमाणेंच शिकलेलीं कुलपेंही कुचकामाचीं असतात. यापेक्षां अक्षरशत्रु कुलपें पुष्कळ बरीं' असा आधुनिक शिक्षणावर टोला देत देत त्रासानें त्यांनीं त्या कुलपाच्या ऐवजीं दुसऱ्या कुलपाची योजना केली. हें कुलूप नुसतें दाबिलें कीं लागत असे. उघडतांना मात्र त्याला किल्लीची जरूर लागे. एके दिवशीं बंडूनाना आम्हांकडे हर्षित मुद्रेनें येऊन म्हणूं लागले, 'आमच्या आर्यभूमीच्या पुत्रांना कल्पकता नाहीं म्हणून चोहोंकडे ओरड चालू आहे. पण हा आरोप निव्वळ खोटा आहे, अहो आम्हांला संधी मिळत नाहीं संधी ! ती मिळती तर आम्हांमध्यें शेंकडोंशें एडिसन झाले असते !' देशाभिमानाच्या या उकळीचा अर्थ विचारितां बंडूनानांनीं प्रथम आपली कोणत्याही प्रकारें स्तुति करणार नाहीं असें आम्हांपासून वचन घेतलें व नंतर लोहाराच्या मदतीनें त्यांनीं स्वतः तयार केलेलें एक कुलूप दाखविलें. ते म्हणाले, 'या कुलपाची कल्पना मला आमच्या तिजोरीच्या कुलपावरून सुचली. या कुलपाचे गुणधर्म त्या कुलपाच्या अगदीं विरुद्ध आहेत. त्या कुलपास उघडण्याला किल्ली पाहिजे—याला लावितांना मात्र पाहिजे. तें कुलूप नुसतें दाबून लावतां येतें—माझें नुसत्या हिसक्यासरसें उघडतें. हें कुलूप मी आतां तिजोरीला लावून पूर्वींचे काढून टाकणार.'

हा अकल्पित प्रकार ऐकून आम्ही नानांचें मन वळविण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला. पण ज्याचें नांव तें ! नानांच्या अंगीं दृढनिश्चय हा एक अलौकिक गुण आहे. 'आपल्या लोकांत कोणत्याही कलेला उत्तेजन नाहीं' अशी पुटपुट करीत त्यांनीं ठरलेला बेत लागलीच अमलांत आणिला. थोड्याच दिवसांत आमच्या अनुमानाप्रमाणें तिजोरीची चोरी झाली. तेव्हां तर नानांचा तिळपापड झाला. ते म्हणाले, 'आमच्याकडे चोर सुद्धां देशबुडवे व कलेला आश्रय न देणारे असतात !'

ह्यानंतर नानांनीं तिजोरीस घंटेचें कुलूप लाविलें व ती आपल्या निजावयाच्या खोलींत नेऊन ठेविली. ते म्हणाले, 'आतां मात्र चोर माझ्या हातीं

निःसंशय सांपडणार. ब्रेस्यास कळणार सुद्धां नाहीं, कीं किल्लीचा प्रयोग सुरू होतांच घंटा वाजावयास लागून घरांतील सर्व मंडळी जमतील, व तत्काळ कोतवालचावडी दिसेल ! तिची झोंप जरी फार गाढ असते, तरी माझी झोंप चांगली सावध आहे. फार काय सांगूं, माझें घोरणें सुद्धां मला झोंपेंत अगदीं स्पष्ट ऐकूं येतें. घंटेच्या पहिल्या आवाजाबरोबर मी ताडकन् उठून त्याच्या मानगुटीस बसलोंच समजा ! ' हा विचार आम्हांलाही फार पसंत पडला. असो.

ज्या दिवशीं तें कुलूप लावण्याचा बेत ठरला, त्याच दिवशीं रात्रीं आम्हांला घंटानाद ऐकूं आल्यामुळें आम्ही धांवतच बंडूनानांच्या निजाव-याच्या खोलींत गेलों तों काय चमत्कार सांगावा ! बंडूनाना स्वतः उजव्या हातानें तिजोरीचें कुलूप उघडीत असून डाव्या हातानें उजवा हात जोरानें पकडून ' चोर, चोर !' म्हणून ओरडत आहेत !

यानंतर लवकरच आमच्या गांवांत एक बलुची लोकांची टोळी आली. त्यांच्याजवळ चाकू, सुऱ्या, कुलपें वगैरे बरेच जिन्नस विकावयाकरितां होते. त्यांच्याजवळचीं बहुतेक कुलपें बंडूनानांनींच विकत घेतलीं, व घरांतील सर्व जुनीं कुलपें काढून त्यांनीं त्यांच्या जागीं या नवीन कुलपांची स्थापना केली. कर्मधर्मसंयोगानें एक नाटकमंडळीही याच सुमारास आमच्या गांवांत आलेली होती. तिचा पहिला प्रयोग ' सुभद्राहरण अथवा चौर्यविपाक ' त्याच दिवशीं होता. यास्तव आपली सर्व मंडळी बरोबर घेऊन बंडूनाना निर्भय चित्तानें नाटकास गेले. जातांना त्यांनीं म्हटलें सुद्धां कीं, " आतां चोरांना म्हणावें, 'या, कशी चोरी करतां ती पाहूं. तुमच्या बापजन्मीं सुद्धां अशीं तऱ्हेतऱ्हेचीं कुलपें तुम्हीं पाहिलीं नसतील ! ' "

नाटक सकाळीं पांच वाजतां आटपलें. नाना परत येऊन पहातात तों सर्व पेट्यांचीं कुलपें जशींच्या तशीं असून आंतील माल मात्र चोरीस गेलेला ! शोध करितां बलुच्यांचा तांडाही पळून गेलेला आढळला. त्यावरून उघड असें अनुमान निघालें कीं, बलुची लोकांनीं बिचाऱ्या भोळसर नानांकडे आपलीं बरींच कुलपें खपवून पुढें रात्रीं अनायासें त्यांनीं स्वतःच्याच किल्ल्या

चालवून माल लांबविला! सुदैवानें त्या रात्रीं बंडूनानांचें कुटुंब त्यांच्या ताकिदीस न जुमानितां आपले सर्व दागिने अंगावर घालून नाटकगृहांत गेलें होतें, त्यामुळें तेवढे मात्र बचावले. यापुढें बंडूनानांस नेहमीं त्यांच्या कुटुंबानें टोमणा द्यावा कीं, 'दागिने घालण्याच्या माझ्या हौशीबद्दल आपण सदा मला दोष लावीत होतां. पण शेवटीं आपल्या कुलपापेक्षां माझ्या हौशीनेंच आपल्या मिळकतीचा बचाव केला!'

बिचारे बंडूनाना तरी यावर काय बोलणार? त्यांच्या तोंडाला आपो-आपच कुलूप बसलें!

ललित कलांमध्यें गायनास जें उच्च स्थान दिलें आहे तें योग्य नाहीं असें कोण म्हणेल ? केवळ स्वरांच्या आरोहावरोहांबरोबर संसारांतील उच्चनीच स्थितींचा प्रत्यय आणून देणाऱ्या कलेचा महिमा किती वर्णन करावा ? गायन थिल्लर मनुष्यास गंभीर करितें, गंभीर पुरुषास वेडावून वाचावयास लावितें, सुखितास दुःखी व दुःखितास सुखी करितें, आपलपोट्या मनुष्याच्या हृदयाची एकतानता करून त्याला आपपरभाव विसरावयास लावितें, एकाच वेळीं वातावरणांत व श्रोत्यांच्या अंतःकरणांत कल्लोळ उत्पन्न करितें. एखादें पद मृदुंगाच्या तालावर चोहोंकडे घुमत असतां आपणासमोर विश्वगायनाची कल्पना उभी राहून आपणास स्थलकालांची महती व अनंतत्व एकदम कळून चुकतें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

गायनाचें साहाय्य करणाऱ्या वाद्यांचें तरी सामर्थ्य कोठवर वर्णावें ? या जगांत लोखंडी तारेचा प्रताप चोहोंकडेच दिसून येतो. पण सतारीच्या ठिकाणीं तो जसा विशेष प्रमाणांत दिसून येतो तसा इतरत्र येत नाहीं. तारायंत्राची तार एका ठोक्याबरोबर निराशेस हद्दपार करिते किंवा आनंदाचें उच्चाटन करिते. विद्युद्यंत्राची तार एका धक्क्यासरशी सजीवास निर्जीव करिते व निर्जीवास सजीव बनविते. इमारतीच्या वर डोकावून पाहाणारी तार खुद्द विद्युल्लतेस जलसमाध घ्यावयास लाविते. सतारीची तार एका झणत्काराबरोबर हजारों श्रोत्यांस स्वर्गसुख देऊन तिच्या अगदीं उलट कृति करिते.

सतारीच्या भोंपळ्याचीही तारेहून कमी योग्यता आहे असें मुळींच नाहीं. भोंपळ्याचे गोड व कडू असे दोन भेद प्रसिद्ध आहेत. गोड्या भोंपळ्याची भाजी तर आपण नेहमीं खातोंच. लग्नकार्यांत पुरवठ्याला या

---

* वि. विस्तार पु. ३४ अंक ८ (सन १९०३)

भाजीसारखी दुसरी भाजी नाहीं. एक तर फळ मोठें असल्यामुळें त्याची भाजी बरीच विपुल करितां येते शिवाय सामान्य आचाऱ्याकडून फारशी चवदार होत नसल्यामुळें ती विशेष खपतही नाहीं. पक्वान्नांमध्यें जसे दळ्याचे लाडू त्याप्रमाणें तिखटमिठाच्या पदार्थांत भोंपळ्याची भाजी. वाटेल तितकी मोठी पंगत झाली तरी संपायची भीति म्हणून नको! भोंपळ्याची कोशिंबीर किंवा रायतेंही करितात. गरीब किंवा कवडीचुंबक लोक त्याच्या सालीची चटणीही करितात. विशेषेंकरून दुसऱ्या वर्गाची ही फार आवडती असते. गोड भोंपळ्याचा जो अन्नासंबंधानें उपयोग तो कडू भोंपळ्याचा पाण्यासंबंधानें असतो. हें फळ कमंडलूच्या रूपानें पाणी पिण्याच्या फार उपयोगी असतें. बरें, याचा त्या कामीं नेहमीं खात्रीनें उपयोग होतो असेंही नाहीं. कारण पोहण्याची संवय नसलेला एखादा नवशिक्या जर पाण्यांत गटंगळ्या खाऊन पाणी पिऊं लागला व एखादा भोंपळा जर ही सर्व गंमत पहात जवळ उभा असला तर हें आडमुठें फळ कांहीं केल्या त्या तृषार्त गृहस्थास पाणी पिऊं देत नाहीं. काय हा दुष्पीपणा! याशिवाय हें फळ बैराग्यांना भिक्षा मागण्यासही उपयोगी पडतें. परंतु रसनेंद्रियास कडू वाटणाऱ्या या फळाचा सर्वांत मोठा उपयोग म्हटला म्हणजे तंबुऱ्याचा किंवा सतारीचा नाद कर्णमधुर करणें हा असतो. कांहीं कांहीं वाद्यांस तर दोन दोन, तीन तीन भोंपळे लाविलेले असतात, व त्यांच्या संख्येप्रमाणें त्यांना बीन, रुद्रवीणा वगैरे नांवें प्राप्त होतात. असें एखादें विचित्र वाद्य खांद्यावर टाकून किंवा मांडीवर घेऊन गवई गाऊं लागला म्हणजे तो हुबेहूब भोंपळ्याच्या वेलाप्रमाणें दिसूं लागतो; व त्याला श्रोतृ-प्रवाहांतून सुरक्षितपणें पार पडण्यास त्या भोंपळ्यांचा फार उपयोग होतो यांत संशय नाहीं.

अशा लोखंडी तारांनीं वेढिलेलीं व अशा भोंपळ्यांनीं टेंका दिलेलीं वाद्यें फार मंजुळ असतील यांत नवल तें काय? त्यांच्या जोडीला मृदंग असला म्हणजे मग विचारावयासच नको. मृदंग एकदां घुमूं लागला म्हणजे श्रोत्यांसही आपणाप्रमाणेंच मृदंग करून टाकितो. कारण त्याचा आवाज

ऐकून हृदय ढेकळाप्रमाणें विरघळून जात नाहीं असा एकही मनुष्य आढळ-णार नाहीं.

आमच्या वडिलांची गाण्यावर फार प्रीति असे. मला गाणें यावें ही त्यांची मनापासून इच्छा. त्यांनीं माझ्या कानांवरून चांगल्या चांगल्या गवयांचें गाणें जावें म्हणून दर महिन्यास एखादी तरी बैठक घरीं करावी. गाण्याचा शेवट होईपर्यंत झोंप येऊं नये म्हणून मी आपल्याकडून अनेक उपाय करीत असें. दोनप्रहरीं झोंप घेई, गाणें सुरू होण्याचे वेळीं डोळ्यांत कापूर किंवा तेल घालीं, पण सर्व व्यर्थ! गवई विण्याच्या तारा व तबल्याचा सूर लावीपर्यंत मी मोठ्या कष्टानें डोळे कसेबसे उघडे ठेवीत असें; पण त्यानें गाण्याकरितां तोंड उघडलें कीं इकडे माझे डोळे मिटलेच म्हणून समजावें. माझ्या इतका शांत श्रोता कोणाही गवयास कधीं मिळाला नसेल. शेवटीं मी एका सोबत्यास मला झोंप आल्यास चिमटा घेण्याकरितां मागें बसवूं लागलों. जसा गवयाचा तबलजीवर तसाच माझाही माझ्या साथीदारावर पहिल्यापहिल्यानें भरंवसा असे. पण पुढें पुढें असें होऊं लागलें कीं, गवयाच्या मोहनास्त्राचा माझ्याप्रमाणें माझ्या साथीदारावरही अंमल बसून त्याच्या चिमट्याऐवजीं घोरण्यानें मात्र एखादे वेळीं मला जाग येत असे, व मलाच उलट त्याला जोराचा चिमटा घेऊन उठवावें लागे. जागें रहाण्याचे उपाय अशा रीतीनें थकल्यावर मीं शेवटीं झोंपेस अडथळा करण्याचें अजीबात सोडून दिलें. तरी माझें दैव शिकंदर असल्यामुळें माझें पेंगणें मान डोल-विण्यादाखल समजलें जाऊन माझ्या सुषुप्तावस्थेचा कोणालाही संशय येत नसे. कधीं कधीं तर चिजेंतील अवसान, गवयाची दृष्टि व माझ्या मानेचा झोंक यांचा विलक्षण बहारीचा त्रिवेणीसंगम जमत असे, व अशा रीतीनें झोंप सांपडून मार्मिकपणाद्दलही वाहवा मिळत असे. कारण प्रत्येक गवई माझ्या प्रासंगिक मान हलविण्याबद्दल मान तुकावीत असे व अशा लहान वयांत तालाचें इतकें गम्य दुसऱ्या कोणत्याही मुलांत सांपडणार नाहीं अशी बाबांपाशीं तारीफ करीत असे. अशा प्रकारें निर्धास्त झाल्यावर मी भर बैठकींत यथेच्छ निद्रासुख अनुभवीत असें व कधीं कधीं तर मोठ्यानें घोरून तालाच्याप्रमाणें सुरांचेंही ज्ञान व्यक्त करीत असें.

शेवटीं माझ्या उसन्या मार्मिकपणाचा असा प्रतिकूल परिणाम झाला कीं, बाबांनीं मला शिकविण्याकरिता एका मुसलमान वस्तादजीस, ठेविलें. त्याचें नांव टर्रेहुसेनखां होतें. हे गृहस्थ गुणांनीं नांवाप्रमाणेंच होते. पूर्वीं मला गाणें ऐकतांना इतकीं हटकून झोंप येत असे कीं, मीं एकादे वेळीं आजारी पडून मला झोंप येईनाशी झाली व वैद्यांचे औषधोपचार थकले, म्हणजे बाबांनीं गाणें करावें, कीं गवयाच्या एका चिजेसरशी मला ढाराढूर झोंप लागत असे. पण तो मनु आतां बदलला. टर्रेहुसेनखांच्या आवाजांत इतकें मार्दव असे कीं, त्याचें गाणें चाललें असताना पुष्कळदां कुंभाराचीं गाढवें भोंवतालीं जमून तें एकचित्तानें ऐकत असत व कधीं कधीं त्यांच्या सुरास सूरही देत असत. अर्थात् अशा आवाजानें माझी झोंप कायमची नाहींशीं केली. बरें आवाजांत कांहीं लवचिकपणा होता म्हणावें तर तेंहीं नाहीं. मानेला सपाटून हिसका द्यावा तेव्हां कोठें लहानसा खटका येत असे. सर्व अंग जेव्हां घुसळावें तेव्हां तान यावी; व तीही इतकी सावकाश कीं ही तान कीं हे नुसते सूर हें कळण्याची मारामारच. पुष्कळदां तर ते तान हातानींच दाखवीत असत व सूर उंच चढविण्याऐवजीं आपलें सर्व शरीर उंचावीत असत. अशा तऱ्हेची त्यांची स्वत:ची तयारी असल्यामुळें मला शिकवितांनाही तें आंतर व नैसर्गिक गुणापेक्षां बाह्य व कृत्रिम उपायांवरच भिस्त ठेवीत असत. गाण्यांतील मूर्छना म्हणून जो प्रकार आहे तो मला चांगला साधावा म्हणून ते मला खरोखरीच मूर्छना येईपर्यंत यथेच्छ मार देऊन रडवीत असत. खटका यावा म्हणून माझी शेंडी धरून जोरानें हिसका देत व तान चांगली यावी म्हणून हिंवाळ्यांत सकाळीं पाठीवर थंड पाण्याच्या घागरी ओतीत असत. अशा उपायांनीं मला शेवटीं हिंवतापाचें दुखणें लागलें. हिंवाची पाळी बहुतकरून टर्रेहुसेनखां माझ्या समाचारास येत त्या वेळची असे, कधीं कधीं त्यांची येण्याची वेळ बदले तेव्हां माझी पाळीही बदलत असे. अखेरीस माझा आजार व वस्तादजींचें आगमन यांमधील या प्रकारचा कार्यकारणभाव ताडून व वस्तादजींचें न येणें हेंच माझ्या रोगावर वस्ताद औषध होईल हें जाणून बाबांनीं त्यांचें येणें बंद केलें, व तेव्हांपासून माझ्या प्रकृतीस उतार पडत चालला. मात्र यापुढें कांहीं दिवस कोणत्याही प्रकारचें

गाणें माझ्या ऐकण्यांत येऊं नये अशी व्यवस्था करण्यास वैद्यानें बाबांस बजाविलें होतें; इतकेंच नाहीं, तर तंबुऱ्याची आठवण होईल म्हणून भोपळ्याची भाजीही मीं बरेच दिवस वर्ज्य केली होती.

गवई बैठकींत बहुतकरून ख्याल नांवाच्या चिजा म्हणतात. त्या फारच आखूड असतात. सबंध चीज म्हटली म्हणजे दोन ओळींची असते. तिसरी ओळ असली कीं डोक्यावरून पाणी गेलें! हा आखूडपणा त्यांच्या कर्त्यांनीं गवयांच्या आखूड मेंदूकडे पाहूनच ठेविला असावा. 'ख्याल' (आठवण) या नावावरूनही माझ्या अनुमानास बळकटी येते. चीज इतकी लहान असूनही तिच्यामुळें गवयांच्या स्मृतीस बराच ताण पडत असतो असें या शब्दावरून उघड दिसतें. बरें, चीज इतकी लोटक, तेव्हां ती सबंध म्हणतात असें म्हणावें, तर अशांतला मुळीच भाग नाहीं. उलट ज्याप्रमाणे एखादा गर्भश्रीमत पंचपक्वान्नाचें ताट समोर असतांही नुसता वरचा वरचा भाग चाखून बाकीचा लोटून देतो, त्याप्रमाणें घरंदाज गवई नुसती अस्ताई गाऊन अंतरा तुच्छ म्हणून समजतो. अर्थाकडे (पैसा या अर्थी नव्हे हो !) तर त्याचें अगदींच दुर्लक्ष असतें. व्याकरणाचा व त्याचा अगदीं उभा दावा. व्युत्पत्तीची व त्याची चुकामूक झालेली असते. ती मेलगाडीनें मुंबईस जात असते तेव्हां हा स्पेशलमधून नागपुरास जात असतो. कधीं कधीं गाण्याच्या रंगांत असतां एका शब्दाचें धड घेऊन त्याला दुसऱ्याचें शेंपूट लावून बनविलेला गंगाजमनी शब्द घोळून म्हणतांना त्याला फार मौज वाटते. वैय्याकरण शब्दाचें महत्त्व अर्थवाहक म्हणून मानितात. गवई लोक स्वरवाहक म्हणून मानतात, व स्वर घेण्यास बरें पडावें म्हणून पुष्कळदां ऱ्हस्वाचें दीर्घ व दीर्घाचें ऱ्हस्व करितांना त्यांना कांहीं दिक्कत वाटत नाहीं. एखाद्या चिजेंत ' संग ', ' मंद ' असे मंजुळ शब्द असले म्हणजे त्यांच्यावर दोन दोन मात्रांचे वळसे देऊन त्यांनीं त्यांचीं ' सौंग, ' ' मौंद ' अशीं तऱ्हेवाईक रूपें बनविलींच म्हणून समजावें.

ख्याल व टप्पा हे जसे गाण्यांतील भारदस्त भाग त्याप्रमाणें ठुंबरी, गजल, तराणा हे त्यामधील थिल्लर भाग होत. ते घशांतून काढणें

म्हणजे घसा विटाळणें आहे असें खानदानीचे गवई समजतात. श्रोत्यांचा फारच आग्रह पडला तर ते एखादे वेळीं तराणा म्हणतील. कारण त्यांतील शब्द अर्थशून्य असतात. पण प्राण गेला तरी ते ठुंबरी म्हणावयाचे नाहींत.

ठुंबरी ओळखण्याची मुख्य खूण म्हटली म्हणजे ‘ संया ’ व ‘ गुंया ’ या शब्दांची विपुलता होय. तिच्यांतील विषय बहुतकरून ‘ माझी सासू खराब आहे, नणंद हट्टी आहे ’ अशा तऱ्हेचे किंवा ‘ यमुनातटीं मी जात असतां माझी घागर फोडली ’ अशा आशयाचे गाऱ्हाणें असतें. आजपर्यंत हिंदुस्थानांत तानसेन, सदारंग, अधारंग, हद्दखां, हस्सूखां आदिकरून अनेक प्राचीन व अर्वाचीन गवई झाले. पण गाण्यांत सासूचा व नणंदेचा द्वाडपणा पूर्वीं होता तसाच सर्वव्यापी अजून चालू आहे, व घागरी फोडण्याचा क्रम यमुनातटस्थ चटोरांनीं अजून सोडिला नाहीं, हें त्यांस लांछनास्पद आहे.

ज्याला चांगला गवई म्हणवून घ्यावयाचें असेल त्यानें खालील नियम अवश्य ध्यानांत ठेवावे. त्यांपासून त्याचें हित होईल.

१ गवयानें आजपर्यंतच्या संप्रदायास अनुसरून गालांवर गलमिशा ठेवाव्या. त्यांचा आकार ॐ या अक्षरांतील उजवीकडच्या गांठीसारखा असावा. प्रत्येक चित्रकाराचें थोडेंबहुत स्वरूप त्याच्या चित्रांत उतरतें हें तत्त्व जर खरें असेल तर या अक्षराच्या आकारावरून असें अनुमान निघतें कीं, याचा उत्पादक सामवेदाचा कोणी तरी गायक असावा. त्याच्या मिशांच्या या आद्य अक्षरांत राहिलेल्या अवशेषावरून सामवेदाचें पुरातनत्वही चांगलें शाबीत होतें.

२ डोक्यास जरीची टोपी घालून अंगावर शालजोडी घेत जावी. या वस्तूंमुळें श्रोत्यांवर पडणारें तेज दुणावतें.

३ मजलशींत दुसरा गवई गात असला तर ‘ खाशी, ’ ‘ वाहवा ’ असे संतोषप्रदर्शक शब्द मोठ्यानें उच्चारून लागलीच जवळच्या इसमापाशीं हलक्या आवाजांत ‘ जसा कांहीं गद्धा ओरडत आहे ! ’ अशा अर्थाचे उद्गार काढावे. या जगांत जोपर्यंत चोहोंकडे जीवनकलह चालला आहे तोंपर्यंत

अशा प्रकारें एका जीवानें दुसऱ्याचा पाणउतारा करण्यांत कांहीं पातक नाहीं हें उघड आहे.

४ ज्या बैठकीस आपलें गाणें व्हावयाचें ठरलें असेल तिला नेहमीं उशिरानें जावें. अशा प्रकारें लोकांना त्रास दिल्यावांचून स्वतःचें महत्त्व वाढत नाहीं.

५ आपल्या यजमानाशीं व इतरांशीं नेहमीं बेपर्वाईनें वागावें. उदाहरणार्थ, कोणी कल्याण राग म्हणावयास सांगितला कीं आपण भैरवास सुरवात करावी; केदार सुचविला कीं मेघमल्हारची वृष्टि करावी; ख्याल फर्माविला असतां 'धितलांग तननननतों' ची गर्दी करून कपाळ उठवावें व ठुंबरी ऐकण्याची इच्छा दर्शविल्यास ध्रुपदाचा धिंगाणा घालावा. गवई लोक लहरी असतात ही कीर्ति पुढें चालू ठेवण्यास हेंच वर्तन योग्य आहे.

६ गाण्यापूर्वी दोन तास विण्याच्या किंवा सतारीच्या तारा जुळविण्यांत किंवा तबला लावण्यांत दवडावे. कारण तारा चढवितांना आपण श्रोत्यांची उत्कंठाही त्याच मानानें चढवीत असतों हें पक्कें समजावें, कधीं कधीं तर ती अगदीं तुटण्याच्या बेतास येते. गवई तंबुऱ्याच्या खुंट्या पिळीत असतां किंवा तबल्यावर थाप देत असतां कितीकदां तरी त्याचे कान पिरगळण्याची किंवा गालावर थप्पड देण्याची इच्छा श्रोत्यांच्या मनांत झालेली दिसून येते !

७ तबलजीस चुकविण्याचा प्रयत्न करावा; किंवा तो चुकत नसल्यास त्याच्याकडे विनाकारण धिक्कारानें पहावें. कांहीं लोक समजतात त्याप्रमाणें गाण्याचें खरें मर्म स्वरसंवादांत नसून उलट विसंवादांत आहे. आपल्या साथीदाराचा असा पाणउतारा करीत गेल्यास आपलें गाणें कोणाच्या पसंतीस न उतरलें तरी त्याचें खापर त्याच्या टाळक्यावर फोडतां येतें.

८ गातांना श्रोते तारीफ करूं लागण्यापूर्वी आपणच आत्मस्तुतीस आरंभ करावा. 'लोकांनीं आपला गौरव करण्यापूर्वी आपण आत्मगौरव (self-respect) करण्यास शिकलें पाहिजे' असें जें एका ग्रंथकारानें म्हटलें आहे तें अक्षरशः खरें आहे. शिवाय महाकवींच्या नाटकांतून जो आरंभींच कवीची व ग्रंथाची प्रशंसा करण्याचा संप्रदाय आढळून येतो त्यानेंही वरील नियमास पुष्टीकरण मिळतें. आत्मस्तुतीच्या कामात बहुतेक सर्व गवयांना जणूं काय बाळकडूच मिळालेलें असतें. कारण अनेकदां त्यांच्या पद्यापेक्षां त्यांचे आत्मस्तुतिपर गद्यच कर्णमधुर दिसून येतें.

९ आत्मस्तुतीबरोबर दुसऱ्या गवयाची निंदा करीत गेल्यास ती अधिक खुलून दिसेल.

१० विशेषेंकरून संगीत नाटकांतील प्रसिद्ध पात्रांची खूप थट्टा करीत जावी. ते तुमचे प्रतिस्पर्धी आहेत, त्यांच्या बाजाच्या पेट्यांनीं आपल्या भात्यांच्या सोसाट्यासरशी तुमच्या तंबुऱ्याची त्रेधा उडविली आहे, व त्यांच्या अर्थपूर्ण पद्यांनीं तुमच्या 'संयागुंया' स रानोमाळ पळावयास लाविलें आहे हें तुम्हीं विसरतां कामा नये.

११ आवाज जन्मतांच कर्कश असेल तर फारच चांगलें, तसा नसेल तर रेंकून म्हणण्याचा अभ्यास ठेवावा. कारण तुमचा आवाज जितका कर्णकटु असेल तितकी तुमच्या गानपटुत्वाबद्दल कीर्ति अधिक होणार हें निश्चित समजावें.

१२ वरील सर्व नियमांपेक्षां महत्त्वाचा नियम अजून सांगावयाचा राहिला आहे. तो हाच कीं, गातांना तोंड जितकें वेडेंविद्रें व भेसूर करवेल तितकें करावें, याचें कारण इतकेंच कीं, जों जों तुमचा चेहरा विद्रूप दिसत जाईल तों तों त्याच्याशीं तुलना करितां तुमच्या गाण्याची खुमारी अधिक स्पष्ट कळून येणार आहे. अंधारांत दिव्याचें तेज विशेष पडतें किंवा सहारा वाळवंटांत रम्य उद्यान आढळून आल्यास तें फारच बहारीचें वाटतें,

त्याप्रमाणें कुरूप तोंडांतून मनोहर गाणें ऐकूं आल्यास त्याची मातब्बरी अधिक वाटते. आमच्या धूर्त पुराणकारांनीं प्रसिद्ध गायक नारद याची शेंडी डोक्यावर सुरूच्या झाडाप्रमाणें उभी राहावयास लाविली व तुंबरूला घोडमुख्या बनविलें याचें तरी रहस्य हेंच असावें.

तोंडें वेडींवांकडीं करावीं असा उपदेश करणें सोपें आहे; पण त्याप्रमाणें वागणें फार दुर्घट आहे. देवानें सुंदर नाकडोळे दिले असतां त्याच्या देणगीचा याप्रमाणें विपर्यास करून त्याला पश्चात्तापांत पाडणें यास बरेंच नैतिक धैर्य लागतें. ज्याला तें असेल त्यानें अवश्य वांकोल्या दाखविण्याचा अभ्यास करावा व 'प्रयत्नांतीं परमेश्वर' ही म्हण लक्षांत असूं द्यावी. हा अभ्यास सुलभ जाण्यासाठीं प्रथम एक प्रामाणिक आरसा खरेदी करावा. कांहीं गांवढळ न्हाव्यापाशीं जसे खोटे आरसे असतात त्यापैकीं तो नसावा. कारण नाहीं तर वांकोल्या न दाखवितांही त्यांत तोंड वेडेंवांकडें दिसूं लागेल. असो. आरसा घेतल्यानंतर एक माकड विकत घ्यावें. त्याला सपाटून दारू पाजावी. याप्रमाणें त्याला पाजून तर्र केल्यानंतर त्याला विंचू चाववावा. असें झाल्यावर सहजच त्याच्या स्वाभाविक लीला सुरू होतील. या उदात्त प्रसंगाचें एका कवीनें असें वर्णन केलें आहे :—

आधींच मर्कट तशांतहि मद्य प्याला।
झाला तशांत जरि वृश्चिकदंश त्याला॥
....
चेष्टा वदूं मग किती कपिच्या अगाधा॥

याप्रमाणें माकडचेष्टा सुरू होतील, तेव्हां त्याच्या चेहऱ्याचा कित्ता पुढें मांडून तो आरशाच्या साहाय्यानें गिरविण्याचा प्रयत्न करावा म्हणजे लवकरच नारदतुंबरूंच्या तोडीची तुमची कीर्ति होईल. प्रथम कांहीं दिवस नाक पूर्वीप्रमाणें सरळ रहात जाईल, दांत विचकणें नीट साधणार नाहीं,

ओंठ एका बाजूस झुकण्याचा पक्षपात करणार नाहींत, या सर्व गोष्टी खऱ्या; पण महत्कार्यांत अशा लहानसहान प्रत्यवायांस थोर लोक कधीं भीक घालीत नाहींत. भर्तृहरीनें म्हटलेंच आहे :—

" विघ्नैः पुनःपुनरपि प्रतिहन्यमानाः
प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति । "

मागील लेखांत माझ्या स्वतःच्या पांचव्या लग्नासंबंधानें जो प्रकार झाला तो विदित केला. त्यानंतर माझ्या वडील मुलाच्या लग्नाचा योग जुळून आला. त्यासंबंधानें आज लिहिण्याचा विचार आहे.

मुलाला पहाण्याकरितां आमचे भावी व्याही पुण्याहून आमचे गांवीं आले. त्यांनीं त्याला प्रत्यक्ष पाहून त्याचें अक्षर तपासून त्यास पसत केलें. ते इतक्या बारकाईनें चौकशी करीत आहेतसें पाहून पहिल्यानें मला त्यांचा बराच राग आला. पण त्यांनीं स्वतःस नुकताच आलेला अनुभव सांगितला तेव्हां माझा राग निवून उलट मला सपाटून हसें कोसळलें. ते म्हणाले, ‘ माझी मुलगी हजारांत देखणी व चतुर असल्यामुळें तिला घर बसल्या वर सांगून येतील ही माझी खात्री होती. म्हणून मी बरेच दिवस स्वतः फिरण्याच्या भानगडींत पडलों नाहीं. हळूहळू मुलीला वर सांगून येऊं लागले. पण कोठें एक तर कोठें दुसरें, अशा रीतीनें व्यंगें आढळण्यांत येऊन स्थळ निश्चित होईना. अखेरीस मुंबईच्या एका गृहस्थांनीं माझ्या बिऱ्हाडीं येऊन मुलीस पाहून पसंत केलें, व वराची फारच तारीफ आरंभिली. वराच्या घरीं आज सकाळसंध्याकाळ दोनशें पान जेवून उठत आहे असें त्यांच्या दोन-चार वेळां सांगण्यांत आल्यामुळें माझ्याही तोंडाला पाणी सुटलें. मुलाला पाहण्याचा हट्ट धरल्यास त्यांना राग येईल असें वाटून मीं त्याबद्दल तर गोष्ट काढिली नाहींच, पण टिपण वगैरे पहाण्याच्याही फारसा भानगडींत पडलों नाहीं; व लागलीच रुकार दिला. झालें; तिथि-निश्चयही होऊन चुकला, व मुंबईस लग्न होण्याचें ठरलें. थोडेच दिवसांत सर्व इष्टमित्रांसह मुंबईस जाऊन एका टोलेजंग वाड्यांत जानोसा दिला. आगाऊ पुण्यास आलेले मध्यस्थ गृहस्थ दलाल होते हें मला मागाहून

* वि. विस्तार, पु ३५, अंक ५. (सन १९०४)

कळलें. त्यांच्याबरोबर मीं आपला एक आप्त देऊन नवरदेवाच्या भेटीस पाठविला. तेव्हां कसचें काय आणि कसचें काय ! नवरदेव म्हणजे एका खाणावळीचे मालक होते, व मध्यस्थांनीं वर्णिल्याप्रमाणें त्यांच्या घरीं सकाळ-संध्याकाळ खरोखर दोनशें पान जेवून उठत होतें. हा सर्व प्रकार ऐकून मला मेल्यापेक्षांही मेल्यासारखें होऊन मी पुण्याची पहिलीच गाडी धरिली. तेव्हांपासून मी स्वतः प्रत्येक ठिकाणीं जाऊन वराची परीक्षा करीत असतों. उघडच आहे; दुधानें तोंड पोळल्यावर लोक ताक सुद्धां फुंकून पितात.'

यानंतर वधूवरांच्या पत्रिका पाहण्यांत आल्या. त्या एकमेकींशीं इतक्या जुळल्या कीं, खुद्द पत्रिकांचा विवाह झाला असता तर त्यांनीं मुद्धां संसार मोठ्या आनंदानें हांकला असता. त्यानंतर हुंड्याची गोष्ट निघाली. हुंडा ही आपल्या पूर्वजांनीं काढिलेल्या संस्थांत एक अत्यंत उपयुक्त संस्था आहे असें माझें मत होतें. खरें म्हटलें तर सुधारकांच्या इष्ट सुधारणा उचलण्यास मजकडून कधींही आडकाठी नसते. उदाहरणार्थ, लग्नकार्यांत फाजील खर्च करूं नये हें त्यांचें मत मला पूर्णपणें मान्य आहे; व या बाबतींत माझें वर्तनही 'बोले तैसा चाले त्याचीं वंदावीं पाउलें' या कोटीस शोभण्यासारखेंच आहे. परंतु हुंड्यासंबधानें मात्र तशी गोष्ट नाहीं. माझ्या मुलीचें लग्न आतां लवकरच व्हावयाचें आहे, तोंपर्यंत कदाचित् सुधारकांच्या कोटिक्रमानें माझें यासंबंधीं मत बदललें तर सांगवत नाहीं. कारण एक तर मनुष्यस्वभाव फार चंचळ असतो. दुसरें, माझें मन इतकें निःपक्षपाती आहे कीं, त्याची एकदां कोणीं सप्रमाण रीतीनें कोणत्याही गोष्टीविषयीं खात्री करून दिली म्हणजे तिजप्रमाणें चालण्याची त्याची नेहमीं तयारी असते. बरें, त्याप्रमाणें एकदां ठाम मत झालें म्हणजे तें ब्रह्मदेव जरी खालीं उतरला तरी बदलावयाचें नाहीं अशांतलाही प्रकार नाहीं. बन्नीच्या पाठचा माझा मुलगा जो बाळू त्याच्या लग्नापर्यंत पुनः हुंड्याला माझें अनुकूल मत झाल्यास कोणाला नवल वाटण्याचें कारण नाहीं.

हुंड्याकडे माझ्या मनाची धांव विशेष असण्याचें दुसरें एक कारण होतें. नुकतेंच मीं महाराणी व्हिक्टोरियाचें चरित्र वाचलें होतें. त्यांत त्यांचे

अलौकिक गुण वाचून माझ्या मनावर इतका कांहीं ग्रह झाला कीं, तेव्हां-पासून मला त्यांच्या मुखवट्यांचा संग्रह करण्याचा फार नाद लागला. किती तरी वेळां कुळांकडून रक्कम आल्यावर मी तासचे तास राणी-साहेबांच्या मुखाकडे राजभक्तीनें सद्गदित होऊन पहात बसलों आहे! राणी-साहेब तर आम्हांला सोडून गेल्याच, त्यांच्या रौप्यमय प्रतिमांचा तरी वियोग होण्याचा मजवर प्रसंग न येवो!

असो. नाहीं हो करितां करितां पांच हजार रुपये हुंडा ठरला. तो पदरांत पडल्यावर लग्नांत खर्च न करण्याविषयींच्या माझ्या मताची आठवण झाली, आणि लागलीच मीं त्यांपैकीं चार हजार रुपये सरकारी पेढींत टाकून आठशें रुपयांचें दागिने व बाकीच्या दोनशें रुपयांत त्रुटित खर्च करण्याचा निश्चय केला. आप्तमित्रांना फारशीं आमंत्रणें करावयाचीं नाहींत, व पाठवावयाचीं तीं सुद्धां अगदीं वेळेवर, असेंही ठरविलें. आपण आमंत्रण केलें म्हणजे नाहीं म्हणणें त्यांच्या जिवावर येईल, व त्यांना स्वतःची गैरसोय करूनही यावें लागेल, या रीतीनें त्यांची गैरसोय करण्यापेक्षां ठरीव नमुन्याच्या निमंत्रणपत्रिका कुंकुममंडित करून त्यांचें अग्रांकरवीं विवाह-मुहूर्तावरच करग्रहण करविणें किती चांगलें! अशानें शिष्टाचार राहून दगदगही चुकते. पत्रिकांत शब्दजालाची काटकसर मात्र बिलकूल उपयोगाची नाहीं. सहकुटुंब सहपरिवार येऊन कार्यसिद्धि करावी, आपण आल्यानें मंडपास विशेष शोभा येणार आहे, वगैरे शब्दांची अशी रेलचेल उडवून द्यावी, कीं यंव्! मीं तर मित्रमंडळीस व आश्रितसेवकांस घेऊन येण्याबद्दलही आग्रहपूर्वक विनंति केली होती. मात्र पत्रिका लग्नतिथीनंतर दोन दिवसांनीं आरामानें हातीं पडाव्या, अशीही त्याबरोबर योजना केली होती. जर कोणी इष्टमित्र दशमीस निघून शेंदोनशें कोसांचा प्रवास करून अष्टमीच्या मुहूर्तास येऊन दाखल झाला असता तर पत्रिकेंत लिहिल्याप्रमाणें मला खरोखरच विशेष आनंद झाला असता.

सरतेशेवटीं आम्ही एकदांचे पुण्यास जाऊन पोहोंचलों, व लागलीच दुसरे दिवशीं अक्षत निघाली. वराकडील मंडळी जरी थोडी होती तरी

वधूकडील बरीच असल्यामुळें अक्षतीची मिरवणूक अगदींच टाकाऊ नव्हती. शिवाय गांवांतील आणखीही दोनचार अक्षती आमच्याबरोबर चालत असून आम्ही त्यांनाही आपल्यापैकींच समजण्याइतकी वसुधैवकुटुंबकवृत्ति धारण केली होती. अक्षत कसब्याच्या गणपतीस देऊन व गणपतीची चूकभूल होऊं नये म्हणून त्यास घटका, पळें वगैरे वारंवार बजावून नंतर आम्ही समाधानानें घरीं सुखरूप परत आलों. व्याह्यांकडील मात्र दोन पुरुष व तीन बायका दुसऱ्याच एका अक्षतीबरोबर चुकून मिरवत गेल्या त्या मागाहून मोठ्या कष्टानें पत्ता काढीत परत आल्या.

पुण्यांतील देवांचीं जीं मासलेवाईक नांवें आहेत त्यांपैकीं कसब्याचा गणपति हें सर्वांत सभ्यपणाचें आहे असें म्हणतां येईल. भांग्या मारुतीचें मीं जेव्हां प्रथम दर्शन घेतलें तेव्हां मारुतिरायाची स्वारी भांगेच्या तारेंत डोळे लाल करून पडली असेल असा माझा तर्क होता; पण अखेरीस तो अगदीं चुकीचा ठरला. खुन्या मुरलीधराचें व सोट्या म्हसोबाचें भक्ति-भावानें दर्शन घेण्याला जेव्हां मी पहिल्यानेंच निघालों तेव्हां पोलिसचे दोन हत्यारबंद शिपाई बरोबर घेतले होते; व छिनाल बालाजीचें किंवा शिनळ रामजीचें दर्शन तर मीं आपल्या कुटुंबाला अजून घडूं दिलें नाहीं.

अक्षतीहून परत आल्यावर रात्रीं सीमंतपूजन झालें. हा शब्द मीं तोंपर्यंत चुकीनें श्रीमंतपूजन असा समजत आल्यामुळें तशा प्रकारच्या समारंभास गांवांतील गोळा झालेल्या श्रीमंत लोकांस मी नेहमीं फार मान देत असें. पण माझ्या उपाध्यांनीं माझी चूक दुरुस्त केल्यामुळें मी या खेपेस सर्व श्रीमंत लोकांकडे तिरस्कारानें पहात होतों.

दुसरे दिवशीं देवदेवक बसविण्याचा विधि झाला. माझी पत्नी गत झाली असल्यामुळें मला तिचे जागीं एक सुपारी बसवावी लागली. पण काय चमत्कार सांगावा! ती स्थानापन्न होतांच माझ्या मनांत तिच्या-विषयीं खरोखरच पतिप्रेम उत्पन्न झालें, व मी भोंवतालच्या मंडळींचा डोळा चुकवून तिच्याकडे सलज्ज व भावपूर्ण नेत्रांनीं अवलोकन करूं लागलों. मागें रुईच्या झाडाशीं माझा विवाह झाला होता, त्या वेळीं तिजवर

माझें जितकें निरपेक्ष प्रेम होतें तितकेंच सुपारीवरही बसलें. असो; हें प्रेमावलोकन चाललें आहे तोंच प्रतिकूल वायूमुळें होमांतील अग्नीची मजवर बहाल मर्जी होऊन त्याची स्वारी जिभल्या चाटीत मजकडे वळली. या चुंबनविधींत माझ्या कल्याचे दोनचार केंसही अग्नये स्वाहा झाले. मी गर्भगळित होऊन जरा मागें सरलों. पण अग्नीवरील माझी भक्ति अणुमात्र कमी झाली नाहीं, किंवा त्यास तुपाच्या पळ्यांवर पळ्या अर्पण करण्याच्या माझ्या कामांतही खळ पडला नाहीं.

हळूहळू माझ्या जठरांत क्षुधेचा प्रादुर्भाव होऊं लागला. मातृकादि तेहतीस कोटी देवतांस पुष्पाक्षता वाहून वाहून माझ्या हाताचे, व 'मह्य' 'मम' इत्यादि शब्दांची पोपटपची करून करून माझ्या तोंडाचे सांधेन् सांधे अगोदर खिळखिळे झाले होते. तशांत अग्निनारायणाचें तर्पण करण्याचा तडाखा सुरू झाला. मधून मधून देवतांस नैवेद्य अर्पण करण्याचे प्रसंगीं तो नैवेद्य आपल्याच पोटांत जाईल तर बरें होईल अशीही अधार्मिक पण क्षणिक इच्छा मनांत उद्भवत होती. अग्नीच्या हक्काच्या दोनतीन तुपाच्या पळ्या तर मीं भटजी तंबाखू खाण्यांत गुतले आहेत असें पाहून स्वार्पण केल्याच. प्रत्येकाच्या हृदयांत परमात्मा वसत आहे असा पोक्त विचार केल्यास यांत फारसें पातक मानलें जाणार नाहीं अशी आशा आहे. असो. जठराग्नीची तीव्रता तुपाच्या दोन तीन पळ्यांनीं आणि भटजींच्या तमाखूसेवनाच्या व पंचामृतनैवेद्याच्या दर्शनानें फारच वाढली. जवळ तर सुपारीचें खांडही दिसेना. सर्व सुपाऱ्या देवतास्थानीं विराजमान झाल्या होत्या; व कोठवळ्यानें जरूरीपेक्षां एकही अधिक सुपारी पाठविली नव्हती. इतक्यांत अवचित मला माझ्या नव्या पत्नीची म्हणजे सुपारीची आठवण झाली; व मी तिजकडे चुंबनसुखलालसेनें पाहूं लागलों. पण सुदैवानें या सधीस देवदेवकाचा विधि संपून माझी मुक्तता झाली, व मी फराळावर ताव मारण्याकरितां चालतां झालों.

आमच्या धर्मविधींत जें साहित्य लागतें तें सिद्ध नसल्यास त्याचें प्रतिनिधित्व अक्षतांकडे ठेविलें आहे. हा प्रकार सरकारदेण्यासंबंधानें सुरू

झाल्यास मोठी सोय होणार आहे. एखादा देशभक्त यासंबंधानें एखादा ठराव कायदेमंडळापुढें आणील तर खचित तो लोकांचे मनःपूर्वक धन्यवाद संपादन करील.

देवदेवक बसल्यावर लग्नघरीं कोणींही स्मश्रु करावयाची नाहीं अशी मीं चोहोंकडे ताकीद फर्माविली. असें करण्यांत लग्नांत काटकसर करण्या-संबंधाच्या सुधारकी मताचा थोडासा अंश होताच. अशा रीतीनें माझा वटहुकूम सुटला असतांही एका विधवेनें तो मोडण्याचें धारिष्ट केलेंच. तें ऐकून माझ्या तळव्याची आग मस्तकास जाऊन केशवपनाच्या चालीस मीं रागाच्या भरांत शेंकडों शिव्या दिल्या. त्याबद्दल मला मागाहून फार पश्चाताप झाला. त्याच दिवशीं तेलफळ, वाङ्‌निश्चय व रुखवत होऊन सध्याकाळीं गोरज मुहूर्तावर लग्न लागलें. लग्नाचे वेळीं नृत्य करण्यास वारांगना नव्हत्या हें सांगावयास नकोच. मला वाटतें कीं, विवाहप्रसंगीं म्हणावयाचीं मंगळाष्टकें जोशीलोक कमी बेसुरांत व तानलपेट घेण्याचा यत्न न करितां म्हणत जातील तर वारांगनांची आमच्यांतील हौशी लोकांसही आठवण होणार नाहीं.

दुसऱ्या दिवसापासून व्याह्यांकडचीं प्रयोजनें सुरू झालीं, व बायकांच्या मिरवणुकी आधल्या दिवशीं सुरू झाल्या होत्या त्या दुप्पट जोरानें चालू राहिल्या. ज्याप्रमाणें भुसावळसारख्या मोठ्या स्टेशनावर अनेक इंजनें एक-सारखीं इकडून तिकडे व तिकडून इकडे सहल करीत असतात, त्याप्रमाणें आमच्याकडील व व्याह्यांकडील दोनदोन चारचार बायका वारंवार मिरवत जाऊं लागल्या. त्यांच्या मिरवण्याचें कारण मात्र पुरुषमंडळीपैकीं एकाच्याही लक्षांत येत असेल तर शपथ. कधीं कधीं वाजंत्र्यांच्या संख्येपेक्षांही मिरवणा-रांची संख्या कमी दिसून येई. शिवाय भर उन्हाळ्याचे दिवस असतां व डोक्यावर दोन प्रहरचा सूर्य तळपत असतांही जवानमर्द ब्राह्मणभाईच्या वशा-तील त्या शूर अबला पायांत जोडे न घालतां व सूर्याची थट्टा करण्याकरितांच कीं काय अंगावर शालजोड्या गुरफटून चालतांना दिसत. 'जोडा' या शब्दास पादत्राण व दांपत्य असे दोन अर्थ असल्यामुळें वैवाहिक सुखांत व्यत्यय

येऊं नये असें इच्छिणाऱ्या आमच्या धोरणी पूर्वजांनीं जिनें लक्षणेनेंही द्वितीय संबंधाची यत्किंचित् कल्पना येईल अशा वस्तूशीं संसर्ग ठेवण्याची गरती स्त्रियांना सक्त मनाई केली असावी. तेव्हांपासून पायास चटके बसत असतांही ते शांतपणानें सहन करणाऱ्या तारामतीचें अनुकरण आर्य स्त्रिया करीत आल्या आहेत. वेश्यांना मात्र कोणत्याही अर्थानें जोड्याला तुडविण्याची पूर्ण मोकळीक आहे.

दररोज सकाळीं व्याह्यांकडील बायका आमच्या बायकांकडे अंबोण घेऊन येत असत. त्यांत सरकी, वांग्यांचीं डेंखें वगैरे म्हशीपुढें मांडण्याजोग्या सामग्रीचा समावेश असे. मुख्य विहीण ही लग्नांतील राणी (महिषी) आहे ही कल्पना आणि महिषी व म्हैस या शब्दांचा एकमेकांशीं घोंटाळा यांपासूनच बहुधा हा प्रचार सुरू झाला असावा, असा माझा तर्क आहे. असें असूनही अंबोण आलें नाहीं तर मुख्य विहीणबाईस अतोनात घुस्सा येऊन ती खरोखरच मारक्या म्हशीप्रमाणें आपल्या विहिणीकडे पाहूं लागते.

वधूगृहीं भोजन होण्याचे प्रसंगीं वराला अंगठीकरितां रुसविण्याची चाल आहे, ती आपल्या पूर्वजांच्या शहाणपणाची द्योतक आहे. तिजमुळें आमच्या मुलामध्यें रागासारखा मनोविकार हुकमांत ठेवण्याची संवय उत्पन्न होते. सोडमुंजीचे वेळींही मुलाला लटकें रुसविण्याची जी चाल आपणांत दिसून येते तिचेंही रहस्य हेंच आहे. सुदैवानें एखाद्या मुलाची दोनचार लग्नें होण्याचा प्रसंग आला तर वाटेल तेव्हां राग आणण्याची कला त्याच्या हातचा मळ होऊन बसते, या आर्य चालीस अनुसरून मी मुलास रागाची शिकवणी देऊं लागलों, तेव्हां तो लटकें रागावण्याच्या ऐवजीं मजवर खरोखरीचाच रागावला. पण त्यामुळें त्याचा नूर बदलून जाऊन त्याचा माझ्या व्याह्यावर तत्काळ परिणाम झाला, व त्यानें जांवईबुवा नको नको म्हणत असतां बळेंच त्याच्या बोटावर एक मूल्यवान् अंगठी चढवून दिली.

पुरुषांच्या पंक्तीस आजपर्यंत पाळल्या गेलेल्या दोन महत्त्वाच्या सनातन चाली आहेत. एक निमंत्रितांनीं येण्यास उशीर करणें, व दुसरी जेवणाऱ्या

मंडळीची यजमानानें प्रार्थना करणें. जेवण्यास उशीर केल्यानें पानावरचा भात थंड होऊन त्याच्या गारगोट्या होतात अशी कित्येकांची ओरड असते. पण गारगोट्यांच्या पोटीं अग्नीचा वास असतो हें कळण्याइतकें या बुभुक्षितांस ज्ञान नसतें. यजमानानें पाहुण्यांची प्रार्थना करावयाची ती तोंडावर एक प्रकारचें कृत्रिम हास्य उभें करून व हात जोडून ठरीव शब्दांनीं करावयाची असते. ती चांगली साधण्याकरितां मीं लग्नापूर्वीं मांडवातील खांबांसमोर अनेक वेळां तिची तालीम केली होती, त्यामुळें प्रार्थनेचें सोंग बिनबोभाट पार पडलें.

ज्याप्रमाणें आगगाडीस—मग ती उतारूची असो अगर मालाची असो—इंजन व ब्रेक असल्याशिवाय तिचें पाऊल पुढें पडत नाहीं त्याप्रमाणें लग्नांतील पंक्तींत—मग ती पुरुषांची असो अगर बायकांची असो—वर व वधू असल्याखेरीज ती पार पडत नाहीं. तेलफळ, रुखवत, पुरुषांच्या व बायकांच्या पंक्ती वगैरे यच्चयावत् प्रकारांत त्या बिचाऱ्यांस इतरांच्या बरोबरीनें भाग घ्यावा लागत असल्यामुळें त्यांचे फार हाल होतात. अजीर्णावर अजीर्णें होत असतांही पच पक्वान्नावर ताव मारावा लागतो. नाटकांतील फालतू पात्रांपेक्षा नायकनायिकांच्या भूमिका घेणारांसच फार काम पडतें, त्याप्रमाणें लग्नांतील बाजारबुणग्यांपेक्षां वधूवरांसच विशेष दगदग सोसावी लागते. इतरांची—विशेषतः लहान मुलींची व म्हाताऱ्या पुरुषांची—घटकाभर करमणूक करण्याकरितां त्यांस पंक्तीत परस्परांस घांस देण्याची व एकमेकांच्या नांवांनीं उखाणे घेण्याची आणि जेवणानंतर पानसुपारीच्या वेळीं एकमेकांच्या मुठी उघडण्याची, वस्त्रांस मारलेल्या गांठी सोडविण्याची व पानांच्या, खोबऱ्याच्या व रंगेल थेरड्यांचा आग्रह पडल्यास लवंगांच्याही विड्या तोडण्याची कवाईत करावी लागते. उखाणे बहुधा तात्कालिक स्फूर्तीनेंच घ्यावयाचे असतात. म्हणून त्यांस काव्याप्रमाणें चमत्कृति रस, रमणीय भाषा यांपैकीं एकाचेंही बंधन नसतें. त्याच्या चार चरणां पैकीं पुढील दोहोंचा मागील दोहोंशीं अनुप्रासाहून अधिक संबंध नसतो त्याचा पूर्वार्ध व उत्तरार्ध यांनीं एकमेकांवर दुगाण्या झाडण्यास हरकत नसते त्याच्या पहिल्या चरणांत 'समोर असणारा कोनाडा' व शेवटच्या दो-

चरणांत वधूवरांचीं नांवें असलीं म्हणजे वैवाहिक साहित्यशास्त्राची तक्रार नसते. पहिल्या चरणांतील कोनाड्यांत बोळक्यापासून सातमजली हवेलीपर्यंत कोणतीही वस्तु व मुंगीपासून हत्तीपर्यंत कोणताही प्राणी राहूं शकतो. समोर कोनाडा असल्याशिवाय कोणत्याही वधूवरांस काव्यस्फूर्ति होत नाहीं. उखाणे घेण्याची चाल सनातन असल्यामुळें आपणांमधील वास्तुकलाही अत्यंत प्राचीन असली पाहिजे.

पुरुषांच्या पंक्तीपेक्षां बायकांच्या पंक्तींत आमच्या रूढीनें विशेष बारकाया ठेविल्या आहेत. पुष्कळदां विहिणीची थट्टा करण्याकरितां पक्वान्नांत केळीचा काला घालण्याची वहिवाट आहे. तसेंच जेवतांना उखाणे घेऊन उलट पक्षाचीं व्यंगें काढण्याचीही चाल आहे. ज्याप्रमाणें आपणांमध्यें संक्रांतीप्रमाणें गोड बोलावयाचे व शिमग्याप्रमाणें शिव्या देण्याचे सण असतात त्याप्रमाणें लग्नविधींमध्येंही वधूवरांच्या उखाण्यांप्रमाणें सुभाषितें व विहिणीकरवल्यांच्या उखाण्यांप्रमाणें दुर्भाषितें असतात. सुभाषितांचा वधूवरांचें परस्परांवर प्रेम बसविण्यांत व दृढ करण्यांत जसा उपयोग होतो तसा दुर्भाषितांचा उभय कुलांचें कायमचें वैर उत्पन्न करण्यांत कधीं कधीं होत असतो. पण हें एक लहानसें वैगुण्य सोडिलें म्हणजे वरील दोन चालींचा उभय पक्षांचे अंगीं चातुर्य, समयसूचकता वगैरे आणण्याचे कामीं बराच उपयोग होतो हें कबूल करावें लागेल. उखाण्यांत प्रास जुळवावे लागत असल्यामुळें बायकांचे अंगीं कवित्वाची स्फूर्ति होते ती निराळीच. शिवाय उभय पक्षांस आपआपलीं व्यंगें अशा रीतीनें कळल्यामुळें तीं त्यांस सुधारतां येतात. 'निंदकाचें घर असावें शेजारीं' या अभंगचरणांतील सर्व उपदेश या चालींत एकवटलेला आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

वर मीं जी उखाण्यांची तरफदारी केली आहे ती निःपक्षपातीपणाची आहे. याचें प्रमाण याच लग्नांत एक लहान गोष्ट घडून आली ती होय. व्याह्यांकडील एका चिमुरड्या करवलीनें मला उद्देशून 'समोर होता कोनाडा, त्यांत होतें दहीं, खिंडारबक्ष नांवाचे भले मिळाले व्याही!' असा उखाणा घेतला. तरुणपणीं माझे पुढील दोन दांत पडले होते, व त्यावरून मला खिंडारबक्ष हें टोपणनांव मिळालें होतें; त्यावर हा टोमणा होता. माझ्या

मुलाच्या लग्नाचे वेळीं वास्तविक म्हटलें तर माझे इतर तीस दांतही पडले असून वरील व्यग पूर्णपणें नाहीसें झालें होतें, व तोंडास प्रमाणशीरपणा आला होता. असें असतां त्याच नांवानें मला हिणविणें फार अन्यायाचें होतें; व यामुळें मला मनस्वी रागही आला. अजूनही त्या गोष्टीची आठवण झाली कीं मन कावरेंबावरें होतें. मनाच्या अशा बेताल स्थितींतही ज्याअर्थी मी उखाण्यांची कड घेत आहें, त्याअर्थी ती वरवरची आहे असें कोण म्हणेल ?

माझे दोन दांत तरुणपणीं पडले होते म्हणून वर सांगितलें. ते पडण्यांत माझा कोणताही दोष नव्हता हें खालील गोष्टीवरून उघड होईल. सुमारें तीस वर्षांपूर्वीं आमच्या गांवांत इंग्रजी सुधारणा झपाट्यानें सुरू होऊं लागली. त्यांत एक क्रिकेटचा क्लबही स्थापन झाला. प्रत्येक पाश्चात्य गोष्टीचा तिटकारा करण्याकडे माझा जात्या कल असल्यामुळें मी प्रथम त्या क्लबाचा मेंबर होण्यास कांकू करूं लागलों. पण पांडूतात्यांसारख्या कांहीं मित्रांच्या आग्रहावरून अखेरीस माझे नांव वर्गणीदारांच्या पटांत दाखल करण्यास मीं अनुमोदन दिलें. एकदां मेंबर झाल्यावर मात्र माझ्या अंगांत वीरश्रीनें एकदम संचार केला, व साहेब लोकांमधील पटाईत खेळाडूंशीं सामना देऊन विजय मिळविण्याचे मी मनांतल्या मनांत हजारों बेत योजूं लागलों. ज्या दिवशीं खेळास सुरुवात होणार होती तो दिवस शेवटीं येऊन ठेपला. ठरलेल्या वेळीं आम्ही सर्वजण कांचे मारून हातांत ब्याटी घेऊन वीरश्रीचे मदांत सर्व जगास तुच्छ मानीत क्रीडाभूमीवर गेलों. लवकरच खेळास सुरुवात झाली. माझा उत्साह ओळखून माझ्या सोबत्यांनीं मला मोहऱ्याच्या ठिकाणीं उभें केलें होतें. आपण पुढें हिंदुस्थानांतील नामांकित खेळाडू होऊं, तेव्हां आपलें रसभरित चरित्र प्रसिद्ध होईल. तें होण्यापूर्वीं चरित्रकार चरित्रनायकाकडे माहितीकरितां येईल व तेव्हां त्यास आपणांस खेळाच्या पहिल्या दिवसाची तारीख वगैरे तपशील सांगावा लागेल, असे विचार माझ्या मनांत येऊन मीं ताबडतोब माझ्या स्मरणवहींत तारखेची नोंद करून ठेविली, व चेंडू माझ्या बाजूस येण्याची उत्कंठेनें वाट पहात राहिलों. माझ्या मनोरथाची पूर्ति होण्यास फार वेळ लागला नाहीं. कारण

सुमारें पांच मिनिटांत एक चेंडू मजकडे तोफेच्या गोळ्याप्रमाणें येतांना दिसला. त्यासरसे माझे भावी उत्कर्षाविषयींचे सर्व मनोरथ थिजण्याच्या मार्गाला लागले. तथापि मीं आपल्या मनाला धीर देऊन व दोन्ही हातांची तोंडाजवळ ओंजळ करून चेंडू झेलण्याच्या पवित्र्यांत उभा राहिलों. तो आडदांड चेंडू सूं सूं शब्द करीत जो आला तो थेट माझ्या दांतांवर आदळला, व ज्याप्रमाणें विकेट उडवून टाकावी त्याप्रमाणें त्यानें माझा एक दांत मुळासकट उलथून पाडिला. त्या व्यथेनें घेरी येऊन मी मटकन् खालींच बसलों. हें आकस्मिक विघ्न आल्यामुळें खेळ बंद पडून आम्ही सर्व घरोघर परत आलों. दुसरे दिवशीं खेळास निघते वेळीं माझे सोबती मला घरीं राहण्यास आग्रहानें सांगूं लागले. पण त्यानें मी उलट ईर्ष्येला पेटून त्यांचे-बरोबर पुन्हां खेळण्यास निघालों. मनांत विचार केला, कीं एक वेळ चेंडू दांतांवर पडला म्हणून पुन्हां पडेल कीं काय? त्याचे अंगीं विचारशक्ति थोडीच आहे! माझ्या दांतांमध्येंही अशी कांहीं आकर्षणशक्ति नाहीं कीं, तिजमुळें चेंडू पुनः पुनः त्यांवर येऊन आदळावे. आज त्या चेंडूवर सूड उगविण्याची आयती संधि आली आहे, ती विनाकारण दवडा कां? आज जर तो पुन्हां माझ्या दिशेकडे आला तर त्याला असा वरचेवर झेलून घेईन, कीं इतरांनीं वाः म्हणावें. असे विचार करीत खेळण्याचे जागीं जाऊन पोहोंचलों. खेळ सुरू होऊन बराच वेळ झाला तरी चेंडू माझ्या बाजूस येईना. माझें भक्ष्य मला टाळीत आहे हें पाहून मी इतका उतावीळ झालों कीं, दोन चार वेळां आपले एकतीस दांत चावून मीं आपल्या सोबत्यांच्या देखत आपली उत्सुकता प्रगट केली. खेळ संपावयास आला तेव्हां मी आपल्या मनाशीं विचार करूं लागलों कीं, इतकी द्वेषबुद्धि मनांत वागविणें चांगलें नव्हे. चेंडू मनांतून जर आपणास इतका भितो आहे तर केवळ एक दांत पडल्याबद्दल आपला तरी त्याजवर एवढा दांत कां असावा? असे उदार विचार मनांत घोळत आहेत तोंच चेंडू माझ्या दिशेकडेच धांवत आला. तें पाहून मलाही दिशेस जाण्याची प्रेरणा होऊं लागली; व आपलें तत्त्वज्ञान कर्त्या सुधा-रकाप्रमाणें अमलांत आणून त्या चेंडूस मार्ग द्यावा असें वाटूं लागलें. तथापि माझे सोबती हंसतील या भीतीनें पूर्वदिवसाप्रमाणेंच त्याचें स्वागत करण्या-

करितां मी उभा राहिलों. पण मला पुरती अवधि मिळण्यापूर्वीच तो चांडाळ माझ्या दांतांवर आपटून दुसरा एक दांत आपल्या भावाच्या मागोमाग चालता झाला ! त्या दिवसापासून मी क्रिकेट खेळण्याचें अजीबात सोडून दिलें. तसें केलें नसतें तर आणखी तीस दिवसांत माझ्या तोंडाचें बोळकें झालें असतें. त्या वेळेपासून मला चेंडूची इतकी दहशत बसली आहे कीं, क्रिकेटचे क्याटलागांत चेंडूंचीं वर्णनें वाचतांना मी नेहमीं तोंडावर हात ठेवीत असतों.

लवकरच वरातीचा व झालीचा समारंभ झाला. झालीचे प्रसंगीं जें दिव्यांचें शिपतर वडील माणसांच्या डोक्यांवर ठेवितात तें रत्नखचित मुकुटाप्रमाणें शोभत असतें. शिपतर हलल्यास दिव्यांतील तेलाचा डोक्यावर अभिषेक होतो तो निराळाच. तेल चक्राकार पागोट्याच्या कोंकींतून डोक्यापर्यंत पोहोंचल्यास डोक्यास घट्ट बसलेलें पागोटें त्यांतून काढण्यास बरीच मदत होते.

आमच्याकडील विहिणींस तिकडील विहिणींनीं रात्रीं बारा वाजतां पायघड्या घालून वाजत गाजत रासन्हाण्यांकरितां मिरवीत नेलें व नंतर न्हाण्याचा थाट उडविला. त्यांत त्यांचेकडील एका करवलीनें अंगास खाज आणणारी वनस्पति आमच्याकडील एका विहिणीस लावून तिची खाजवून खाजवून पुरेवाट केली. त्यामुळें मोठा तंट्याचा प्रसंग गुदरून फिर्यादी-आर्यादीपर्यंत मजल पोहोंचणार होती. पण या चालीचें सनातनत्व लक्षांत घेऊन मीं आमच्याकडील विहिणींची समजूत घातली.

रासन्हाण्यांचे वेळीं आमच्याकडील बायकांना परोपरीच्या बांगड्या भरण्यांत आल्या. त्यांचीं नांवें कोठवर सांगूं ? राजवर्खी, कनकतारा, छानछबेली, चटकचांदणी, हंडीगलास, तारामंडळ, राणीचा बाहुटा, केरवा, बायासिकल-फार काय सांगावें सर्व सजीव व निर्जीव सृष्टि त्यांचे हातीं होती म्हटलें तरी चालेल. पण अशा रीतीनें बायकांच्या हातीं किंवा मुठींत असणें हें सृष्टिनियमास विरुद्ध नाहीं हें माझे मार्मिक वाचक स्वानुभवावरूनही कबूल करितील.

५*................................ मुंबईचा दीपोत्सव.

१९०३ सालाच्या जानेवारी महिन्यांत दिल्ली येथें राज्यारोहणानिमित्त मोठा समारंभ होणार असें आधीं बरेच दिवस प्रसिद्ध झालें होतें. समारंभ मोठा प्रेक्षणीय होईल याबद्दल मला शंका नव्हतीच. पण तो कोणाला? वाटेल तितका पैसा खर्च करण्याची हिंमत असेल त्याला, माझ्यासारख्या सामान्य मनुष्याला नव्हे. मीं जर वेडेपणानें दिल्लीस गेलों असतों, तर राजेसाहेबांच्या राज्यारोहणाचा व माझ्या स्वतःच्या अधःपतनाचा असे दोन्ही समारंभ मला बरोबर पहावे लागले असते. शिवाय जेथें माझ्यासारख्या असंख्य तमासगिरांचा जमाव जमावयाचा तेथें गर्दीत चिरडून जाण्याला कितीसा उशीर लागला असता? अशा रीतीनें राज्यारोहणाबरोबर आपलेंही स्वर्गारोहण उरकून घ्यावें अशी राजनिष्ठेशीं विरुद्ध असणारी कल्पना साहजिकच मला शिवली नाहीं. ज्या समारंभांत सबंध आगगाड्या नापत्ता होत, तेथें बिचाऱ्या सुदाम्याचा काय पाड लागणार होता?

सुदैवानें दिल्लीच्या खालोखाल मुंबईसही मोठा समारंभ होणार होता. मुंबईपासून माझें गांव बरेंच जवळ—म्हणजे लोहमार्गानें सुमारें १००–१५० मैलांवर होतें. मुंबईस माझे बाळमित्र रावसाहेब कृष्णाजीपंत चक्रपाणि हे प्रसिद्ध वकील होते. त्यांच्या येथें गेल्यावर समारंभ पहाण्याची कांहीं चिंता करावयास नको ही माझी खात्री होती. याप्रमाणें पांच सात रुपयांत प्रेक्षणीय समारंभ पाहण्याची संधि आली असतां ती दवडण्याइतका मी खास वेडा नव्हतों.

रावसाहेब माझे जिवश्चकंठश्च स्नेही असून त्यांचें मजवर खरोखरच फार प्रेम असे, याचें कारण असें कीं, वर्गात त्यांचा नेहमीं पहिला नंबर असून माझा शेवटचा असे; यामुळें ते व मी नेहमीं समोरासमोर असूं. जी वस्तु

---

* वि. विस्तार पु. ३५ अंक ११ (सन १९०४)

सदा आपल्यासमोर असते तिजबद्दल आपल्या मनांत एक प्रकारचा पक्षपात उत्पन्न होतो हें अनुभवसिद्ध आहे. म्हणून रावसाहेबांस मजबद्दल प्रेम वाटावें यांत नवल वाटण्यासारखें कांहीं नाहीं. "अद्वितीय पुरुषांमध्यें नेहमीं एकमेकांबद्दल सहानुभूति असते; व रावसाहेब ज्याप्रमाणें कोणासही पहिला नंबर पटकावूं देत नसत," त्याप्रमाणें शेवटचा नंबर मीही सहसा कोणाच्या हातीं लागू देत नसें; व या दृष्टीनें आम्ही दोघेही सारखेच अद्वितीय होतों.

मी निघण्याचे दिवशीं बरोबर जरूरीस लागणारे थोडे जिन्नस घेतले त्यांत एक मळकटच कां होईना, पण नागपुरी रेशीमकांठीं उपरणें होतें व दुसरें पगडबंदाकडून नुक्तेंच बांधवून आणिलेलें सुरेखसें पागोटें होतें. रावसाहेबांसारख्या श्रीमान् पुरुषाकडे जावयाचें, तेव्हां ही सामुग्री आवश्यकच होती. त्याशिवाय कांहीं फराळाचेंही बरोबर घेतलें होतें. प्रवास कितीही जवळचा असला तरी दशम्या व पिठलें बरोबर घेण्याचा माझा नियम असे; व गाडींतल्या गाडींत सोंवळें नेसून त्याचें सेवनही मी शुचिर्भूतपणें करीत असें.

स्टेशनावर दोन घटे पूर्वीं जाऊन पोहोंचलों. इंग्रजी ऐटीनें अगदीं आयत्या वेळेस येऊन लगबगीनें गाडींत चढण्यापेक्षां बराच वेळ आधीं आरामानें येऊन तिची वाट पहात बसणें मी नेहमीं पसंत करितों. त्यामुळें जरा थांबावें लागतें खरें; पण गाडी हटकून सांपडते. कधीं कधीं तर मी गाडी येण्यापूर्वीं सहा सहा आठ आठ घंटे स्टेशनावर तिष्ठत बसलों आहें. इतका वेळ गाडीची वाट पाहण्यानें जो शीण येई त्याचा गाडीच्या धक्क्यावर टिवल्याबावल्या करीत फिरण्यानें परिहार होत असे.

या प्रसंगीं गांवोगांवची बहुतेक मंडळी दिल्लीदरबाराला जाणार, म्हणून मुंबईच्या समारंभास जाणारा विरळाच सांपडावयाचा, अशी माझी वेडी समजूत होती. मुंबईला जाण्याची शक्कल ही माझ्याच डोक्यांतील 'पेटंट' आहे असें समजून मीं तिचा कोणालाही पत्ता लागूं दिला नव्हता, व निघतांना भलत्याच गांवचें नांव सांगितलें होतें. माझ्या गांवाहून मुंबईस जाणारा मी एकटाच होतों, यामुळें माझ्या समजुतीला बळकटी आली

होती. म्हणून मीं आपलें पागोटें एका कानावर कलतें ठेवून व उपरणें खांद्यावर टाकून जोडा फटफट वाजवीत स्टेशनावर इकडून तिकडे फेऱ्या घालीत होतों व 'तुम्ही कोठें जाणार?' असा कोणीं प्रश्न विचारिल्यास त्याच्याकडे चांकड्या डोळ्यानें पहात त्याला 'बॉम्बे' असें इंग्रजींत ठासून उत्तर देत होतों. परंतु गाडीची वेळ जसजशी जवळ येत चालली तसतसे स्टेशनावर टांग्यांवर तांगे धडकूं लागले, व त्यांमधून मजपेक्षां अनेक पटींनीं सुंदर पोषाख केलेले लोक उतरूं लागले. कांहीं वेळानें सगळें स्टेशन माणसांनीं गजबजून गेलें व थोड्या वेळापूर्वी जो मी ताठ्यानें मिरवत होतों तो भ्यालेल्या ससाप्रमाणें एका कोंपऱ्यांत डोकें खुपसून बसलों. पुढें लवकरच गाडी येऊन दाखल झाली, व तींत उतारूंची चढण्याची एकच धांदल उडून गेली. त्यांत मीही चढावयास पाहूं लागलों, पण कोठेंही जागा सांपडेना. दर डब्यांत माणसाच्या लडींवर लडी खेंचून भरलेल्या होत्या. मुंगीला सुद्धां तेथें रिघाव नव्हता. जिकडे तिकडे आंतील उतारूंकडून 'आमच्या डोक्यांवर बसतां कीं काय?' असा ठराविक प्रश्न येई. खरोखर त्या वेळीं जर मला कोणीं डोक्यावर बसूं दिलें असतें, तर मीं त्याच्या पायीं लोळण घेतली असती, पण बसणाऱ्या व बसलेल्या उतारूंच्या नीतिमत्तेंत जमीनअस्मानाचें अंतर असतें. जो उतारू चढतांना वसुधैवकुटुंबकवृत्तीवर व्याख्यान झोडीत असतो, तोच आंत प्रविष्ट होऊन ऐसपैस पाय पसरल्यावर कायदेशीर बनतो. सरतेशेवटीं सर्व मंडळी गाडींत बसून मी व एक लठ्ठ मारवाडी मात्र बसावयाचे राहिलों. गार्डानें प्रत्येक डब्यांत जाऊन पाहिलें, तेव्हां एका डब्यांत एका उतारूस मात्र उभें रहाण्यापुरती जागा आहे असें त्याला दिसून आलें. आतां ही जागा आम्हां दोघांपैकीं कोणास मिळावयाची याबद्दल फारसा वाद होण्याचें कारण नव्हतें म्हणून गार्डानें मला त्या जागीं उभें करून व जोरानें दरवाजा लावून घेऊन शिटी फुंकली. उभें रहाण्यापुरती कां होईना, अशा रीतीनें जागा मिळाल्यावर मी त्या मारवाड्याकडे उपहासानें पाहूं लागलों. तो जेव्हां आपणांस आंत घेण्याबद्दल काकुळतीस येऊन हातींपायीं पडूं लागला, तेव्हां एक क्षणापूर्वी मी त्याशीं समदुःखी होतों हें विसरून जाऊन मी अमर्याद

रीतीनें हंसूं लागलों. त्या हंसण्याच्या उकळींत माझ्या डोक्याचें पागोटें खालीं पडून त्याचा चेंदामेंदा झाला, तेव्हां मात्र माझें हंसें जागचे जागीं जिरून गेलें. इतक्यांत गाडीही चालू झाली. मीं मोठ्या कष्टानें आपलें पागोटें शोधून काढून डोक्यावर ठेविलें. पण तें चेंगरून गेल्यामुळें त्याचें स्वरूप पूर्वीपेक्षां इतकें बदललें होतें कीं, मीं तें डोक्यावर ठेवतांच सर्व डब्यांत एकच हंशा पिकला. म्हणून तें बगलेंत मारून मी तसाच बोडका उभा राहिलों.

एखादा उतारू मधील स्टेशनावर उतरून मला बसण्याइतकी जागा देईल, अशी गाडींत शिरल्यानंतर बराच वेळ मला आशा वाटत होती. पण माझ्या डब्यांतील सर्व मंडळी मुंबईसच जाणारी आहे असें चौकशीअंतीं कळतांच तीही आशा मावळून गेली. शेवटपर्यंत डब्यांत उभें राहण्याखेरीज इलाज नव्हता. एक दोन घंटे याप्रमाणें उभें राहिल्यावर मला फारच थकवा आला, व थोडेंसें फराळाचें खाऊन घोटभर पाणी पिण्याची इच्छा झाली. पण फराळाचें पडलें खालीं, व मी तर ताडाच्या झाडासारखा ताठ उभा राहिलेला ! हाताची व तोंडाची गांठ पडण्याची मारामार ! तेव्हां फराळाचा, हाताचा व तोंडाचा संयोग घडून फराळ होण्याचा कांहीं संभव नव्हता. संभव असता तरी आगगाडींत सुद्धां सोंवळें नेसून फराळ करण्याचा माझा हा वेळपर्यंत जो परिपाठ चालत आलेला होता तो मोडावयाची पाळी येती. कारण भोंवतालचे उतारू मुसलमान किरिस्तांव वगैरे जातींचे असून त्यांमध्यें औषधालाही जानवें मिळण्याजोगें नव्हतें, व त्यांनीं स्वप्नांतही गायत्री म्हटली नव्हती. गायत्रीचा जो कांहीं वास त्यांच्या जिव्हाग्रीं होता तो आम्हां ब्राह्मणांच्याहून अगदीं निराळ्या अर्थाचा होता.

आमचें निघण्याचें स्टेशन व मुंबई यांमधील अंतर हळूहळू कमी होऊं लागलें. प्रत्येक स्टेशनावर येऊन मिळणाऱ्या नव्या नव्या उतारूंकरितां आमच्या गाडीस नवे नवे डबे जोडावे लागले. सरतेशेवटीं या अग्निरथरूप मनुष्यमय पोळ्यानें एकदांची मुंबई गांठली. गाडी थांबल्याबरोबर एखाद्या मोठ्या बाजाराचा जसा गोंगाट व्हावा, त्याप्रमाणें उतारूंच्या

उतरण्यामुळें होऊं लागला. मीं आगाऊ रावसाहेबांस पत्र पाठविलें होतें, त्यामुळें त्यांनीं मजकरितां स्टेशनावर एक इसम पाठविला होता. त्याच्याबरोबर आमची स्वारी गाडींत बसून रावसाहेबांच्या बंगल्यावर गेली. रावसाहेब दाराशींच उभे होते, प्रथम त्यांनीं माझ्या मामळमटी पागोट्यामुळें मला ओळखलें नाहीं. पण मी जवळ जाताच त्याना ओळख पटली, व नमस्कार चमत्कार होऊन उभय पक्षांकडून कुशल प्रश्न विचारण्यांत आले. उद्या सार्वजनिक दीपोत्सव होईल व परवां दारूकाम सुटेल, असे त्यांच्या सांगण्यात आलें. तें ऐकून मला अतोनात उत्कंठा उत्पन्न झाली. दोन प्रहरीं जेवणें आटपल्यावर मीं चार पांच घटका वामकुक्षी केली. उठून पाहतों, तों माझें सर्वांग ठणकत आहे, व पायांत मोठमोठे गोळे येत आहेत! हे गोळे म्हणजे माझ्या अग्निरथारोहणाप्रीत्यर्थ सुटणारें दारूकामच आहे अशी कल्पना येऊन तशा अस्वस्थ स्थितींतही मला हंसू लोटलें. रावसाहेबाना माझी सर्व हकीगत कळल्यावर ते सुद्धां मजबरोबर हसूं लागले. संध्याकाळीं रावसाहेबांबरोबर रबरी धावांच्या गाडींतून फिरावयास गेलों. जाताना माझें आगगाडींतलेंच पागोटें उलट फिरवून घातलें होतें, त्यामुळें मी मुंबईच्या एखाद्या गुजराथ्यासारखा दिसत होतों. रावसाहेबांना माझा विनोदी स्वभाव पाहून बरेंच कौतुक वाटलेंसें दिसलें. असो. अशा रीतीने रावसाहेबांना मिळणाऱ्या नमस्कारांचा व सलामांचा स्वीकार करीत मी त्यांसह दिवे लागण्याचे सुमारास बंगल्यावर परत आलों.

अखेरीस दीपोत्सवाचा दिवस एकदांचा उगवला. त्या दिवशीं सकाळपासून आमचे बंगल्यात मोठी गडबड सुरू झाली. घरांतील वरकड मंडळीकरितां एक ट्रॅमगाडी मुद्दाम भाड्यानें ठरवावयाची होती. खुद्द रावसाहेब व मी त्यांच्या घोड्याच्या गाडींतून उत्सव पाहण्यास जाणार होतों. आज कोणकोणत्या इमारतींवर दिव्यांची आरास विशेष होणार याबद्दल घरांतील मंडळींमध्यें चर्चा सुरू झाली, व लहान मुलेंबाळें आनंदानें एकसारखीं नाचूंबागडूं लागलीं. मी रावसाहेबांबरोबर जाणार असल्यामुळें मला इतरांपेक्षां विशेष मौज पहावयास सांपडेल असें वाटून त्या मानानें माझा आनंदही इतरांच्यापेक्षां अधिकच होता. पण माझ्या आनंदाचा इतरांस यत्किंचित

हेवा वाटत असल्याचें चिन्ह दिसेना. रावसाहेबांची कुटुंबीय मंडळी त्यांच्यासारखी सुशील असल्यामुळेच त्यांना माझ्या सुखाचा हेवा वाटत नाहीं, असें मनाचें समाधान करून मी त्यांच्या समाधानवृत्तीचें कौतुकच करीत राहिलों.

संध्याकाळीं फराळ करण्याबद्दल मला रावसाहेबांनीं आग्रह केला; पण मी परत आल्यावर जेवीन असे माझें म्हणणें पडल्यावरून त्यांनीं आपला आग्रह सोडिला. बरोबर साडेसात वाजतां आम्ही सर्व पोषाख करून तयार झालों; व बायकामुलें, नोकरचाकर, झाडून सगळी मंडळी ग्रॅटरोड टर्मिनसजवळ आठाचा ठोका पडतो तोंच दाखल झालों. आमची ट्रॅम आठ वाजून पांच मिनिटांनीं निघणार होती व आमची मार्गप्रतीक्षा करीत रुळांवर उभीच होती. ही ट्रॅम मुद्दाम राखलेली आहे व सार्वजनिक ट्रॅमगाड्या आज सुटणार नाहींत हें माहीत नसल्यामुळें पुष्कळ मुसलमान व पारशी लोक कंडक्टर मना करीत असतांही तिजमध्यें चढून सुखवस्तूपणें वसाहत करून बसले होते. आम्ही जाऊन पोहोंचताच त्यांनीं चडफडत ती रिकामी केली. तींत आमची सर्व मंडळी जाऊन बसली, व थोड्याच वेळांत तिनें मार्ग क्रमण्यास आरंभही केला. त्याबरोबर आंतील बालमंडळीनें आनंदानें मोठा जयघोष केला.

ट्रॅम दिसेनाशी होईपर्यंत रावसाहेब सारखे तिजकडे टक लावून पहात उभे होते. ती दृष्टीआड झाल्यावर जवळच आमची व्हिक्टोरिया गाडी होती तिजमध्यें त्यांनीं मजसमवेत प्रवेश केला, व लागलीच गाडी चालू झाली. चाकांस रबरी धांवा असल्यामुळे आम्हांला एवढासा सुद्धां धक्का बसत नव्हता; व आम्ही जलमार्गानें नौकेंतून किंवा अंतरिक्षांत विमानांतून प्रवास करीत आहोंत कीं काय असा भास होत होता. मध्यंतरीं इतर गाड्यांची गर्दी झाली असतांहि त्यांमधून आमचा गाडीवान चातुर्यानें वाट काढी. ज्या ट्रॅमगाडींत आमची मंडळी निघाली होती तीहि आम्हांला लवकरच वाटेंत भेटली. तेव्हां त्यांच्या वाहनाच्या मंदगतीबद्दल मला त्यांची फार कींव आली. ती ट्रॅम टाकूनही आमची व्हिक्टोरिया

आपल्या पुत्राचा राज्योत्सव पाहण्याकरितांच कीं काय, वायुवेगानें पुढें चालू झाली.

या वेळीं मुंबई शहरानें अपूर्व शोभा धारण केली होती. या शहराचा रोजचाच थाट इतर शहरांतील दिवाळीपेक्षांहि भव्य असतो. मग प्रस्तुत-सारख्या विशेष प्रसंगीं तो अवर्णनीय असेल यांत नवल तें काय? मोठ-मोठ्या हवेल्यांनीं दीपावलीच्या मिषानें सर्वांगावर पुष्पमाला धारण केल्या होत्या. दिव्यांच्या चकचकाटानें सर्व रस्ता मध्यान्हींच्या सूर्यतेजामुळें नेत्राना असह्य वाटणाऱ्या महानदीप्रमाणें शोभत होता. खिडक्यांतून पुष्पहार लोंबत असून त्यांच्या सुवासानें व खिडक्यांच्या आंतून येणाऱ्या सुस्वर आलापांनीं चित्तवृत्ति तल्लीन होत होत्या. रस्त्यानें दोन्ही बाजूंस अठरापगड जातींचे लोक सुंदर पोषाख करून सभ्यपणानें व व्यव-स्थित रीतीनें चालले होते. मोठ्या शहरांतील लोकांच्या मुद्रांवर साधारण-पणें एक प्रकारचा सौम्यपणा व गंभीरपणा दिसून येतो तो बहुतकरून भोंवतालीं पसरलेला अफाट जनसमुद्र व मनुष्याच्या बुद्धिमत्तेमुळें आजपर्यंत लागलेले व पदोपदीं दृग्गोचर होणारे अचाट शोध यांच्या संसर्गाचा परिणाम असावा. तशाच तऱ्हेचा भारदस्तपणा ज्या ज्या स्थळीं अनुपम सृष्टिवैभव दिसून येतें तेथील रहिवाश्यांतही दिसून येतो. प्रत्येक प्रकारांत निसर्ग व कला या दोहोंतून कोणत्या तरी एकाच्या प्रचंडतेखालीं मनुष्याचें मन दडपून गेलेलें आढळतें.

मुंबईच्या सामान्य भागांत जर इतकी शोभा तर कोटांत काय प्रकार असेल? तेथें तर सर्व इमारतींस आग लागल्यासारखी दिमत असेल! असा माझ्या मनांत विचार येऊन त्यांविषयीं फार कुतूहल उत्पन्न झालें. त्या दिवशीं कोटांत फार मजा उडणार असें मीं ऐकिलें होतें. त्यामुळें बोरीबंदर, म्युनिसिपल ऑफिस, सेलर्स होम वगैरे इमारती केव्हां येतात इकडे माझें सर्व लक्ष गुंतून राहिलें.

पण कोटाकडे जाण्याऐवजीं आमच्या गाडीनें नीट भायखळ्याकडे आपला रोख वळविला, व गर्दी कमी होत चालल्यामुळें ती पूर्वीपेक्षाही

अधिक वेगानें चालूं लागली. पहिल्यानें मला वाटलें कीं, गाडीवान रस्ता चुकला आहे; व त्याप्रमाणें मीं त्याला सुचविलेंही. पण त्यानें माझ्या सूचनेस हंसण्यापलीकडे उत्तर दिलें नाहीं. मला या कोड्याचा कांहींच उलगडा होईना. कांहीं वेळानें आम्ही बाटलीवाल्याच्या इस्पितळाजवळील रस्त्यास मिळालो तेव्हां त्या रस्त्यांत इस्पितळाकडच्या बाजूस गाड्यांची रागच रांग लागलेली दिसली. त्या गाड्यांचीं तोंडें जिकडे होतीं त्याच्या अगदीं विरुद्ध दिशेला म्हणजे भायखळा स्टेशनाकडे आमच्या गाडीवानानें मोर्चा फिरविला. हें गौडबंगाल काय आहे हें कळण्याची इच्छा आतां माझ्या पोटांत मावेनाशी होऊन मीं रावसाहेबांस त्याचें स्पष्टीकरण विचारिलें. तेव्हां त्यांच्या सांगण्यांत आलें कीं, 'ही समोरची गाड्यांची रांग परेळपासून तों तहत कुलाब्यापर्यंत पसरली आहे. या भागांतील गाड्यांनीं या रांगेंत मिळूनच गेलें पाहिजे. मधून गाडी काढूं म्हटलें तर चालणार नाहीं. आपली गाडी या वेळीं या रांगेंतील शेवटच्या गाडीस मिळण्याकरितां जात आहे.'

मीं घाबरून विचारिलें, 'तर मग आपण या रस्त्याच्या डाव्या बाजूनं जितके लांब जाऊं तितक्या लांबीचा पल्ला आपणांस पुन्हां उजवीकडून घेतला पाहिजे?'

रावसाहेबांनीं होय म्हणून मान हालविली. आमचें हें बोलणें संपतें तोंच आमच्या गाडीनें सदरहू रांगेंतील शेवटची गाडी गांठली व लागलीच तेथें मुक्काम केला.

ही गाड्यांची रांग म्हणजे मुंबई शहरानें आपल्या गळ्यांत घातलेली इंद्रनीलमण्यांची एक विस्तीर्ण मालाच दिमत होती, व या मालेमध्यें त्याच्या रथ्यारूप असंख्य हस्तांकडून क्षणोक्षणीं नवीन रथरूप रत्नें ओंविलीं जात होतीं. एकाहून एक सरस अशा गाड्यांची एवढी मोठी रांग मीं साऱ्या जन्मांत पाहिली नव्हती. गाड्यांच्या कंदिलांचें एक निराळेंच चिरांगण रस्त्याच्या किनारीस झालें होतें. या गाड्यांमध्यें मुंबईंतील सर्व संपत्ति, वैभव, विद्या, सौंदर्य हीं गोळा झालीं होतीं असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

लवकरच आमच्या मागेंही शेंकडों गाड्या एकीमागून एक येऊन उभ्या राहिल्या. रस्त्याच्या दुतर्फा उभ्या असलेल्या गाड्या रहाटगाडग्याच्या अधोमुख व उन्मुख पोहऱ्यांप्रमाणें दिसूं लागल्या. गाड्यांत बसलेल्या लोकांत अपूर्व वैचित्र्य दिसत होतें. एका गाडींत पिळदार मराठेशाही पगडी घातलेला संस्थानिक होता, तर दुसऱ्या गाडींत एक लठ्ठ भाट्या आपल्या मुलांबाळांसह पेंगत होता, तिसरींत रोळीच्या किंवा महादेवाच्या पिंडीच्या आकाराच्या टोप्या घातलेले पारशी लोक आपल्या स्त्रियांसमवेत गप्पा छाटीत होते. चवथींत ताम्हनपंचपात्रीच्या नमुन्याच्या टोप्या घातलेले सिंधी लोक गंभीरपणें विराजमान झाले होते. पांचवींत एखादा साहेब व त्याची मड्डम तटस्थ वृत्तीनें अवलोकन करीत बसली होती. सहावींत अमेरिकन मिशनचे पाद्री लांब झगे घालून दाढ्यांवरून हात फिरवीत अधिष्ठित झाले होते. सातवींत एखादी बुरखा घेतलेली मिसरी स्त्री आपला चेहरा कोणासही न दाखवितां इतरांचे चेहरे अवगुंठनरूप तटाच्या आडून सूक्ष्मपणें न्याहाळीत पतिसमागमें मुकाट्यानें बसली होती, आठवींत लांब शेंड्यांचे व चपट्या नाकांचे चिनी लोक मुंबईत अलीकडे उंदीर व झुरळें मिळावीं तशीं खाण्यास मिळत नाहींत म्हणून हवालदिल होऊन बसले होते. सारांश हिंदु, मुसलमान, बौद्ध, यहुदी, खिस्ती, पारशी इत्यादि साऱ्या धर्मांचे, चारी खंडांतले, अनेक भाषांचे, असंख्य वर्णांचे पुरुष, स्त्रिया, मुलें हीं एकाच हेतूनें प्रेरित होत्सातीं चाललीं होतीं. तें पाहून मनावर विलक्षण ग्रह झाल्यावांचून राहत नव्हता.

ही सर्व मौज बारकाईनें पहाण्यांत सुमारें एक घंटा लोटला असेल. इतक्या अवकाशांत आमच्या घरची मंडळी दीपोत्सव पाहून परतण्याच्याही विचारांत असेल. आम्ही मात्र अजून त्या दिशेकडेही वळलों नसून कोरेचे कोरेच होतों. कारण हा वेळपर्यंत गाड्या अगदीं स्तब्ध उभ्या राहिल्या होत्या. पण यानंतर लवकरच सर्व गाड्या चालू झाल्या. त्यांचा काळा रंग व कंदील यांमुळे ही एखादी काळ्या पाठीची व पिंवळ्या पायांची अजस्र गोमच चालली आहे असा भास होत होता. ही गाड्यांची सेना आतां लवकरच कोटांत जाणार या विचारानें मला अत्यंत हर्ष झाला;

पण तो फार वेळ टिकला नाहीं. कारण चार पावलें गेल्यावर पुन्हां ही पलटण एकदम थांबली व आणखी पंधरा मिनिटें होत तोंपर्यंत हालली नाहीं. या प्रकारामुळें माझ्या मनात दहशत उत्पन्न झाली. एखाद्या वरातींत अशा मुंगीच्या पायानें मिरवत जाण्यांत मला आनंद वाटला असता; पण गाड्यांची या वेळची मंद गति मला फारच अप्रासंगिक वाटली. कोटांत असंख्य लोक दीपोत्सवाची बहार लुटीत होते, अशा वेळीं आमची गाडी एका अधेऱ्या भागांत हवा खात पडली होती ! मला मनस्वी संताप आला. मीं सर्व प्रकारच्या गाड्यांस-म्हणजे शिग्राम, रेकला, फैटन, टांगा, दमणी, छकडा, एक्का, खाचर वगैरेस—व त्यांच्या जनकांस म्हणजे सुतारांस हजारों शिव्या दिल्या. राजेसाहेबांच्या मातुःश्रींचें नांव धारण करणाऱ्या गाडीस मात्र निर्लेप ठेविलें होते. तसेंच पोलिसच्या शिपायानाही मीं देऊं नयेत त्या शिव्या दिल्या, त्यांनी हा जो गाड्यांचा कडेकोट बंदोबस्त ठेविला आहे तो केवळ माझी निराशा करण्याकरितांच केला आहे अशीही अप्रयोजक कल्पना माझ्या डोक्यांत एक वेळ आली. पण या अट्टाहासाचा काय उपयोग होणार होता ? मला चुरमुरे खात मुकाट्यानें जागचे जागीं बसावें लागलें.

पुन्हां १५ मिनटें गेलीं, व गाड्या दोन पावलें पुढें सरून पुनरपि विश्रांति घेत पडल्या. सबंध दोन पावलांचा प्रवास एका दमांत उरकल्यावर विश्रांति न घेतील तर काय करतील बापड्या ! त्या प्रवास करण्याकरितां निर्माण झाल्या होत्या हें या वेळीं त्या पार विसरून गेल्या होत्या. त्या बिचाऱ्यांनीं तरी काय करावें ? त्यांच्यासमोर हजारों गाड्यांचा प्रवाह दोनतीन मैल पसरला होता. तो जेव्हां पुढें सरकणार तेव्हां कुठें आमच्या गाड्या हलावयाच्या ! मनुष्यांप्रमाणें गाड्यांनाही पूर्वजाच्या प्रगतिशून्यत्वाचें प्रायश्चित भोगावें लागतें.

माझें लक्ष घोड्यांच्या खुरांकडे सारखें लागलें होतें. ते दोन पावलें पुढें सरकले कीं, मला पगाराची बढती मिळाल्याप्रमाणें आनंद होई. अशा स्थितींत आम्ही रस्त्याची डावी बाजू संपवून परेळच्या जवळ उजव्या बाजूस

एकदांचे वळलों. त्या वेळीं रहाटगाडग्यातील अवनति संपून उन्नति होणाऱ्या पोहऱ्यामध्यें जसें पाणी शिरतें त्याप्रमाणें माझ्या शरिरांत नवीन उत्साह शिरला पण तो फार वेळ टिकला नाहीं. कारण गाड्यांच्या गतींत विशेष फरक पडला नव्हता. अशा रीतीनें आम्ही हल्लींच्या युवराजाच्या राज्याभिषेकप्रसंगींच्या दीपोत्सवकालापर्यंत तरी कोटांत पोहोंचूं कीं नाहीं याची मला शंकाच होती मध्यें एखादी डावीकडची गाडी उजवीकडच्या गाड्यांच्या दरम्यान अंतर पाहून घुसत असे. याप्रमाणें आगंतुक गाडीनें आमची १५ मिनिटांची खोटी केलेली पाहून, ज्याप्रमाणें कनिष्ठ कारकुनानें आपणावर नंबर पटकावलेला पाहून वाटावा त्याप्रमाणें अपमान झालासा वाटून मला त्वेष चढत असे.

या रीतीने आम्ही आपला अमोलिक वेळ माश्या मारीत दवडीत असता बारांचा ठोका पडला व माझ्या पोटात क्षुधेनें प्रवेश केला. आपण दीपोत्सव पाहून लवकरच परत येऊं अशा खात्रीमुळें मीं निघतेवेळीं कांहीं खाल्लें नव्हतें. रावसाहेबांनींही मजप्रमाणेच थंडा फराळ केला होता. पण त्यांचें जठर पडलें जड ! व जड बुद्धीच्या मनुष्यास जसें ज्ञान, तसें जड पोटाच्या मनुष्यास अन्न लवकर पचन होत नाहीं. त्यांना या वेळीं दुपारच्या जेवणाच्याच सुगंधी ढेंकरा येत होत्या, व ते खुशाल डोळे मिटून गाडींत झोंप घेत होते. ही त्यांची डोळेझांक फारच अप्रासंगिक होती. त्यांच्या ढेंकरांनीं माझी क्षुधा प्रदीप्त केली. कोटांतील दिव्यांच्याऐवजीं पोटांतील आगीचा मला अनुभव यावयास लागला. व डोळ्यांपुढें काजवे दिसूं लागले. बरोबर पांघरूण आणिलें नसल्यामुळें अंगाला थंडी झोंबूं लागली. तिची तीव्रता वाढविण्याकरितांच कीं काय आमच्या गाड्यांनींही आतां मनावर घेतलें, व त्या फारसा मुक्काम न करितां लवकरच राणीचा बाग, भायखळा स्टेशन, इस्पितळ वगैरे स्थानें घेत घेत ज्या ठिकाणीं आम्ही त्या रस्त्यास मिळालों होतों तेथें येऊन पोहोंचल्या. त्यासरसा मी एक दीर्घ सुस्कारा सोडला. यापुढें आम्हांला पायधुणी, क्राफर्ड मार्केट, बोरीबंदर वगैरे सर्व ठिकाणें लागलीं; पण गाड्यांच्या व म्युनिसिपालिटीच्या कंदिलांखेरीज आम्हांला एक दिवा दिसला असेल तर शपथ ! चोंहोंकडे

गाढ अंधकार पडला आहे हें पाहून आमचे घोडे तो आम्हांला दाखविण्या-करितां दुप्पट वेगानें चालावयास लागले, व हा वेळपर्यंत त्यांना जी विश्रांति मिळाली होती तिचें त्यांनीं चीज करून दाखविलें. या प्रकारचा विनाकारण शीण करून घेण्यापेक्षां आम्हीं मध्येंच गाडी परतवली असती; पण पोलिसच्या बंदोबस्तामुळें आम्हाला गाड्यांची रांग सोडून जातां येईना. आम्ही रूढीच्या कचाट्यांत पूर्णपणें सांपडलों होतों. म्हणून नुकत्याच झालेल्या प्रचंड दीपोत्सवाचा घोर अधकाररूपी अवशेष पहात आम्ही तीन वाजतां घरीं परत आलों.

यानंतर परत आपल्या गांवीं आल्यावर मीं मुंबईच्या दीपोत्सवाचें खोटेंनाटें वर्णन आपल्या बगलेंतून काढून व त्यास तिखटमीठ लावून मित्रमंडळीसमोर कित्येक वेळां तरी विस्तारानें मांडीत आलों आहे ! परतु 'या दीपोत्सवाच्या तोडीचा उत्सव आपण जन्मांत पाहिला नाहीं !' असें जेव्हां जेव्हा मी अभिमानपूर्वक म्हणतों तेव्हां तेव्हां या वाक्यांत दिसतो त्यापेक्षां अधिक खोल अर्थ आहे हें त्या बिचाऱ्यांच्या स्वप्नींही येत नाहीं. अंदरकी बात राम जाने !

मुंबईच्या दीपोत्सवासंबंधानें माझी एकदां कशी खरपूस निराशा झाली होती हें वाचकांस माहीत झालेंच आहे. त्या निराशेबद्दल मला मुंबईवर सूड उगवावयाचा राहिला होता. १९०४ चे नाताळचे सुट्टींत मला तो उगविण्याची आयतीच संधि मिळाली. कारण राष्ट्रीय सभेच्या निमित्तानें मुंबई येथें एक जंगी प्रदर्शन खुलें होऊन त्याचीं विस्तृत व चित्ताकर्षक वर्णनेंही वर्तमानपत्रांतून झळकूं लागलीं होतीं. तीं वाचून जो तो म्हणूं लागला कीं, जन्माला यावें आणि मुंबईचें प्रदर्शन पहावें. यांपैकीं जन्माला येण्याचा माझा कार्यभाग तर यापूर्वीच उरकला होता. राहतां राहिलें मुंबईचें प्रदर्शन. तें पाहण्याचा घाटही जुळवून आणण्याचा मीं निश्चय केला. या खेपेस मीं आपले परम मित्र बंडूनाना व पांडूतात्या यांस समागमें घेण्याचें ठरविलें. यांत माझा हेतु असा होता कीं, मागील खेपेप्रमाणें याही खेपेस निराशाच होण्याचें जर माझ्या नशिबीं असलें तर त्या निराशेंत वांटेकरी असल्यानें तिचा तीव्रता कमी व्हावी; व यदाकदाचित् प्रदर्शनाची व माझ्या डोळ्यांची गाठ पडलीच तर त्यापासून होणारा आनंद त्रिगुणित व्हावा. दुःखाचे वेळीं आपल्या मित्रांची संख्या छेदाचे ठिकाणीं असते व सुखप्राप्तीचे वेळीं तीच अंशस्थानीं जाऊन बसते, हा नित्यांतलाच अनुभव आहे.

मुंबईस जाण्याचें ठरल्यावर आम्ही बांधाबांधीच्या कामास लागलों. आम्ही तिघेही स्वदेशी कपड्याचे अभिमानी असून शक्य तितकें स्वदेशी कापड वापरण्याची आम्हीं शपथ घेतली होती. परतु शक्यतेच्या मर्यादेसंबंधानें मात्र तिघांचें एकमत नव्हतें बंडूनानांनीं आपली शपथ कडकडीत पाळली होती. नागपुरी धोतरें व उपरणीं, मुंबईच्या गिरण्यांतील

करमणूक, १६ सप्टेंबर, [सन १९०५.]

जाड्याभरड्या कापडाचे बंदांचे अंगरखे व धाबळीच्या बंड्या, याच नेहमीं त्यांच्या वापरण्यांत येत. यंदां मुंबईला थंडी फार पडते असें ऐकिल्यावरून त्यांनीं या खेपेस एक रूदार अंगरखाही घेतला होता. पांडूतात्या जरा छानछोकी असल्यामुळें त्यांची शक्यता बरीच संपुष्टांत आली होती. त्यांनीं आपलें पागोटें व जानवें येवढींच काय तीं स्वदेशी ठेविलीं होतीं. बाकीचें त्यांचें कापड विलायती असे. मात्र इष्कीबाजपणाबरोबर त्यांची सांपत्तिक स्थिति समाधानकारक नसल्यामुळे ते आपले कपडे प्रतिवर्षीं बदलीतच असें नाहीं. त्यामुळें कांहीं कपड्यांस धन्याच्या इच्छेविरुद्धही ठिकठिकाणीं ऐसपैस खिडक्या पडल्या होत्या. कांहीं मूळचे काळे व जाड कोट पांढरे होऊन विरविरीत व जाळीदार बनले होते. कांहीं मूळच्या पायघोळ विजारी तात्यांच्या ‘सुखद पदा त्यजुनी’ इतक्या वर सरकल्या होत्या कीं, त्यांच्या व आंखूड पायमोज्यांच्यामधून तात्यांचे काळे लठ्ठ पाय कधीं कधीं दृग्गोचर होत असत. येवढ्या सरंजामांतून मुंबईच्या प्रवासास योग्य असे कमी छिद्रांचे, वर्णत्याग न केलेले व एकदां तात्यांच्या अंगांत शिरल्यावर न फाटतां काढतां येण्यासारखे कपडे निवडणें फार श्रमाचें काम होतें. त्यास तब्बल एक घंटा लागला यांत नवल नाहीं. त्यानंतर पांडूतात्यांनीं वयानें स्वतःच्या बरोबरीचें व काळजीनें जपून ठेविलेलें असें एक बुड्ढक घड्याळ काढिलें. त्याची तबकडी फुटली होती, व घंटेकांटा नाहींसा झाल्यामुळें कालगति मापण्यांतही त्याचा मोठासा उपयोग नव्हता. घट्यांतर्लीं किती मिनिटें गेलीं हें मात्र त्यावरून बिनचूक कळे पण तो कितवा घंटा व रात्रींतला किंवा दिवसांतला याची दाद मात्र तें घड्याळ लागूं देत नसे. याप्रमाणें कालमापनास अनुकूल अशी घड्याळाची सुस्थिति जरी नव्हती तरी त्याच्या नादुरुस्तीवरून त्याच्या जन्मास किती वर्षें झालीं असावीं याचा बराच अचूक अंदाज करितां येत असे; म्हणजे त्याच्या सुस्थितीपेक्षां दुःस्थितीनेंच कालमापन चांगलें होत असे. सुदर सांखळीस लटकावून खिशांत सोडून दिलें असतां तें काळाबरोबर स्वदोषांचाही पत्ता लागूं देत नसे. माझा स्वतःचा पोषाख नाना व तात्या यांच्या पोषाखांची सरासरी होता म्हटलें तरी चालेल. म्हणजे त्यांतील

कांहीं कपडे स्वदेशी तर कांहीं विदेशी होते. स्वदेशी कपडे मी नेहमीं विदेशी कपड्यांचे आंतच बहुधा वापरीत असें. याचा हेतु स्वदेशी माल वापरण्याचा माझा तोरा मी लोकांसमोर मिरवीत आहें असें दिसूं नये व स्वदेशी कपड्याचा वास नेहमीं स्वदेशभक्तीनें ओथंबलेल्या माझ्या अंतःकरणाजवळ असावा, हा असे.

मुंबईच्या दीपोत्सवापासून रावसाहेब चक्रपाणींबद्दल माझें मन बरेंच विटलें होतें, व म्हणून मुंबईस दुसरी सोय करितां येईल काय याबद्दल मीं पांडूतात्यांमार्फत त्यांच्या तेथील एका मित्रापासून खुलासा मागविला होता. त्याचें उत्तर आलें कीं, "राहण्यासंबंधानें तर 'सुखनिवास' केवळ असुख-निवास होऊन गेलें आहे, व 'सरदारगृहां'तही प्रत्येक खोलींत वीस सरदार कोंबले आहेत; खाण्यापिण्याची सोय मात्र त्यांत चांगली होईल; शौचमलमार्जनाची व स्नानाची सोय करण्याचें ग्रँटरोडवरील एका खाणावळ-वाल्यानें कबूल केलें आहे; व उठण्याबसण्याकरितां भायखळ्यावरील एक खोली मिळण्यासारखी आहे, पण तेथें झाडझूड, दिवाबत्ती वगैरे करण्यास जवळपास गडी मिळण्यासारखा नाहीं; सबब गिरगांवातला एकादा बाल्या अडकवून ठेवावा लागेल, व त्यास प्रत्येक खेपेचें ट्रॅममधून येण्याजाण्याचें भाडें द्यावें लागेल." हें पत्र वाचून आमची तर छातीच दडपून गेली. अशा रीतीनें त्रिस्थळी यात्रा करावी लागल्यास प्रदर्शन दिसण्याचा फारसा संभव नाहीं हें उघड दिसत होतें. सकाळीं उठल्याबरोबर कानावर जानवें ठेवून आळीपाळीनें भायखळ्याच्या ट्रॅममधून ग्रँटरोडवरील खाणावळींत जावयाचें व तेथें प्रातःकाळचे विधि आटपून पुनः ट्रॅमनें परत बिऱ्हाडीं यावयाचें, बाकीच्यांनीं गड्याची वाट पहात घरींच ताटकळत बसावयाचें; नंतर सर्वांनीं मिळून दहा वाजतां बोरीबंदराजवळच्या 'सरदारगृहा'स जाण्याकरितां कुलाब्याची ट्रॅम पकडावयाची; व जेवण झाल्यावर भरल्या पोटीं वामकुक्षी न करितां धांदलीनें परेळच्या ट्रॅमवर चढावयाचें; संध्याकाळीं परत आल्यानंतर पुनः सकाळच्याप्रमाणें गड्याची मार्गप्रतीक्षा करीत प्रत्येक ट्रॅमकडे पहात बसावयाचें व त्यानें दिवाबत्ती केल्यावर जेवणाची

व्यवस्था करावयाची शिवाय ट्रॅमच्या दर खेपेस पायधुणी वगैरे मधल्या ठिकाणांपाशीं थांबावें लागलें तर मग विचारावयासच नको. अशा स्थितींत ट्रॅम, 'सरदारगृह', खाणावळ व गाडी यांखेरीज दुसरा पदार्थ दिसणार कुठून? निजावयाचें एके ठिकाणीं तर स्नान करावयाचें भलतीकडेच. पोटाची खळी भरावयाची एके ठिकाणीं तर रिकामी करावयाची निराळीकडेच; अशा स्थितींत प्रदर्शन पहाण्याइतकी मनाची स्वस्थता रहावी कशी?

शेवटीं मोठ्या नाखुषीनें रावसाहेबांकडेच उतरण्याचा बेत करावा लागला. त्याप्रमाणें मीं त्याना ताबडतोब पत्र लिहिलें कीं, 'मागील खेपेस आपणास जशी (माझा मनोभंग करण्याची) तसदी पडली तशीच परंतु कांहींशी विस्तृत प्रमाणावर याही खेपेस द्यावी लागत आहे व माझी खात्री आहे कीं, आपणांमुळे दीपोत्सव पाहण्याची जशी माझी (गैर) सोय झाली तशी याही खेपेस प्रदर्शन पाहण्याची होईल' रावसाहेबांच्या घरीं पाहु-ण्यांची विशेष गर्दी असल्यामुळें या खेपेस त्यांचें नकारार्थी उत्तर येईल अशी मला आशा होती; पण ती त्यांनीं फार वेळ टिकूं दिली नाहीं. उलट डांकेनेंच त्यांचें अगत्याचें निमंत्रण आलें, व ती गोष्ट मीं हिरमुसल्या मुद्रेनें माझ्या मित्रांस कळविली.

आमचा आगगाडीचा प्रवास एकंदरीनें बिनबोभाट पार पडला. गाडीं-तील प्रत्येक डब्यांत अतोनात गर्दी असल्यामुळें सारे डबे छापखान्यांतील खिळे भरलेल्या रकान्यांप्रमाणें दिसत होते. आमच्या बांकावरील गर्दींत पांडूतात्यांच्या पोटाची पाचर बसल्यामुळें तो तर कायमच्या ठशाच्या ओळीप्रमाणेंच झाला होता. त्यांतील एकही माणूस उठू म्हणेल तर तें शक्य नव्हतें. त्यामुळें इतर बांकांवर जी गडबड व धांदल चालली होती ती आमच्या बांकावर मुळींच दिसत नव्हती. प्रत्येक उतारूच्या जड व मंद श्वासोच्छ्वासावरून तो मुंबईचा उतारू नसून परलोकचा आहे असें वाटत होतें, व एकदांची जिवंतपणी मुंबई गांठल्यास नशीब, असें त्यास वाटत असल्याचें त्याच्या मुद्रेवरून दिसत होतें. मध्येंच गाडी कलती होत असे तेव्हां तात्यांच्या वजनामुळें गाडी उलटते कीं काय अशीही धास्ती वाटल्या-

वांचून रहात नसे. पांडूतात्या मात्र अगदीं निर्धास्तपणें बसले होते. आपल्यामुळें इतर लोक प्राणसंकटांत पडले आहेत हें त्यांच्या गांवींही नव्हतें. गाडींत बसल्यावर लवकरच त्यांनीं मुक्तकंठानें गाण्यास सुरवात केली; व थोडया वेळात त्यांनीं असें एकही संगीत नाटक ठेविलें नाहीं कीं, ज्याची कंठावृत्ति त्यांजकडून निघावयाची राहिली. शाकुंतलांतील नटीचें पद आपल्या कर्कश आवाजानें म्हणून नंतर 'तुझ्या मधुर गानाच्या नादें वेडावुनि हा गेला' ही सूत्रधाराची शाबासकीही त्यांनीं स्वतःच घेतली. इतर उतारूही आपल्या गाण्यानें वेडावून गेले आहेत हें विनयामुळें त्यांच्या लक्षांत आलें नाहीं. यापुढीलही सर्व नाटक त्यांनीं एकट्यांनींच संपविलें. शेवटीं भरतवाक्य झालें तेव्हां तरी तात्या स्वतः विसांवा घेतील व आम्हांस देतील अशी मला आशा वाटूं लागते न लागते तोंच त्यांनीं 'नमुनि ईशचरणां' स सुरवात केली. तेव्हां आम्हीं सर्वांनीं एकदिलानें किर्लोस्करांच्या कवित्वशक्तीस मनातल्या मनांत लाखोली मोजली. मधंतरी स्टेशनें केव्हां येत व केव्हा निघून जात हेंही आम्हांला कळेना. कारण गर्दीमुळें इकडची मान तिकडे करण्यास रीघ नव्हती, व आगगाडीच्या शिट्याही पांडूतात्यांच्या आवाजांत मुळींच ऐकूं येत नव्हत्या. या गाण्याबद्दल स्टेशनमास्तरापाशीं कागाळी करण्याचें एका उतारूच्या मनांत आलें होतें; पण बिचारा तसें करण्यास उठूं लागला तों हलवून बळकट केलेल्या खुंट्याप्रमाणें तो स्वस्थानीं पूर्वींपेक्षांही घट्ट रुतून बसला. आम्ही एका बांकावरील दहा माणसें मुंबईस पोंहोंचत तोंपर्यंत दशमुखी रावण बनतों कीं काय अशी आम्हांस भीति वाटूं लागली ! कांहीं वेळानें तात्यांनीं आपण होऊनच गाणें बंद केलें. पण गाण्याऐवजीं आतां त्यांचें घोरणें सुरू झालें, व तें त्यांच्या गाण्यापेक्षां विशेष गोड किंवा सुरेल नाहीं अशी माझी लवकरच खात्री झाली. इतक्या एकाग्रतेनें त्यांच्या गाण्याघोरणाच्या सामर्थ्याचें चिंतन करण्याचा मला आजपर्यंत प्रसंग आला नव्हता. त्यामुळें त्याची मला नीटशी कल्पना नव्हती. संकटाशिवाय मित्राची पारख होत नाहीं म्हणतात तें अक्षरशः खरें आहे.

शेवटीं आम्ही एकदांची मुंबई गांठली. आम्हीं मुंबई गांठली असें म्हणण्यापेक्षां मुंबईनें आम्हांला गांठलें असें म्हणणेंच विशेष खरें होईल, कारण आमची गाडी अक्षरशः मुगीच्या पावलानें चालत होती. तिला आज किती उशीर झाला आहे हें आम्हांस कळण्याचें साधन नव्हतें. कारण एकट्या पांडूतात्यांजवळ काय तें घड्याळ होतें व त्याचा दृश्य भाग म्हणजे सांखळीच काय ती सर्वांत दुरुस्त होती हें वाचकांना माहीत आहेच. मुंबईस पोहोंचल्यावर आम्हांला कळून आलें कीं, गाडीला आठ घंटे उशीर झाला आहे. इतका उशीर झाल्याबद्दल गार्डास कदाचित आश्चर्य वाटलें असेल. पण त्यांपैकीं सहा घंट्यांचें श्रेय एकट्या पांडूतात्यांकडे आहे हें आमच्या डब्यांतील प्रत्येक इसम जाणून होता. गाडी उभी राहून समोरील बाकावरील माणसें उतरून गेल्यावर आतां उतरावयाचें कसें हा प्रश्न आम्हांपुढें उभा राहिला. परंतु त्यावर खुद्द तात्यांनींच तोड काढिली. त्यांनीं प्रथम आपलें पोट फुगवून थोडीशी अधिक जागा व्यापिली, व लागलीच त्याचा एकदम संकोच करून इतर उतारूंची स्थितिस्थापकता निदर्शनास येण्यापूर्वीं ते चटकन् उठून उभे राहिले. त्या एका क्षणांत त्यानीं आम्हां बाकीच्या उतारूंस प्राणांतिक वेदनेचा व तन्मुक्ततेचा अनुभव आणून दिला. उतरल्यावर तात्यांशिवाय प्रत्येकास आपलें शरीर एक एक इंचानें तरी कमी झाल्याचें दिसून आलें. पण हें व्यंग दोन चार महिने पौष्टिक औषधें घेऊन नाहींसें करण्यासारखें होतें. आम्ही धडपणें येऊन पोहोंचलों हीच गोष्ट विशेष होती, व तिजबद्दल आम्हीं परमेश्वराचे मनःपूर्वक आभार मानिले.

घरीं आल्यावर तिघांनीं प्रातर्विधि उरकून रावसाहेबांबरोबर भोजन केलें. नंतर वामकुक्षी करण्यासाठीं लवंडतों, तों रावसाहेबांकडून त्यांचा गडी चम्पी करण्याकरितां आला. ‘ आतां वर्षभर चम्पीची जरूर नाहीं ’ असें म्हणून आम्ही त्याला निरोप दिला. निजून उठल्यावर मुंबईस भरणाऱ्या अनेक सभांसंबंधानें दिवाणखान्यांत चर्चा चालली होती तिकडे जाऊन आम्ही ती ऐकत बसलों.

राष्ट्रीय सभेच्या सुमुहूर्तावर सालाबादप्रमाणें या वर्षीही सामाजिक परिषद भरणार होती. तिची टवाळी करण्याकरितां हजर राहण्याचा आम्हां त्रिवर्गाचा निश्चय झालाच होता. स्त्रियाची परिषदही भरणार होती, व तिला जाण्याचें सुद्धां आमच्या फार मनांत होतें. गांवीं असतांना आम्हीं असें ऐकलें होतें कीं, या सभेस पुरुषांस बसण्याकरितां चिकाच्या पडद्यांची व्यवस्था करण्यांत येणार असून त्यांनीं मिशांवरून वस्तरे फिरविल्यास व बुरखे घेतल्यास त्यांस स्त्रियांच्या जागेंतही सोडण्यांत येणार आहे. तसें करण्याची आमची तयारीही होती. पण मुबईस गेल्यावर तें सगळें खोटें ठरलें. याप्रमाणें झालेली निराशा आम्हीं (स्वतःच्या बायका वगळून) एकंदर स्त्रीजातीस, (खुद्दांच्या स्वाऱ्या वर्ज्य करून) त्यांच्या नवऱ्यांस व सुधारकास शिमगा नसतांही अनेक शिव्या देऊन भरून काढली. असो. याच सुमारास पंचांगशोधनसभेच्याही बैठकी चालल्या होत्या. पण उपोषणाचे दिवस, सण, घातवार, व्यतिपात इत्यादि किरकोळ गोष्टींशिवाय पंचांगाच्या एकाही अंगाचें आम्हांला अंग नसल्यामुळें आम्ही त्या सभेच्या वाटेस गेलों नाहीं व या रीतीनें तिला जरूर असणाऱ्या शांततेचा भंग न केल्यामुळें तिनें उरकलेल्या कार्यभागाचे अंशतः वांटेकरी झालों.

राष्ट्रीय सभेच्या पहिल्या दिवशीं तिच्या मंडपाकडे प्रेक्षकांच्या झुंडीवर झुंडी लोटतील व प्रदर्शनाकडे चिटपाखरूं सुद्धां जाणार नाहीं असा आम्हीं कयास बांधला होता; व सगळी मुंबई अध्यक्षांचें न ऐकूं येणारें भाषण ऐकण्यांत व त्यालाच उलट कानठाळ्या बसविणाऱ्या आपल्या टाळ्या ऐकविण्यांत गर्क झाली असतां आपण त्रिवर्गांनीं हळूच लपून जाऊन प्रदर्शनावर छापा घालावा व तेथील चमत्कार मनसोक्त लुटावे असा संकेत केला होता. त्यास अनुसरून दुसऱ्या दिवशीं आम्ही खरोखरच प्रदर्शन पहाण्याच्या तयारीनें बाहेर पडलों. तेव्हां रावसाहेबांनीं बरोबर एक वाटाड्या दिला. पण रावसाहेबांच्या मदतीचा अर्थ मला आधींच पूर्णपणें कळून चुकलेला असल्यामुळें मीं कांहीं तरी सबब पुढें करून त्याला झुकांडी दिली.

बरोबर अडीच वाजतां आम्ही ट्रॅममध्यें बसून रवाना झालों. मी नुकताच तीन वर्षांपूर्वी मुंबईस आलेला असल्यामुळें चका करण्यापुरतें

तेथील रस्त्यांचें ज्ञान व झालेल्या चुका नाकबूल करण्याइतकें धाडस मीं पैदा केलें होतें. त्यामुळें माझ्या मित्रांच्या बाटाडेपणाचा पत्कर मींच आपल्या शिरावर घेतला; व बसल्या वेळेपासून तों कोटांत पोहोंचेपर्यंत जे जे रस्ते, इमारती वगैरे प्रकार दिसले त्यांबद्दल काल्पनिक गोष्टी ऐतिहासिक म्हणून सागून त्यांचें अज्ञान माझ्या स्वतःच्या अज्ञानाच्या तोडीस आणून बसविलें. पायधुणीची व नळबाजाराची व्युत्पत्ति मीं अशी केली कीं, वल्लभी पंथाच्या स्त्रिया आपल्या गुरूचे पाय धुण्याकरितां रोज पायधुणीपाशीं जमतात, व त्या चरणतीर्थाचे जे पाट वहातात त्यांचें पाणी नळांच्याद्वारें नळबाजारांत नेऊन तेथें जाहीर लिलांव पुकारून विकलें जातें. हें ऐकत असतां पांडुतात्यांस त्या धर्मगुरूचा हेवा वाटत असलेला दिसला. पायधुणीपाशीं बाटलीवाल्याच्या इस्पितळावरून आलेला रस्ता मिळतो. या बाटलीवाल्याबद्दल मी अशी गप्प झोंकून दिली कीं, हा बाटलीवाला बाटलाबाईचा निस्सीम भक्त असून त्याच्या रिकाम्या बाटल्यांची सख्या शेवटीं इतकी झाली कीं, त्यांचें एक स्वतंत्र इस्पितळ करण्यांत आलें. हें माझें वरळणें त्या वेळीं नाना व तात्या याशिवाय ज्यांनीं ज्यांनीं म्हणून ऐकलें असेल त्यांनीं त्यांनीं मीं बाटलीवाल्यावर केलेला आरोप मनांतल्या मनांत मजवरच केला असेल खास. असो. आम्ही पायधुणी सोडून क्राफर्ड मार्केटाजवळ जेव्हां येऊन पोहोंचलों तेव्हां मीं माझ्या मित्रांना त्याबद्दल बेधडक असें सांगितलें कीं, येथें एक साहेब लांचांचा बाजार भरवीत असत व त्यांचीं कृष्ण कृत्यें उघडकीस यावीं म्हणूनच येथें विजेचे दिवे लावण्यांत येऊं लागले. हें स्पष्टीकरण चाललें असतांना ट्रॅमचा गाडीवान व तिकिटें विकणारा यांजमध्यें आम्हां-संबंधानें नेत्रसंकेत चालले होते, व इतर उतारू लोकही तोंडांस रुमाल लावून आपलें हंसूं दाबीत होते. आणि खरोखरीच त्यांच्याकडे फारशी चूक नव्हती. कारण बंडूनानांच्या डोक्याच्या रुमालाचें एक टोंक पाठीवर मोकळें लोंबत असून शिवाय शेंडीची एक बटही वरून बाहेर डोकावीत होती, व लघुशंकेकरितां कानावर टेंविलेलें जानवें अजून जसेंच्यातसेंच टांगलेलें होतें. इकडे पांडुतात्याही मुंबईच्या भव्य इमारतींवरील

मोठीं घड्याळें समोर दिसत असतांही वारंवार आपलें घड्याळ खिशाबाहेर अर्धवट काढून पहात होते. त्यांच्या मुद्रांवरून व कृतींवरून हे कोणी तरी अस्सल गांवढळ असावेत अशी प्रत्येकाची खात्री होऊन चुकली होती.

आमची ट्रॅम कोटांत गेल्यावर लवकरच तिच्यांतील बहुतेक मंडळी खालीं उतरली. ती राष्ट्रीय सभेस जाणारी असावी असें मला प्रथम वाटलें; पण पुढें कंडक्टरास विचारतां त्याजकडून कळलें कीं, ते प्रदर्शनास जाणारे लोकच होते. तें ऐकतांच पांडूतात्या एकदम जागेवरून उठले, आणि ट्रॅम भरधांव चालत असतांच त्यांनीं उलट दिशेनें खाली उडी टाकिली व हां हां म्हणतां भुईवर लोटांगण घातलें ! थोडक्यांत चुकलें नाहीं तर समोरून वेगानें येणारी एक गाडी तात्यांच्या अंगावरून जाऊन तिला चांगलाच अपघात झाला असता. तात्या पडलेले पाहून तमासगीर लोक खो खो करून हंसूं लागले. या वेळीं तात्यांना दोन अर्थांनीं दे माय धरणी ठाय असें झालें होतें. ती त्यांची अवस्था पाहून मीही घाईघाईनें पण तेवढ्यांतल्या तेवढ्यांत ‘सबूर एकदम’ असा ठांसून हुकूम सोडून खालीं उतरलों व तात्यांस हात देण्याकरितां धांवलों. पण मी पोहोंचण्यापूर्वींच तात्या अकल्पित चपळाईनें दोन पायांवर उभे राहिले होते. त्यांनीं उठल्याबरोबर चोहोंकडे एकदां दृष्टि फेंकली. मुंबई नेहमींप्रमाणेंच गजबजलेली पाहून त्यांची निराशा झालेली दिसली. नंतर अंगावरचा धुरळा झाडून व मुंबापुरस्थ लोकांच्या असभ्य वर्तनाबद्दल त्यांना शिव्या हंसडून ते आम्हांबरोबर प्रदर्शनाकडे निघाले.

प्रदर्शनापाशीं जाऊन पोहोंचल्यावर दरवाज्याबाहेर मीं तिकिटें घेतलीं, व एक एक इसम सोडावयाची योजना केलेल्या अरुंद लोखंडी फाटकांतून आम्ही आंत गेलों. पांडूतात्या क्षणभर फाटकांत अडकून राहिले होते; पण शिरावयास उतावळे झालेल्या मागील लोकांनीं पुढें लोटून त्यांची मुक्तता केली. आंत जाऊन पाहिलें, तों चोहोंकडे अत्यंत गर्दी झालेली दिसली, व आम्हांसारखे हजारों राष्ट्रभक्त राष्ट्रीय सभेस गोते खात ठेवून प्रदर्शनाकडे झुकलेले दिसले.

यापुढें प्रदर्शनांत आम्हांला काय काय चमत्कार दिसले हें कोठवर सांगूं? चोहोंकडे सर्व हिंदुस्थानांतील निसर्गनिर्मित व मनुष्यकृत सुंदर सुंदर व उपयुक्त वस्तु व्यवस्थित रीतीनें मांडून ठेविल्या होत्या. आपण सुवर्णभूमीनें तयार केलेली गौरीची आरासच पहात आहोंत असा क्षणभर भास झाल्यावांचून रहात नव्हता. तिकडे राष्ट्रीय सभेच्या मंडपांत प्रत्येक प्रांतांतील उत्तमोत्तम मनुष्यें जशीं एकवटलेलीं होतीं त्याप्रमाणें इकडे सर्व भागांतील अचेतन सुंदर वस्तु गोळा झालेल्या दिसल्या. एकीकडे आंत पाणी कोंडणारा पाषाण होता तर दुसरीकडे पारा गाळणारा पेला होता. एकीकडे रुप्याचा चिमुकला हत्ती होता तर दुसरीकडे एक लोखंडाचा अजस्र नाल होता. एकीकडे राजस्त्रियांची तर दुसरीकडे अनाथ बालकांची कारागिरी होती. एकीकडे पाणी-दार माणकें होतीं तर दुसरीकडे माणकांच्या पाण्याचीं कारंजीं होतीं. एकीकडे राजवाड्यांत शोभण्यासारखें कापड तर दुसरीकडे कापडी राज-वाडा होता. स्त्रियांच्या कलाभवनांत हुबेहूब स्त्रियांसारखीं चित्रें होतीं तर युरोपियन लोकांच्या दुकानांतून चित्रांसारख्या स्त्रिया होत्या. एकीकडे तत्काळ प्राण घेणारे बोटभर सर्प तर दुसरीकडे प्रेक्षकांच्या घाटेस न जाणारा साखरेचा प्रचंड सिंह होता. या सिंहास पाहून आमच्या तोंडचें पाणी पळण्याऐवजीं उलट तोंडास पाणी सुटलें मात्र; व आपण त्याच्या पोटांत जाऊं या भीतीऐवजीं तो आपल्या पोटांत जावा अशी इच्छा उत्पन्न झाली. जे बंडूनाना थोड्या वेळापूर्वी कांचेच्या कपाटांत ठेविलेल्या विषारी सापापासून दूर अंतरावर व वेळ पडल्यास पळून जाण्याच्या तया-रीनें उभे होते ते या सिंहाच्या पाठीवरून ममतेनें हात फिरवूं लागले. पांडूतात्यांनीं तर हा खरोखरीच साखरेचा आहे की काय हें पाहण्याकरितां त्याच्या शेपटीचें टोंक नकळत लांबवून आपल्या तोंडांत टाकण्यासही कमी केलें नाहीं. पण तो गंभीर प्राणी या ग्रामसिंहांची सलगी मुकाट्यानें सोशीत निश्चळ उभा राहिला. जवळच मिठाईच्या सुंदर सुंदर चिमुकल्या इमारतीही होत्या. त्यांचें काम फारच कुसरीनें केलेलें होतें. तें करणारे शिल्पी लोक भूकतहान विसरून अनेक दिवस काम करीत असावे असें

सहज दिसून येत होतें. एखादे वेळीं पोटांत कावळे ओरडूं लागल्यास फार तर इमारतीचा एकादा मजला गट्ट करीत असतील तेवढाच काय तो !

आजपर्यंत आमची अशी समजूत होती कीं, बायकांचें काम काय तें चुलीपुढचेंच, आणि झारा व पळी हींच काय तीं त्यांचीं हत्यारें. अशा स्त्रियांच्या हातचें काम प्रदर्शनांत मांडलें जाणार आहे असें जेव्हां आम्हीं आपल्या गांवीं ऐकिलें होतें तेव्हां आम्हीं त्यांची बेसुमार थट्टा केली होती. पण खरा प्रकार पाहिल्याबरोबर आमचे डोळे दिपून गेले; व आमची खात्री झाली कीं, स्त्रियांचा हात नुसत्या दागिन्यांच्याच बाबतींत पुरुषांच्या हातापेक्षां कांकणभर अधिक नसून कलेच्या दृष्टीनेंही आहे. अशी खात्री होऊनही त्यांच्या योग्यतेबद्दल विनाकारण नसत्या शंका काढण्याचें व्रत मीं अजून चालूच ठेविलें आहे. कशाही संकटांस न जुमानतां, इतकेंच नाहीं तर आपले दांत आपल्याच घशांत जाण्याचा प्रसंग आला असतांही, स्त्रियांवर खरें नसलें तरी शाब्दिक वर्चस्व स्थापण्यांतच खरा पुरुषार्थ आहे असें मी आपल्या मनास सांगतच असतों.

आमच्यावर प्रदर्शनाचा परिणाम झाला तसा आमचाही प्रदर्शनावर झाला. पांडूतात्यांच्या निष्काळजीपणामुळें प्रदर्शनांतील वस्तु बऱ्याच वेळां अस्ताव्यस्त होत, व त्याबद्दल रखवालदारांकडून आम्हांला बोलून घ्यावें लागे. पण या बोलण्याचा तात्यांवर मुळींच परिणाम होत नसे. ते शिष्टाचाराची पर्वा न करितां व बायकापोरें न पाहतां आपल्या सरळ व लांब नाकासमोर बेधडक चालत असत, मार्गांत ज्या माणसांची चेंगराचेंगर होई त्यांच्या शिव्या फुलांप्रमाणें मानीत एखाद्या विजयी वीराप्रमाणें विजयानंदानें पुढें सरसावत असत आणि एखाद्या महात्म्याप्रमाणें स्वीकृत मार्गापासून एक केंसभरही ढळत नसत. प्रदर्शनांत अंधळ्यांनीं डोळसांप्रमाणें केलेलें काम पाहून तेथील प्रेक्षकगण खूप होऊन जात असे. पण बिचाऱ्या पांडूतात्यांनीं डोळस असून अंधळ्याप्रमाणें केलेलें काम पाहून कोणींही कौतुक केलें नाहीं !

प्रदर्शनांत मनोरंजनाचीं जीं स्थानें होतीं त्यांपैकीं एक आरसेमहाल फार प्रेक्षणीय होता. त्यांत ठेविलेले आरसे प्रेक्षकांचें स्वरूप एखाद्या निंदकाप्रमाणें भेसूर करून दाखवीत असत. त्यांचे समोर सुंदर स्त्रियांची तर लाजेनें पुरेवाट होई. आम्ही प्रथम ज्या आरशापाशीं उभे राहिलों त्यांत तीन कुरूप, लठ्ठ व ठेंगण्या आकृति पाहून मनस्वी हंसूं लागलों. त्याबरोबर त्या तीन आकृतीही विकट हास्य करूं लागल्या. तेव्हां या आकृति आपल्याच आहेत हें कळून आम्ही आपापल्या मनांत विरून गेलों. यानंतर जलक्रीडास्थानाकडे गेलों. तेथें उतारूंनीं भरलेल्या नौका एका उंचवट्यापासून रुळावरून गडगडत खालीं पाण्यांत पडत असत. आम्ही जेव्हां एका नौकेंत जाऊन बसलों तेव्हां बंडूनाना भीतीनें गर्भगळित होऊन गेले, व त्यांनीं मरणोत्तर आपल्या जिंदगीची काय व्यवस्था करावयाची हें मला घाईघाईनें सांगितलें. पांडूतात्यांनीं मात्र नौका सुटावयास एक दोन मिनिटांची अवधि आहेशी पाहून तेवढ्यांतल्या तेवढ्यांत डोळे मिटून स्वस्थ झोंप घेतली. इतका या दोघांच्या स्वभावांत विरोध आहे !

एके ठिकाणीं आम्हांला अनेक प्रकारचें व लाखों रुपयांचें जवाहीर मांडलेलें दिसलें; परंतु सर्व प्रकारचे भोग नाशवंत आहेत असा पोक्त विचार करून आम्हीं तें खरेदी करण्याचें साफ नाकारिलें.

संध्याकाळीं साडेसात वाजतां आमचें सर्व प्रदर्शन पहाणें व स्वतःचें प्रदर्शन दाखविणें संपून गेलें. चोहोंकडे सारखे फिरत असल्यामुळें आमचे पाय दमून गेले होते, व आम्हांस भूकही सपाटून लागली होती. सबब फराळाच्या दुकानीं जाऊन उपाहार करण्याचें आम्हीं योजिलें. तेथें गेल्यावर शोध करितां पुऱ्या, भजीं, बासुंदी, भाज्या, चटण्या, चहा, कॉफी, आईसक्रीम, कोल्डड्रिंक वगैरे सर्व तयार असल्याचें कळून आलें. पण मी व बंडूनाना पडलों कडकडीत सोंवळ्याचे. यामुळें आम्हांस त्याचा फारसा उपयोग होण्यासारखा नव्हता. शेवटीं भवति न भवति होऊन मीं व बंडूनानांनीं नुसतें आटींव दूध घ्यावें व पांडूतात्यांनीं सगळ्या साहित्याचा यथाशक्ति समाचार घ्यावा असें ठरलें. आंत गेल्यावर पाटांऐवजीं

खुर्च्याटेबलें मांडलेलीं दिसून आलीं. खुर्चीवर पांडूतात्या मोठ्या आनंदानें व आम्ही दोघे नाखुषीनें जाऊन बसलों, लागलीच आम्हांपुढें आटींव मसालेदार दुधाचे पेले व पांडूतात्यांपुढें पुऱ्यांची बशी आली. पदार्थ आणणारा इसम चटण्याभाज्यांची दुसरी बशी आणितो तों त्यास पुऱ्यांची बशी कोरी करकरीत असलेली दिसून आली. आपण कदाचित् ती बशी विस्मृतीमुळें न वाढतांच आणिली असेल अशी शंका येऊन ती त्यानें पुनः वाढून आणण्याकारितां आंत नेली व पुऱ्या भरून परत आणिली. तोंपर्यंत तात्यांनीं भाज्या व चटण्या मटकावल्या होत्या. अशा रीतीनें तात्यांनीं त्या वाढप्यास पांचदहा फेऱ्या करावयास लाविलें; आणि पुऱ्यांची व तोंडीलावण्याची पोटाबाहेर गांठ म्हणून पडूं दिली नाहीं. मध्यंतरीं दुसऱ्या एका गिऱ्हाइकाकरितां एक वाढपी पुऱ्यांची चळत नेत होता; ती आपल्याकरितांच आहे अशा समजानें तात्यांनीं ती त्याच्या हातांतून ओढून घेऊन त्या उमेटाच्या तक्रारीकडे लक्ष न देतां क्षणार्धांत आपला राग व पुऱ्या हीं बरोबरच गिळून टाकिलीं. या अन्नहोमाचा शेवटीं असा परिणाम झाला कीं, तात्यांच्या वाढप्यावर पुऱ्या संपल्या असें सांगण्याची पाळी आली. तेव्हां तात्यांनीं म्हटलें, 'कांहीं हरकत नाहीं. आपणाला काय? पुऱ्या नाहीं तर दुसरें कांहीं तरी.' वाढप्यानें लगबगीनें जाऊन आइस-क्रीमच्या चार बशा व कोल्डड्रिंकचे दोन पेले आणिले. त्यानें परत पाठ फिरविण्याचाच काय तो अवकाश, तात्यांनीं दोन्ही पेल्यांतील ऐवज आपल्या पोटांत रिचवून पेले परत त्याच्या स्वाधीन केले, व आणखी चार पेले आणण्यास त्यास फर्माविलें. वाढपी आश्चर्यानें तात्यांच्या तोंडाकडे पहातच राहिला; पण त्या चार बशा पार होण्यापूर्वी आपणास चार पेले आणावयाचे आहेत याचें स्मरण होऊन तो तांतडीनें निघून गेला. इकडे आम्ही तात्यांचा हा भ्रष्टाकार पाहून त्यांना अनेक दूषणें देऊं लागलों, आणि मरणानंतर यमराज तापलेल्या तव्यावर उभें करतील व खांचेंत फेंकून देतील अशी अनेक प्रकारें दहशत घालूं लागलों. कांहीं वेळ तात्यांना आमच्या धमक्या ऐकून घेण्यास फुरसतच सांपडेना. समोर आल्या त्या सगळ्या वस्तूंना पोटांत जागा दिल्यावर ते आम्हांकडे वळून म्हणाले,

'तुम्ही ज्या खांचेची मला भीति दाखवितां ती या पोटाच्या खांचेइतकी खोल असेल का? तुम्ही ज्या आगीची बडेजाव सांगत आहांत ती या जठराग्नीइतकी जाज्वल्य आहे काय?'

आम्हांसही तात्यांच्या पोटाकडे पाहून त्यांचें बोलणें पटलें. तरी आपला असा जिवलग मित्र एकटाच नरकांत होरपळत पडणार याबद्दलची तळमळ कांहीं केल्या राहीना. इतक्यांत वाढप्यानें पुनः कोल्डड्रिंकचे चार पेले आणिले. त्यांतील रंगदार पाणी पाहून तात्यांबद्दलची अंतर्यामींची हुरहूर दुणावली, व मीं बंडूनानांस म्हटलें, 'नाना, तात्यांच्या कपाळींचा नरकवास कांहीं केल्या चुकत नाहीं. प्रश्न इतकाच राहिला कीं, त्यांनीं एकटेंच खितपत पडावें कीं त्यांना त्यांच्या मित्रांची संगत असावी. ते अग्निकुंडांत एकटेच होरपळत पडले तर आपल्या मैत्रीचा त्यांना काय उपयोग?'

लागलीच आम्हां दोघांच्या तोंडांतून एकदम असे उद्गार बाहेर पडले कीं, 'तात्या, या डोळ्यांदेखत तुम्हांला एकट्यांना नरकांत जातांना पहावत नाहीं. आमच्यासाठींही दोन दोन पेले व दोन दोन आईसक्रीमच्या बशा आणवा कसे!'

पांडुतात्या हें ऐकून एवढ्या मोठ्यानें हंसले कीं, भोंवतालच्या टेबलापाशीं बसलेले सर्वजण आमच्याकडे टकमका पाहूं लागले. तात्या नुसते हंसूनच राहिले नाहींत. ते आपल्या राक्षसी आवाजानें म्हणाले, 'अरे वा! तुमचा उद्धारकपणाही माझ्या देशी कापडाच्या अभिमानासारखा बराच लवचीक आहे तर! ठीक आहे. तुमची इच्छा असेल तर याच्याही पलीकडचे पाव, बिस्किटें वगैरे खुसखुशीत पदार्थ मागविण्यास माझी हरकत नाहीं!'

हें त्यांचें बोलणें चाललें असतांना आम्ही लाजेनें खालीं पहात होतों. केवळ मित्राच्या कल्याणाकरितां आपलें पारमार्थिक अकल्याण करून घेण्यास तयार झालेल्या मनुष्यावर जिव्हालौल्याचा आरोप आला तर त्यानें लाजूं नये तर काय करावें?

रगडून फराळ झाल्यावर आम्ही मोठ्या दरवाजासमोरील सुंदर कारंजा· पाशीं गेलों व तेथील एका बांकावर बसलों. या कारंजाभोंवतीं इतके थोडे बांक मांडिले होते कीं, उपहारगृहांत पक्वान्नांचें दिवाळें काढण्यांत बहुतेक मंडळी गुंतली नसती, तर आम्हांला तेथें बसण्यापुरतीही जागा मिळाली नसती. असो. या वेळचा देखावा फारच सुंदर दिसत होता. चौफेर विजेच्या दिव्यांची रोषनाई केली होती. विजेच्या सहाय्यास इंद्रधनुष्य आलें आहे असें भासविण्याकरितांच कीं काय, कारंज्यांतील उडणाऱ्या पाण्यावर तांबडा, गुलाबी, निळा, हिरवा, अस्मानी, जाभळा, असे नाना रंगांचे किरण पाडण्यांत येत होते. त्यामुळें आपण मेघांच्या उदरांत प्रवेश केला आहे असें क्षणभर वाटल्यावांचून रहात नसे. पाण्यावर पडणारा प्रकाश वारंवार बदलण्यांत येई. त्यामुळें 'पानी तेरा रंग कैसा ? जिसमें मिलाया वैसा.' या म्हणींत वर्णिलेला पाण्याचा स्वभाव क्षणोक्षणीं दृग्गोचर होत होता. हा सर्व प्रकार स्वप्नसृष्टींतील एकामागून एक दिसून तत्काल नाहींशा होणाऱ्या सुंदर व विचित्र चमत्कारांच्या घटोत्कची मायेप्रमाणें होता. कारंजातील पाण्याचे हजारों शीतल तुषार आमच्या थकलेल्या अवयवांना सुख देत होते. मधून मधून अनेक सुंदर स्त्रीपुरुष चारुवेष घेऊन व परोपरीचे अलंकार घालून संचार करितांना दिसत होते. त्यांच्या कपड्यांचा सुवास चारी बाजूंस दरवळून राहिला होता. जवळच वाजत असलेलीं सुस्वर वाद्यें कर्णांस अनुपम आनंद देत होतीं. या सर्व अनुभवांत नुकत्याच सेविलेल्या अमृततुल्य पक्वान्नांचें अजून जिभेवर रेंगाळत असलेलें माधुर्य मिळविलें, म्हणजे आमचीं पंचज्ञानेंद्रियें एकसमयावच्छेदेंकरून स्वर्गसुख भोगीत होतीं असें म्हटल्यास कोणासही अतिशयोक्ति वाटावयास नको. असें सर्वोत्तम सुख सद्गुणी मनुष्यास मरणानंतर खास मिळणार अशी जर प्रत्येक मनुष्याची खात्री होईल तर जगांत पाप औषधाकरितांही दृष्टीस पडावयाचें नाहीं.

रात्रीं नऊ वाजण्याचे सुमारास आम्ही बी. बी. सी. आय. आगगाडीच्या पहिल्या वर्गाच्या डब्यांतून घरीं परत आलों. आगगाडींतून येण्याचें कारण हें कीं, दुपारपासून आमच्या मनांत ट्रॅमगाडीबद्दल एका विशेष कारणामुळें

प्रतिकूल ग्रह झाला होता. पहिल्या वर्गांतून येण्याचें कारण असें कीं, चर्च-गेट स्टेशनपासून ग्रँटरोडपर्यंत पहिल्या वर्गाच्या तिकिटास फारच कमी पैसे पडतात व अशा लहान भाड्यांत आम्हांला फार मोठा फायदा होण्यासारखा होता. तो हाच कीं, आम्ही कधीं कधीं पहिल्या वर्गानें प्रवास करितों अशी शपथ वाहण्यास आम्ही मोकळे होणार होतों. मला खोटें बोलण्याचा किती कंटाळा आहे याचा वाचकांस पूर्ण अनुभव आहेच.

---

७ *..................................चोरांचें संमेलन.

आजकालचा काळ सभा, परिषदा, संमेलनें यांचा आहे. राष्ट्रीय, सामाजिक व धार्मिक सभा तर प्रसिद्धच आहेत; पण यांशिवाय विशिष्ट धंदेवाल्यांच्या व जातींच्या सभाही नेहमीं होत असलेल्या आपण पहातों. हें काय तर म्हणे ग्रंथकारांचें संमेलन, तें काय तर म्हणे नाटकवाल्यांचें संमेलन! ही काय तर मुसलमानांची परिषद, ती काय तर महार लोकांची सभा! गिरणीवाल्यांचे, तारवाल्यांचे वगैरे संप हेही या संहतिपर चळवळींचेच प्रकार आहेत. फरक इतकाच कीं, सभांचा प्रवृत्तीकडे आणि संपांचा निवृत्तीकडे कल दिसून येतो.

या चळवळींना अलीकडे इतका ऊत येण्याचें कारण काय? आमच्या लोकांच्या मनांत दिवसेंदिवस जुटीचें खरें महत्त्व चांगल्या रीतीनें बिंबूं लागलें आहे कीं काय? किंवा आमची वृत्ति उत्सवप्रिय आणि या सभाही उत्सवांच्याच नमुन्यावर होत असल्यामुळें आम्ही त्यांकडे वारंवार आकर्षिले जात आहोंत? अथवा आमच्यांतील तीर्थाटनेच्छु किंवा नावीन्यप्रिय मंडळीला आपली तलफ या सभांच्या निमित्तानें पुरी करितां येत असल्यामुळें त्यांना इतकी गर्दी जमत असते? अगर निरुद्योगी माणसांना आपला अमोलिक (म्हणजे ज्याचें मोल कवडीच्याही किंमतीचें नसतें!) वेळ दवडण्याला या सभा उत्कृष्ट साधनें असल्यामुळें त्यांजकडे इतका समूह लोटत असतो? या सभांपासून लभ्यांश पाहूं गेलें तर आगगाड्यांचें उत्पन्न अतोनात वाढण्यापलीकडे फारसा दिसणार नाहीं. दूरदूरच्या सभासदांना तर या सभा म्हणजे काल व दिशा पहातांपहातां एकदम नष्ट करण्याचा एक उत्तम मार्गच सांपडला आहे.

ही सभांची सांथ समाजाच्या शिखरापाशीं उद्भवून खालीं पसरत पसरत हल्लीं किती खोल जाऊन पोहोंचली आहे हें मला नुकतेंच पहावयास सांपडलें.

---

* मनोरंजन, पु. १४ अंक १ (सन १९०८)

गेल्या महिन्याचे आरंभापासून आमच्या गांवांत रोज नवे नवे चेहरे दिसावयाला लागले. या साऱ्या चेहऱ्यांचें बहुधा एकच वळण असे. सर्वांचा काळा वर्ण व रांठ केंस! सर्वांचे गाल वर आलेले, माना जाड व आंखूड आणि दृष्टि चंचल! पहिल्यानें तर या आगंतुक पाहुण्यांचा आम्हांला उमजच पडेना, आणि त्यांच्या ठावठिकाणांचाही पत्ता लागेना. पण ते गांवांत येण्याला आणि गांवांतील चोऱ्यांची संख्या वाढण्याला एकच गांठ पडली यावरून आम्हीं लवकरच तर्क बांधला कीं, या साऱ्या महात्म्यांचा कटाक्ष दुसऱ्यांच्या समृद्धीवर असून गांवकऱ्यांना आपापल्या मालमत्तेसंबंधानें अधिक दक्षता शिकविण्याच्या उच्च हेतूनेंच हे येथें आले आहेत; जों जों यांचे देशबांधव अधिकाधिक संपन्न होतील तों तों या उदारधींना आनंदच वाटावयाचा; आणि

'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी'

या वर्णनांतील संयम्याप्रमाणें इतर लोक निद्रावश असतांना स्वतः जागून आणि अंगानें खपून इतरांची संचितधनविषयक चिंता दूर करावयाचा हा उदात्त व्यवसायच यांनीं अंगीकारिला आहे. आमची सर्वांची त्यांच्या व्यवसायाबद्दल खात्री होतांच आम्हीं लागलीच पोलिसांत वर्दी दिली. उद्देश हा कीं त्यांनीं या योगिराजांना त्यांजकडून भाडें न घेतां त्यांच्याजोगें एकांतवासाचें सुख मिळवून द्यावें. परंतु पोलिसांनीं त्यांना सोडून ग्रामवासी लोकांनाच बिनभाड्याच्या घरांत पोहोंचविण्याचा सपाटा सुरू केल्यामुळें 'भीक नको पण कुत्रा आंवर' असें आम्हांला होऊन आम्हीं तो नाद सोडून दिला.

संगतीचा केवढा महिमा आहे पहा! जोंपर्यंत आमच्या पाहुण्यांची संख्या कमी होती तोंपर्यंत आमच्या गांवाची नीतिमत्ता शाबूत होती. पुढें ती संख्या वाढतां वाढतां इतकी झाली कीं, ते यजमान व आम्ही पाहुणे शोभूं लागलों, आणि आम्हांला आपल्या सावपणाची लाज वाटूं लागली! पहिल्यानें गांवकऱ्यांच्याच काय त्या चोऱ्या होत असत; पण हळूहळू त्या कमी होत जाऊन पुढें पुढें तर चोरच आपापसांत चोऱ्या करूं

लागले. आम्हीं आपलें नीतिधैर्य बरेच दिवस थोपवून धरिलें होतें. पण मूर्खांच्या समाजांत शहाणपणास ज्याप्रमाणें मूर्खपणाचेंच स्वरूप येतें त्याप्रमाणें त्या चोरांच्या समाजांत सावांची किंमत हळूहळू कमी होत जाऊन आमची प्रवृत्ति चौर्यकर्माकडे होऊं लागली. माझ्या पहिल्या चोऱ्या अल्प-स्वल्पच असत. उदाहरणार्थ, एखादा चोर जवळून जात असल्यास मीं नुसतें आपलें अगच चोरावें. नंतर मी स्वतःच्याच पैशाची चोरी करूं लागलों; म्हणजे असें कीं, या पेटींतला पैसा त्या पेटींत ठेवावा आणि त्या पेटीतला दागिना या पेटींत दडवावा; आणि हें कृत्य चाललें असतांना कोणी मजकडे पहात आहे कीं काय म्हणून चोहोंकडे सभय दृष्टीनें पहावें. होतां होतां मीं बंडूनानांच्या घरचा फाटका जोडा चोरण्यापर्यंत मजल आणिली. बंडूनानांनाही मजप्रमाणेंच चोरीची संवय जडूं लागली होती. मीं जो जोडा त्यांचे घरून चोरून आणिला म्हणून सांगितलें तो वास्तविक मूळचा माझाच असून त्यांनीं चोरीच्या लहरींत माझ्या घरून पळविला होता. याप्रमाणें गांवांतील सारेच चोर बनल्यामुळें चोरीपासून कोणाचेंही विशेष नुकसान होईनासें झालें. कारण एकानें दुसऱ्याचें पागोटें चोरलें कीं त्यानेंही याचा रुमाल लांबवून फिटंफाट करून घ्यावी. याप्रमाणें गांवांत कोणाचेंच नफानुकसान न होतां प्रत्येकाला वैचित्र्याचा आनंद मात्र मुबलक मिळूं लागला.

पण हे इतके चोर आमच्याच गांवांत तळ देऊन कां राहिले आहेत आणि त्यांचा मुक्काम किती दिवस आहे याचा आम्हांला कांहींच अंदाज करितां येईना. आमचें गांव लहान असून त्यांत डल्ला मारण्याजोगें फारसें वित्तही नव्हतें. तेव्हां एक तर हे आम्हांला अगदींच अजागळ समजून सांपडेल त्यावर हात मारायला आले असावे किंवा या गांवचे धूर्त रहिवाशी चोरांच्या संगतीला योग्य आहेत असें समजून तरी आले असावे. दोहोंपैकीं एकही विचार आमच्या स्वाभिमानाला रुचण्यासारखा नव्हता. अखेरीस आमच्या गांवांतल्या एका हुपार सोनारानें त्यांच्या पोटांत शिरून त्यांच्या आगमनाचें कारण हुडकून काढिलें. त्याच्या सांगण्यांत असें आलें कीं, लवकरच या गांवीं चोरांचें एक मोठें संमेलन भरणार

असून त्याकरितां हिंदुस्थानांतल्या सर्व भागांतील चोर, भामटे, उचले, डाकेखोर, दरोडेखोर वगैरे शांतताप्रिय लोक आपापले प्रतिनिधि पाठविणार आहेत; या संमेलनाच्या बैठकीचा मान आमच्याच गांवास मिळण्याचें कारण असें कीं, हिंदुस्थानच्या मध्यभागास कंबरपट्ट्याप्रमाणे वेढणाऱ्या विंध्याद्रीस आमचें गांव बरेंच जवळ असून उत्तरेकडील व दक्षिणेकडील चोरांस एकत्र जमण्यास आणि प्रसंगीं पहाडांत पळून जाण्यासही फार सोईचें आहे. आमच्या गांवाची कोणत्याच दृष्टीनें योग्यता नाहीं म्हणून ह्या वेळपर्यंत आम्हांला फार खंती वाटत असे; पण या वेळेपासून चोरांचें का होईना, पहिलें संमेलन आपल्या गांवीं भरणार या विचारानें आम्ही मोठ्या शहरांचा हेवा करीतनासे झालों. स्वागतमंडळाच्या अध्यक्षाचें काम आमच्याच गांवांतील संभ्या रामोशी याजकडे दिलें होतें. ही निवड चुकीची होती असें कोणालाही म्हणतां आलें नसतें. कारण संभ्यास चार वेळां चोरीकरितां सक्त मजुरीची शिक्षा झालेली असून त्यानें एकंदरींत वीस वर्षें कैद भोगली होती. तेव्हां या संमेलनाचा तहाहयात सभासद होण्याचीही त्याची निःसंशय योग्यता होती. संमेलनाचें अध्यक्षस्थान सराइत्या भिल्ल सुशोभित करणार असून त्याचें योग्यतेनुरूप स्वागत करण्यास सारी चोरसेना फार तत्पर दिसत होती.

संमेलनाबद्दल रोज नव्या नव्या बातम्या कानांवर येत. आज मुंबईच्या सोनेरी टोळीचा नाईक आला, उद्यां दिल्लीच्या सोद्यांचा मुख्य येणार, परवां पुणेरी भामट्यांचें स्वयंसेवकांचें पथक येणार अशा एक कीं दोन, हजारों बाजारगप्पा चोहोंकडे पसरून माझ्यासारख्या उतावळ्या मनुष्याची तारांबळ उडवीत होत्या. मंडपाचें व वसतिस्थानांचें काम जारीनें चाललेंच होतें. एकदोनदां तर घरीं बसल्याबसल्याच मंडपाच्या कामाची मजल आम्हांला कळली. उदाहरणार्थ, माझा एक आणि बंडूनानांचा एक असे डोक्याचे दोन रुमाल एका रात्रीं एकदम नाहींसे झाले, तेव्हां त्यांची योजना आमच्या डोक्यांच्या मागाहून मंडपाच्या मस्तकावर छताऐवजीं झाली असावी असा आम्हीं तर्क बांधिला; आणि तो खराही ठरला. कारण मंडपाच्या छताच्या एका भागावर बंडूनानांच्या तंबाखूचे डाग आणि माझ्या

विड्यांमुळें पडलेले चट्टे मागाहून आढळून आले. दुसऱ्या एका खेपेस आमचीं पागोटींच गुप्त झालीं, त्याबरोबर मंडपाला झालर लावण्याच्या कामास सुरवात झाली असा आम्हीं तर्क केला. एकदां तर बंडूनानांची शेंडीच कोणीं पळविली. प्रथम आम्हांला असें होण्याचें कारण कळेना; पण आम्ही त्यानंतर एक दिवस मंडप पहाण्याकरितां बरोबर गेलों असतां दाराशींच कांहीं जनावराचीं चित्रें उभीं केलीं होतीं त्यांपैकीं एका बोकडाच्या दाढी-ऐवजीं बिचाऱ्या बंडूनानांची शेंडी अडकविलेली दिसली ! आमचे गांवकरी अगदीं नखशिखांत पाहुण्यांच्या आदरातिथ्यांत गुंतले होते हें वाचकांस निराळें सांगावयास नकोच.

शेवटीं एकदांचा संमेलनाचा दिवस उगवला ! अध्यक्षमहाराज त्याच दिवशीं सकाळीं येऊन पोहोंचणार होते. त्यांना किती तरी लोक सामोरे गेले होते ! त्यांच्या गाडीचे बैल सोडून ती स्वतः वाहण्यास व ती वाहतां वाहतां तोबऱ्यांतून दाणा खाण्यासही स्वयंसेवकांनीं कमी केलें नाहीं. एकंदर मिरवणूक फार थाटाची झाली. मात्र तिच्या धामधुमींत अध्यक्षमहाराजांची एक अंगठी आणि एक घड्याळ नाहींसें झालें. पण हें सामान त्यांच्या वडिलोपार्जित जिनगीपैकीं नसल्यामुळें त्याबद्दल त्यांना फारसें वाईट वाटत असल्याचें दिसत नव्हतें. शिवाय त्याच दिवशीं रात्रीं माझें घड्याळ आणि बंडूनानांची अंगठी चोरीला जाऊन अध्यक्षांच्या नुकसानीची पूर्ण भरपाई झाली.

आम्ही सर्वजण चोरीच्या कामांत तरबेज होत चाललों असल्यामुळें आम्हांला प्रेक्षकांचीं तिकिटें मिळण्यास अडचण पडली नाहीं. असो. प्रथम स्वागतमंडळाच्या अध्यक्षांनीं संमेलनाची आवश्यकता प्रतिपादितांना व अध्यक्षांची ओळख करून देतांना फार सुरस भाषण केलें. ते म्हणाले :—

"चोरीच्या धंद्यास समाजाकडून मिळावें तसें उत्तेजन मिळत नाहीं ही शरमेची गोष्ट आहे. (धिक्कार ! धिक्कार !) अर्थशास्त्राचा एक मोठा सिद्धांत आहे कीं, देशाची भरभराट होण्यास त्यांतील संपत्ति देशांतले देशांत फिरत राहिली पाहिजे. चोरीचा धंदा नसता तर हें तत्त्व पुस्तकांतल्या पुस्तकांतच

राहिलें असतें. संपत्तीचें स्थलांतर होण्यास अनुकूल असा चोरीशिवाय दुसरा एक तरी धंदा दाखवितां येईल का ? (नाहीं ! नाहीं!) कंजूप मनुष्य कवडी कवडी करून जमविलेला आपला सारा पैसा जमिनींत गाडून टाकितो. सावकार कुळांना फसवून मिळविलेला पैसा तिजोरींत अडकवून टाकितो. बायकांच्या दागिन्यांच्या रूपानें देशांतील किती तरी भांडवल अडकून राहिलें आहे. सभासदहो ! या तुंबलेल्या पाण्याचा प्रवाह फोडून तें साऱ्या देशांत मोकळेपणानें वहातें करण्याचें सारें श्रेय आपल्याच धंद्याकडे नाहीं का ? चोरीमुळें नवीन माल तयार करावयाला कारागिरांना उत्तेजन येतें, हा अर्थ शास्त्राच्या दृष्टीनें त्यापासून दुसराही एक महत्त्वाचा फायदा आहे. या धंद्याची भरभराट पुरातन काळीं या देशात बरीच होती असें दिसतें. श्रीकृष्णपरमात्मा लहानपणीं गोरस चोरीत असत याची साक्ष पुराणें देतील. विश्वामित्रासारख्या राजर्षीला वसिष्ठाची कामधेनू चोरतांना आणि दुर्योधनासारख्या राजाधिराजास आणि त्याच्या वयोवृद्ध व ज्ञानवृद्ध सेनापतीस विराटाच्या गाई चोरतांना त्यांत कांहीं वावगें दिसलें नाहीं. पूर्वीच्या राजांस अर्थशास्त्राचीं तत्त्वें याप्रमाणें चांगलीं कळलीं असून ते तीं तत्त्वें स्वतःही यथाशक्ति अमलांत आणीत असत. परंतु हल्लींचे राजे सुधारलेले म्हणवीत असूनही त्यांनीं चोरीला भारी शिक्षा ठेविली आहे ! ठकबाजीचा तर त्यांनीं नायनाट करून टाकिला हें पाहून कोणत्या सहृदय मनुष्याचें अंतःकरण तिळतिळ तुटणार नाहीं ? (धिक्कार !) शंभर वर्षांपूर्वी आमच्या राजांचा ठकबाजीच्या या निव्वळ स्वदेशी धंद्याला चांगला आश्रय असे. ते पदरीं पेंढारीही बाळगीत असत. पाश्चात्य देशांतही पूर्वी चोरीची चांगली जोपासना होत असे. परंतु हल्लीं तो मनु बदलला आहे. नाहीं म्हणावयाला सध्यांच्या युगांत चोरीचीच बहीण लांचलुचपत हिचा संचार देशभर व्हावयाला लागला आहे ही त्यांतले त्यांत समाधानाची गोष्ट आहे. परंतु लांचलुचपत मालकाच्या संमतीनें होते आणि चोरी त्याच्या इच्छेविरुद्ध घडून येते, हा एक त्यामध्यें मोठा फरक आहे. आपल्या धंद्यांत मालकाला पश्चात्ताप होण्याला जागाच रहात नाहीं. चोरी पकडली गेलीच तर तिची जबाबदारी एकट्या चोरावरच

असते; तो आपणाबरोबर मालकालाही घेऊन पडत नाहीं. आपल्या कृत्याची मालकावर जोखीम न ठेवतां हल्लीं समाजांत चोरी होत असेलच तर ती सोनार, शिंपी वगैरे धंदेवाल्याकडून आणि ग्रंथकर्त्याकडून मात्र होते. या साऱ्या धंदेवाल्यांनीं आपलें व्रत, अल्प प्रमाणावर का होईना, अखंड चालविलें असल्यामुळें त्यांना आपले सभासद होण्यास हरकत नसावी, अशी सूचना आपणापुढें लवकरच ठेवण्यांत येणार आहे. असो. चोरीपासून कल्पकतेचें पोषण होते हा निजपासून सर्वांत मोठा फायदा आहे. चोरी करितांना आपणाला किती धोरणें संभाळावीं लागतात हें मीं आपणांला सांगणें म्हणजे अपरंपार समुद्रांत एक चूळ टाकण्यासारखेंच आहे हें मी जाणून आहें; व यामुळें त्याबद्दल मी फारसा विस्तार करीत नाहीं. माझा कटाक्ष विशेषेंकरून एकंदर समाजांत होणाऱ्या कल्पकतेच्या वृद्धीवर आहे. चोर जर नसते तर तिजोऱ्या आणि कुलपें निघालीं असतीं का? यंत्रकलेंतील पहिला शोध निःसंशयपणें कुलूप हाच होय. आगगाड्या, तारायंत्रें वगैरे जीं हजारों यंत्रें आपण सांप्रत काळीं पहातों त्यांचा उगम कुलपांतच आहे हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. या यंत्रांचे जनक कुलुपें, आणि कुलपाचे जनक आम्ही! असें असतां आगगाड्यांना राजरोसपणें ओरडत आरडत जगभर फिरण्याची मोकळीक असून आम्हांला मात्र दऱ्याखोऱ्यांत लपून रहावें लागतें. (हंशा) मित्रहो! अशा संकटांनीं आपला धैर्यमेरु न डगमगूं देतां आपण आपलें व्रत अबाधित चालू ठेवाल ही माझी खात्री आहे.

"आतां अध्यक्षमहाराजांबद्दल चार शब्द बोलण्याची मला परवानगी असावी. त्यांचें स्तुतिस्तोत्र आपणांपुढें गाण्याचा माझा मुळींच उद्देश नाहीं. कारण त्यांच्या गुणांचें वर्णन जर मी लिहूं लागलों तर त्या वर्णनाला पुरेसे कागद आणि शाई पैदा करण्याला मला जन्मभर त्या दोनच जिनसांची चोरी करीत रहावें लागेल. (टाळ्या) त्यांच्याबद्दल तूर्त इतकेंच सांगतों कीं, मृच्छकटिकांतील शर्विलक हे यांचे अव्वलचे पूर्वज होत. त्यांनीं स्त्रीलोभानें जो व्यवसाय पत्करिला तो त्यांच्या वंशजांनीं निर्लोभपणें आजपर्यंत अव्याहत चालविला आहे. हातून चोरी झाली नाहीं अशी त्यांची एकही रात्र वायां गेली नाहीं. अध्यक्षमहाराजांनींही तेंच व्रत चालू

टेविलें आहे हें निराळें सांगण्याची जरूरी नाहीं. याचें हें व्रत चालण्याला या संमेलनामुळें विघ्न येईल असें कोणी समजूं नये. कारण आज रात्रीं येथल्या रहिवाश्यांना आपलें हस्तलाघव दाखविण्याचा यांचा निश्चय झाला आहे. (हा निश्चय इतरांपेक्षां माझ्या आणि बंडूनानांच्या अनुभवासच विशेषेंकरून आला हें वाचकांना माहीत आहेच.) यांच्या कुळांत जे पुरुष होऊन गेले त्या साऱ्यांनीं कर्तव्याकरितांच आपले प्राण खर्ची घातले. कारण त्यापैकीं प्रत्येकजण दरवड्यांत सांपडून फांसावर लटकत आला. फांशी जाण्याची चाल या वंशांत पिढीजाद चालत आल्याचा परिणाम असा झाला आहे कीं, यांच्या कुळांत जन्मलेल्या प्रत्येक मुलाच्या गळ्याभोंवतीं खिराडीच्या पन्हळीप्रमाणें एक करकोचा असतो. अध्यक्ष-महाराजांचें हस्तलाघव त्यांच्या बाललीलांतही दिसत असे. आई त्यांना पाजण्याकरितां घेऊन बसली कीं त्यांनीं तिच्या गळ्यांतील दागिनेच पळवावेत. (टाळ्या.) तेव्हांपासून हळूहळू उचल्या, भामटा, चोर, घरफोड्या, दरोडेखोर या पदव्या मिळवीत मिळवीत हल्लीं या मानाच्या जागेला ते सर्वस्वीं पात्र झाले आहेत. नुकताच त्यांच्यावर जन्मठेपीचा प्रसग येऊन हे आम्हांला सोडून जातात कीं काय अशी भीति पडली होती. पण देवाला आमची काळजी ! त्यामुळें यांच्या वकिलाच्या अश्रांत परिश्रमांस यश येऊन त्या खटल्यांतून हे सुखरूप पार पडले. विशेष सांगण्यासारखी गोष्ट ही कीं, यांनीं आपल्या वकिलास उदार होऊन ज्या पन्नास हजार रुपयांचें बक्षीस दिलें ते रुपये वकीलसाहेबांच्याच घरीं चोरी करून मिळविले होते. असो. तर चौर्यकर्मांत असें अद्वितीय कौशल्य संपादिलेल्या सद्गृहस्थांस आपण सर्व एकदिलानें अध्यक्ष निवडाल ही माझी खात्री आहे."

या भाषणानंतर टाळ्यांचा जो गजर झाला त्यांत आमचे हात गुंतलेले पाहून एकदोघांनीं आमच्या कांहीं जिनसा लांबविल्याच ! यानंतर अध्यक्ष-महाराजांची रीतसर निवड होऊन त्यांचें आवेशयुक्त भाषण झालें; व त्यानंतर कांहीं ठराव सभेपुढें मांडिले जाऊन सर्वानुमतें मंजूर करण्यांत आले. यांतील कांहीं महत्त्वाचे ठराव खालीं देतों :—

ठराव १ ला—प्रतिवर्षी संमेलनाबरोबर चोरीच्या हत्यारांचें आणि इतर साधनांचें एक प्रदर्शन भरविण्यांत यावें.

ठराव २ रा—गांठीच्या तापामुळें लोक घरेंदारें सोडून झोंपड्यांवर रहावयास जाऊं लागल्याकारणानें चोरीच्या धंद्यास जें उत्तेजन मिळत आहे तें पाहून या सभेस संतोष होतो.

ठराव ३ रा—चोरी होतांना घरमालकाकडून चोरांना हत्यारांनीं इजा होण्याचा फार संभव; परंतु हत्यारांचा कायदा करून ती भीति दूर केल्या-बद्दल ही सभा सरकारचे मनःपूर्वक आभार मानिते.

ठराव ४ था—या सभेचे सभासद कोणत्याही गांवावर दरोडा घालण्यास गेले असतां गांवकरी लोक जमा होऊन त्यांजवर दगडांचा मारा करितात, या त्यांच्या नीच वर्तनाचा ही सभा धिक्कारपूर्वक निषेध करिते.

ठराव ५ वा—अंधाऱ्या रात्रीं म्युनिसिपालिट्यांचे कंदील तेवत ठेवल्यास दुराचाऱ्यांस त्यांचीं संकेतस्थळें सहज सांपडून मदत होते, व बोगद्यांतून आगगाडी जातांना डब्यांतील दिवे जळत असल्यास त्यांत कोंडलेला धूर पेटण्याचा संभव असतो; म्हणून त्या त्या वेळीं दिवे न लावण्याबद्दल म्युनिसिपालिट्यांकडे व रेल्वेकंपन्यांकडे अर्ज करण्यांत यावे.

ठराव ६ वा—सुधारलेल्या पंचांगांत स्थूल व सूक्ष्म मानांच्या भिन्न भिन्न अमावास्या देण्याचा ठराव झाल्याबद्दल ही सभा संतोष प्रदर्शित करिते, व कृष्णपक्षांतल्याप्रमाणें शुक्लपक्षांतही दोन अमावस्या मंजूर करण्याची ही सभा ज्योतिषसंमेलनास आग्रहाची शिफारस करीत आहे.

ठराव ७ वा—स्वदेशी चळवळीस उत्तेजन देण्याच्या हेतूनें ही सभा असा ठराव करिते कीं, चौरकर्मांत दोरी, शिडी, कानस, कुऱ्हाड वगैरे जें सामान वापरावयाचें तें प्रत्येक सभासदानें स्वदेशीच वापरिलें पाहिजे. परदेशी मालावर बहिष्कार घालण्यांत यावा. इतकेंच नाहीं, तर परदेशीय लोकांवरही बहिष्कार घालण्यांत यावा. यापुढें चोरी करावयाची ती या

देशांतील रहिवाश्यांचीच करावयाची; गोऱ्या लोकांची कधीं करावयाची नाहीं. त्याचप्रमाणें स्वदेशी वस्तूंचीच चोरी करावयाची परदेशी वस्तूंची करावयाची नाहीं.

ठराव ८ वा—दारू पिऊन चोरी केल्यास पुष्कळदां यश येत नाहीं. सबब ही सभा मद्यपानाचा जोरानें निषेध करीत आहे.

ठराव ९ वा—चोर व ग्रंथकार या उभयतांचा हेतु अर्थचौर्याचाच असल्यामुळें दोघांचें एकत्र संमेलन भरविण्यांत यावें, अशी ग्रंथकारांच्या संमेलनास विनंति करण्यांत यावी.

ठराव १० वा—गांवोगांव पोलिस शिपायांची संख्या कमी करणें काटकसरीच्या दृष्टीनें, व चलनी नोटा बंद करणें अर्थशास्त्राच्या दृष्टीनें अत्यंत इष्ट आहे, चलनी नोटा ठेवावयाच्या असल्यास त्यांजवर नंबर तरी घालूं नये अशाबद्दल सरकारास एक अर्ज करण्यांत यावा.

ठराव ११ वा—या सभेचा सभासद होण्यास उमेदवारानें पूर्वी दहा घरीं तरी चोरी केल्याबद्दल घरमालकांचीं शिफारसपत्रें अर्जासोबत पाठविलीं पाहिजेत. कार्यकारीमंडळांत प्रवेश होण्यास उमेदवारानें सरकारी तिजोरीवर एक तरी मोठा दरोडा घातला असला पाहिजे, व त्या मंडळाच्या अध्यक्षपदास पात्र होण्यास त्यानें एकदां तरी फांसावर लटकलें असलें पाहिजे.

हे व आणखी कांहीं किरकोळ ठराव पसार होऊन अध्यक्षांचे आभार मानिल्यानंतर सभा बरखास्त झाली. सभेचें काम चार दिवस चाललें होतें. त्या अवकाशांत गांवांत चोऱ्या इतक्या झाल्या कीं, पुढील सालच्या संमेलनाचा मान आमच्या गांवापासून जितका दूर जाईल तितका बरा असें आम्हांला वाटूं लागलें. पाहुणे परत जातांना आम्ही त्यांना गांवच्या वेशीपर्यंत पोहोंचविण्यास गेलों होतों. प्रत्येक पाहुणा तोंडांत, खिशांत किंवा बगलेंत कांहीं तरी लपवीत आहे असें दिसत होतें. गांव-कऱ्यांस प्रेमालिंगन देतांदेतांच कित्येकांच्या अंगावरून चोरीचा माल

पडला! त्या वेळीं त्यांचे गळे दाटून आलेले दिसले; मग ते आमच्या विरहामुळें असोत, किंवा त्या मालाच्या विरहामुळें असोत!

याप्रमाणें पाहुण्यांना बिदा करून आणि पाहुण्यांचा जरी आपणांस चिरवियोग झाला आहे तरी यापुढें आपल्या वित्ताचा वियोग होण्याची भीति उरली नाहीं या विचारानें दुःखित मनाचें कसें तरी शांतवन करीत करीत आम्ही जड अंतःकरणांनीं पण हलक्या खिशांनिशीं घरोघर परत आलों.

आपण स्वप्नांत ज्या गोष्टी प्रत्यक्ष म्हणून अनुभवितों, त्या जागेपणीं अनुभविलेल्या गोष्टींपेक्षां किती तरी निराळ्या असतात ! घराचा आसरा नसल्यामुळें रस्त्यांत पडलेला व केवळ थकव्यामुळें झोंपीं गेलेला भिकारी स्वप्नांत तोंड विटून जाईपर्यंत पंच पक्वान्नांवर ताव मारतो, व जागेपणींच लक्षाधीश स्वप्नांत चौपदरी घेऊन दारोदार भीक मागत हिंडतो ! अनेक पोरांबाळांचें लटांबर बाळगणारा कुटुंबवत्सल स्वप्नांत अंगाला राख फांसून गंगातीरावर पर्णकुटिकेंत ध्यानस्थ होऊन बसतो, तर आजन्म ब्रह्मचारी वैवाहिक सुखाचा अनुभव घेत असतो ! जागृतावस्थेंत काळजीपूर्वक अभ्यास करणारा विद्यार्थी स्वप्नांत परीक्षक बनून उमेदवारांना नापास करितो, व विद्यार्थिदशा संपवून चाळीसपन्नास वर्षें संसाराचा गाडा हांकलेला म्हातारा स्वप्नांत परीक्षेची तयारी नसल्यामुळें नापास होत असतो ! स्वप्नसृष्टींतील हे प्रकार आपणास त्या त्या वेळीं इतकें खरे वाटत असतात कीं, आपणांस त्यांचा अनुभव येत असतां कोणीं जागें केल्यास आपला त्याजविषयीं इष्ट वस्तु हिराविल्याबद्दल रोष किंवा अनिष्ट आपत्तींतून मुक्तता केल्याबद्दल कृतज्ञताभाव उत्पन्न झाल्यावांचून रहात नाहीं. जसें नाटकांत अंतर्नाटक तसें स्वप्नांतही स्वप्न पडण्याचा अनुभव आलेला अनेकांस आठवत असेल !

गेल्या गणेशचतुर्थीस दोनप्रहरीं मोदकांचें सुग्रास जेवण आटोपून तांबूलसेवन केल्यावर अंग जरा आडवें करण्याची इच्छा झाली. वामकुक्षीसारख्या साध्या व निवृत्तिपर गोष्टीस बाह्य उपकरणांची फारशी जरूर नसते. डोक्याखालीं एक उशी व अंगावर उपरणें घेऊन पडतों न पडतों तोंच मजवर झोंपेचा अंमल बसला, व मला एक स्वप्न पडलें. तें असें:—

---

* मनोरंजन, पु. १५, अंक ८ (सन १९०९)

उंदरावर आरूढ झालेली लंबोदर गजाननमहाराजांची मूर्ति मजपुढें उभी राहिली व म्हणाली, ' मीं आजपर्यन्त पुष्कळ भक्त पाहिले, पण तुझ्यासारखा निस्सीम भक्त एकही पाहिला नाहीं. आज दुपारच्या भोजन-प्रसगीं केवळ मला प्रिय म्हणूनच तूं इतके मोदक खाल्लेस कीं, तुला पोट फुटून मरण आल्यास मला नवल वाटणार नाहीं. या तुझ्या भक्तीवर मी प्रसन्न झालो आहें. मीं तुझें काय प्रिय करावें तें सांग. ' या वचनास उत्तरादाखल मी एखाद्या नाटकांतील भरतवाक्य म्हणणार, इतक्यांत जागृतावस्थेंत केव्हांही न झालेली एक इच्छा मनांत उद्भवून मी म्हणालों, ' मंगलमूर्ते ! आजच्या सुग्रास भोजनामुळें कोणतीही इच्छा तृप्त व्हावयाची राहिली आहे असें मला वाटत नाहीं; पण त्या भोजनाचा व मरणाचा आपण जो संबंध जुळविला त्यावरून मनुष्यास मरणोत्तर कोणती अवस्था भोगावी लागते हें कळण्याची मला फार उत्सुकता झाली आहे. आपण विद्यादाते आहां, त्याअर्थीं त्या ज्ञानाची याचना पूर्ण करणें आपणांस मुळींच जड जाणार नाहीं. ' हें ऐकून व किंचित् चिंतन करून गणपति-महाराज म्हणाले, ' ठीक आहे. तूं माझ्यापुढें उंदरावर बसून डोळे मिटशील तर क्षणार्धात परलोकचा अनुभव तुला आणून देतों. ' मीं वाहनी-भूत उंदराकडे पाहून अडखळत म्हटलें, ' महाराज, मी या उंदरावर स्वार होऊन परलोकयात्रा करावयास निघालों तर परलोक प्रेक्षकाप्रमाणें पहावयास न सांपडतां मला त्याचा अनुभव रहिवाशी म्हणूनच घ्यावा लागेल. ' यावर गजानन म्हणाले, ' भक्तश्रेष्ठा ! तूंच नाहीं का माझ्या उंदराच्या सामर्थ्याचें वर्णन केलेंस ? अशा आणीबाणीच्या वेळीं जर तूं हातपाय गाळिलेस तर बोलक्या सुधारकांना हंसण्याचा तुला काय अधिकार राहिला ? ' मीं म्हटलें, ' स्वामिन् ! आपली आज्ञा शिरसावंद्य आहे. पण मला डोळे मिटवावयास न लावितां ते उघडे ठेवण्याची मात्र परवानगी असावी. म्हणजे आसनभ्रंश होतांच मला दुसऱ्या आश्रयाची सोय पहातां येऊन माझे डोळे कायमचे मिटलेले रहाणार नाहींत. डोळे न मिटल्यामुळें मला परलोक क्षणार्धात न दिसतां उशिरानें दिसला तरी चालेल. ' आपलें गंडस्थळ हालवून व ' तथास्तु ' असें म्हणून लंबोदरांनीं मला आपल्या चार हातांनीं उचलून

आपल्या उदराशीं बसविलें व आपलें वाहन चालू केलें. परलोकच्या वाटेवर मांजर आडवें न आल्यामुळें उंदरानेंही आपली गति अखेरपर्यंत कायम ठेविली, व मार्गांत कोणतेंही विघ्न आलें नाहीं.

परलोकास जाणाऱ्या राजमार्गास अनेक पायवाटा येऊन मिळाल्या होत्या, व त्यांमधून असंख्य जीवात्मे मुख्य मार्गास येऊन मिळत होते. त्या आत्म्यांचे देह अंगुष्ठमात्रप्रमाण असून त्यांचे वेष त्यांच्या त्यांच्या देशांप्रमाणें व जातींप्रमाणें भिन्नभिन्न होते. तो सर्व देखावा शिलंगणासारखा दिसत होता; आणि खरोखर तें मृत्युलोकचें सीमोल्लंघनच होतें. प्रत्येक सामान्य गांवांत फार झालें तर एखादें दुसरें मनुष्य रोज मरावयाचें; पण त्याचा प्रेतसंस्कार किती थाटानें करण्यांत येतो! तें हिंदु असल्यास तिरडी, मडकें, गुलाल, गोंवऱ्या, शंखध्वनि इत्यादि व तें मुसलमान असल्यास पुष्पमाला, मधुर गायन इत्यादि उपकरणांनीं त्या प्रसंगास एक तऱ्हेचा चित्तवेधकपणा येत असतो. पण परलोकच्या वाटेवर श्रीमंतगरीब, मालकगुलाम, हिंदुमुसलमान, पारशीख्रिस्ती, झाडून साऱ्या मृतांचे जीवात्मे साध्या पेहरावांनिशीं एकमेकांस खेटून तांतडीनें प्रवास करितांना दिसत होते. कित्येकांचीं अंतःकरणें आप्तेष्टजनांत किंवा वित्तांत गुंतून राहिल्यामुळेंच कीं काय, ते वरचेवर आशाळभूतपणानें मागें वळून पहात होते. त्यांपैकीं एकजण दूरदेशाहून आपल्या प्रियतमेस भेटण्याकरितां आगबोटींतून जात असतां ती बोट फुटल्यामुळें समुद्रांत बुडून मरण पावला होता. व दुसरा एकजण आपल्या लहान अर्भकाचे प्राण वांचविण्याकरितां आगींत उडी टाकून गतप्राण झाला होता, परंतु तें अर्भक मात्र कर्मधर्मसंयोगानें आगीपासून बचावलें होतें असें मला गजाननमहाराजांकडून कळलें. आत्महत्या केलेले जीवात्मे मात्र क्षणभरही मागें पाहण्यास न थांबतां धूम पुढें पळत चालले होते. एका पत्नीरूप जीवात्म्यानें आपल्या पतिरूप जीवात्म्याच्या मरणानंतर लागलीच शोकानें प्राण सोडिल्यामुळें तें दांपत्य हातांत हात घालून आनंदानें गुजगोष्टी सांगत चाललें होतें. त्यांच्या चेहेऱ्यांवरून कोणासही वाटलें असतें कीं, त्यांच्या दृष्टीनें हा मरणोत्तरकाल नसून जीवनारंभकालच आहे.

प्रत्येकाच्या पाठीशीं एकएक बोचकें होतें. ' या बोचक्यांत प्रत्येकाच्या पुण्याचा व पापाचा संचय आहे. ' असा माझ्या पाठीशीं लागलेल्या उपधानरूप उंदरांतून ध्वनि निघाला. सर्वांचीं बोचकीं जवळ जवळ सारख्याच प्रमाणांचीं होतीं. त्यावरून प्रत्येकाकडून घडणाऱ्या पुण्याची व पापाची बेरीज जवळ जवळ सारखीच असते हें सिद्ध होत होतें. परंतु अद्यापि त्यांचें पृथक्करण झालेलें नसल्यामुळें पुष्कळांस आपलें बोचकें नुसतें पुण्यानेंच भरलें आहे असें वाटत होतें; व इतका पुण्याचा वांटा आपणाकडे कसा आला याचा जो तो आपापल्यापरी आपल्या शेजाऱ्यापाशीं उलगडा करीत होता. स्वप्नांत असंभाव्य गोष्टीही आपणास खऱ्या वाटूं लागतात, याचें एक ठळक उदाहरण या वेळीं माझ्या प्रत्ययास आलें. तें असें कीं, त्या जीवात्म्यांच्या चमूपैकीं दोन जीवात्म्यांचे चेहरे हुबेहूब बंडूनाना व पांडूतात्या यांच्या चेहऱ्यांसारखे दिसत होते. त्यांची मैत्री मरणोत्तरही पूर्ववत् कायम राहिलेली दिसून आली. बंडूनाना पांडूतात्यास म्हणतात, " तात्या, तुमचें आणि माझें बोचकें सारखेंच जड दिसत आहे, त्याअर्थीं उभयतांची योजना बहुधा एके जागींच होईल. बरें झालें, कीं आपण आजपर्यंत धर्माचें शुद्ध वळण गिरवीत आलों. नास्तिक लोक यास अंधश्रद्धा म्हणोत; पण जी श्रद्धा स्वर्गांत नेमकें नेऊन बसविते ती अंध नाहीं खास. आपण सकाळसंध्याकाळ किती तरी भक्तीनें संध्या केली ! एकादष्ण्या व अभिषेक करून आपण कितीतरी पाणी देवाच्या डोईवर ओतलें ! आपला शिमग्यांतला व सरणा-भोंवतींचा शंखध्वनि कधींही चुकला नाहीं. पंचगव्याचे तर अनेक रांजण आपण घशाखालीं ओतिले ! श्राद्धपक्ष करून पितरांचा संतोष नेहमीं राखीत आलों. देवास मुरळ्या वाहण्याच्या चालीला नेहमीं उत्तेजन देत आलों. शुद्धा-चरणी महाराचाही स्पर्श झाल्यास स्नान केल्याशिवाय कधींही राहिलों नाहीं. सोंवळ्यांत असतांना पायाखालीं सूत सांपडलें कीं सचैल स्नान केल्याशिवाय अन्नास बहुधां शिवलों नाहीं. विधवा स्त्रिया सोंवळ्या करण्यासाठीं आपण जिवापाड मेहनत केली. ह्या बोचक्यांतला निंमाअधिक भाग तर त्यांच्या केंसांनींच भरला असेल. "

यावर पांडूतात्या उत्तर करितात, 'नाना, तुमच्यापाशीं म्हणूनच सांगतों, कीं या सगळ्या गोष्टि मी तुमच्याइतक्या भक्तीनें करीत नसें. बाहेरून मात्र धर्माचा इतका आव आणीं कीं, बिचारा ईश्वर तो पाहून फसलाच असला पाहिजे. त्रिसुपर्ण किंवा मंत्रपुष्पांजलि म्हणतांना माझ्याइतक्या आरोळ्या तुम्ही सुद्धां ठोकल्या नसतील. श्रावणीच्या वेळीं माझ्या पळीचा खडखडाट सर्वांत मोठा असावयाचा, व शेणमाती वगैरे पवित्र पदार्थ वांटावयाचें काम मजकडेच असावयाचें. होळीच्या वेळचा माझा शंखध्वनि ऐकून गाढवांनींही लाजेनें खालीं माना घालाव्या. नास्तिकांशीं वादविवाद करितांना मी मुद्दाम येवढ्या मोठ्यानें ओरडत असें कीं, ईश्वर जरी जन्मबधिर असून एका कोसाच्या अंतरावर असला तरी त्याला तें समग्र ऐकूं जाऊन त्याच्या नादानें त्यानें पूर्वीपेक्षांही बहिरें व्हावें. सत्यनारायणाचा प्रसाद व गणेशचतुर्थीचे मोदक मी इतरांच्या चौपट पांचपट खात आलों. या सगळ्याचें फळ आतां मला स्वर्गांत निःसंशय प्राप्त होणार. स्वर्गांतलें अमृत बासुंदीपेक्षां हजारपटीनें गोड असलें पाहिजे, आणि अप्सरांचें गाणेंही आमच्या चंद्राजीच्यापेक्षां कदाचित मधुर असेल. पण नाना ! तेथें कांद्याची भाजी आणि लसणीची चटणी मिळेल ना ? नाहीं तर गोडानें तोंडाला मिठी बसून जावयाची ! एक वेळ तें अमृत आणि गाणें नसलेलें चालेल, पण चमचमीत भाजी आणि चटणी असल्यावांचून आपलें स्वर्गांतही चालावयाचें नाहीं.'

अशीं त्यांचीं बोलणीं होत आहेत, तोंच चित्रगुप्ताची कचेरी येऊन ठेपली. या कचेरीस दगडांऐवजीं पाषाणहृदयी जीवात्म्यांचीं हृदयें लाविलीं होतीं, व तीं दीर्घोद्योगी पुरुषांच्या चिकाटीच्या चुन्यानें सांधिलीं होतीं. या कचेरीच्या उजव्या बाजूस स्वर्ग व डाव्या बाजूस नरक असून तीं दोन्ही स्थानें त्या कचेरींतून दृग्गोचर होत होतीं. स्वर्गलोकांतील शोभा फारच रमणीय दिसत होती. तेथें उज्ज्वल पण शीतल प्रकाशांत एकापेक्षां एक उंच अशा असंख्य आसनपंक्ति मांडल्या होत्या, व त्यांतील आसनांवर कोट्यवधि पुण्यात्मे विराजमान झाले होते. सर्व वातावरण मधुर सुवासानें व सुस्वर गीतांनीं भरून गेलें होतें.

मला आश्चर्यसागरांत पोहतांना पाहून गजानन म्हणाले, ‘ ज्या जीवात्म्यांचा पुण्यसंचय पापसंचयापेक्षां अधिक असतो, त्यांना मात्र येथें स्थान मिळतें. जे जीव स्वकर्तव्यक्षेत्राच्या बाहेरही इतरांचे कल्याण करण्याकरितां निरपेक्षपणें किंवा स्वतः झीज सोसून झटतात, ते पुण्य संपादन करितात. जे कर्तव्यांत चुकतात किंवा प्रतिकारबुद्धीहून निराळ्या बुद्धीनें इतरांचे नुकसान करण्याचा प्रयत्न करितात, ते पापार्जन करितात. जे केवळ कर्तव्याचरण करितात किंवा स्वार्थासाठीं (उदाहरणार्थ, कीर्तीच्या किंवा संपत्तीच्या लोभानें) इतरांचा उत्कर्ष करण्याची खटपट करितात, आणि जे अपकाराचा प्रतिकार करण्याच्या हेतूनें तेवढ्यापुरती इतराची हानि करितात, ते पुण्य व पाप यांपैकीं एकाचेही वांटेकरी होत नाहींत. केवळ सौंदर्याचा उत्कर्ष करण्याकरितां अहोरात्र खपणारे चित्रकार, मूर्तिकार, कवि व इतर कारागीर, केवळ सत्याच्या उत्कर्षाकरितां झटणारे टीकाकार, ग्रंथकार, शास्त्रज्ञ व तत्त्वज्ञानी आणि नीतिप्रसारास सर्वस्वीं वाहिलेले उपदेशक हेही आपापल्या उद्दिष्टाप्रीत्यर्थ केलेल्या निरपेक्ष प्रयत्नानुरूप पुण्यसंचय करितात, व जे या गोष्टींचा नाश करूं पहातात ते पापाचे धनी होतात. पुष्कळदां मनुष्यें एखादें कृत्य करितांना तें इतरांच्या सुखासाठीं किंवा उत्तमोत्तम ध्येयाच्या उत्कर्षार्थ करीत आहों असा आपला समज करून घेतात, पण तो त्यांचा निव्वळ भ्रम असतो. तें कृत्य बहुधा स्वहितासाठींच झालेलें असतें. जें कृत्य कांहींसें स्वहितार्थ व कांहींसें परहितार्थ घडलें असतें त्याला त्या मानानें पुण्यांश मिळतो. मनुष्याच्या हातून पापापेक्षां पुण्यकर्म थोडें जरी अधिक झालें, तरी त्याचा स्वर्गातील आसनावर हक्क पोहोंचतो, पुण्याचें आधिक्य फारच अल्प असल्यास त्याला सर्वांतील नीच आसन मिळतें, इतकेंच काय तें. ज्याचें सारें आयुष्य परहितार्थ वेंचिलें असतें त्याच्याकडून प्रसंगीं कांहीं पापाचरण जरी झालें तरी त्याच्या पापपुण्यांची वजावाट होऊन जो पुण्यराशि शिल्लक रहातो त्याच्या बलावर त्याला स्वर्गात उच्च आसन मिळतें. जिवंतपणीं अगदीं नीच स्थितींत असलेला मनुष्यही सुकृताच्या जोरावर स्वर्गात बऱ्याच उच्च आसनावर

बसलेला दिसून येतो. बुद्धासारखे धर्मसंस्थापक, तुकारामासारखे धर्मसुधारक, शिवाजीसारखे देशभक्त, आर्यभटासारखे ज्योतिषी, पाणिनीसारखे वैयाकरण, कालिदासासारखे कवि, तानसेनासारखे गायक, जगाला थक्क करून सोडणाऱ्या लेण्यांसारख्या इमारतींचे शिल्पकार, सारांश ज्यांनीं ज्यांनीं म्हणून निरपेक्षपणें लोकांचें कोटकल्याण केलें किंवा एखाद्या उदात्त तत्त्वाचा विकास केला, ते सर्व तुला येथें जमलेले दिसतील. येथें तुला जातिभेद आढळणार नाहीं. बुद्ध येशूखिस्ताशीं, तुकाराम ल्यूथरशीं, कालिदास शेक्सपियरशीं, शिवाजी वॉशिंग्टनशीं प्रेमालाप करितांना येथें दिसून येतील. स्वदेशार्थ लढणारे व युद्धांत परस्परांच्या हस्तें मारिले गेलेले योद्धे येथें देशभक्तीचे पोवाडे एकाच स्वरानें गातांना आढळतील. ज्या महात्म्यांनीं गुलामांचा व्यापार बद करण्यासाठीं जिवापाड श्रम केले त्यांना स्वर्गात बरेंच उच्च स्थान मिळालेलें तुझ्या पहाण्यांत येईल. सर्वांतील उच्च स्थान रिकामें असलेलें पाहून तुला अचंबा वाटेल. त्या स्थानाचा अधिकारी स्वर्गलाभप्रसंगीं त्यावर लाथ मारून व जोंपर्यंत एक प्राणी दुःखांत किंवा पातकांत लोळत आहे तोंपर्यंत जन्ममरणांच्या फेऱ्यांतच अविच्छिन्नपणें रहाण्याची परवानगी मागून पृथ्वीवर तीं हलकीं करण्याचा दीर्घोद्योग करीत आहे. हे स्वर्गस्थ जीवात्मे येथें दीर्घकालपर्यंत सुख भोगून पुन्हां जगाच्या उद्धाराकारितां पृथ्वीवर जन्म घेतील, व तेथील आपलें अवतारकृत्य संपविल्यानंतर पुन्हां स्वर्गवास करण्याकरितां परत येतील. याप्रमाणें त्यांचा अनेक युगें क्रम चालू राहील. नरकांतील जीवात्म्यांना सुद्धां पुन्हां जन्म घेऊन आपलीं चरित्रें शुद्धतर करण्याची परवानगी मिळून पुनः पुनः त्यांना त्यांच्या त्यांच्या संचिताप्रमाणें उत्तरोत्तर कमी कमी कष्टाची जागा मिळत जाईल, व अखेरीस त्यांचा स्वर्गात प्रवेश होईल. सर्व जीवात्मसृष्टि स्वर्गात प्रविष्ट झाल्यानंतर सर्वांतील उच्च स्थानाचा अधिकारी संतोषानें आपल्या स्थानाचा अंगीकार करील, व तेव्हांपासून दुःख हा पदार्थ कोणाच्याही प्रत्ययास येणार नाहीं.'

गजाननांनीं आपल्या भाषणाच्या अखेरीस जो नरकाचा निर्देश केला त्यामुळें तो प्रदेश कसा काय आहे हें पहाण्याची मला प्रबळ

इच्छा होऊन मीं चित्रगुप्ताच्या कचेरीच्या डाव्या बाजूस जाऊन पाहिलें, तों तो प्रदेश अंधकारमय व भयाण दिसला. आंतून दुःखविव्हल प्राण्यांच्या किंकाळ्या ऐकूं येत होत्या. आंत चोहोंकडे गर्द अंधकार पसरला असूनही तेथील जीवात्म्यांची यातनांमुळें भेसूर व केंविलवाणीं झालेलीं तोंडें स्पष्ट दिसत होतीं. तो सर्व देखावा असह्य होऊन मी परत चित्रगुप्ताच्या आसनापाशीं गेलों. त्याच्या जमाखर्चाच्या वह्यांचे कागद सज्जनांच्या धवल कृत्यांचे केलेले असून ते प्रणयिजनांच्या प्रेमरज्जूंनीं एकत्र बांधलेले होते. त्याच्या दौतींतील शाई दुर्जनांच्या कृष्णकृत्यांच्या कषायापासून बनविली होती. त्याच्या तराजूची दांडी पापपुण्याची पर्वा न बाळगणाऱ्या मनुष्यांच्या मगजांची बनविली असून ती पारड्यांतील वजनांस मुळींच दाद न देण्यासारखी भक्कम होती. त्या तराजूचा कांटा चंचल मनुष्याच्या स्वभावापासून निर्माण केला होता. चित्रगुप्तासमोर नुकतेच प्रविष्ट झालेले जीवात्मे आपापल्या पापपुण्याची झडती देऊन त्यानें दिलेल्या निकालाप्रमाणें स्वर्गाची किंवा नरकाची निमूटपणें वाट धरीत होते. प्रथम एका रानटी देशांतील राजाची आपल्या गुलामांस अमानुष क्रूरपणानें वागविल्याबद्दल ताबडतोब नरकांत रवानगी झाली. एका धर्मगुरूनें सुनीतिप्रसार करण्याऐवजीं भ्रष्टाचार माजविल्यामुळें त्यालाहीं त्याच्या मागोमाग पाठविण्यांत आलें. त्यानतर लोकांस त्राहि त्राहि करून सोडणारा एक पटाईत डाकेखोर, खोटे दस्तऐवज करून व खोटे जमाखर्च ठेवून कुळास सपशेल बुडविणारा एक सावकार, त्याला मदत करणारा एक अर्जनवीस, स्त्रियांच्या पातिव्रत्यावर घाला घालून त्यांच्या संसारांचें मातेरें करणारा एक कामांध नराधम, आपल्या वैद्यकी ज्ञानाचा दुरुपयोग करणारा एक वैद्य, लांच घेऊन गब्बर झालेला एक न्यायाधीश, त्यास कुळातर्फें लांचा देणारा व कधीं कधीं तर लांचांच्या रकमा मधल्या मध्यें स्वतःच गडप करणारा एक वकील, खोटे खटले उपस्थित करणारा व छळ करून खोटे कबुलीजबाब वदविणारा एक पोलिस अधिकारी, गिऱ्हाइकांच्या डोळ्यांत धूळ टाकून कोटिनारायण बनलेला एक व्यापारी, यांचीही लागोपाठ तिकडेच योजना करण्यांत आली.

यानंतर बंडूनाना व पांडूतात्या यांची दुक्कल पुढें आली. प्रथम नानांस आपल्या पाठीवरील बोचकें सोडण्यास सांगितलें. तें उघडून पहातां आंतील जिनसांचे एकदम शुभ्र पुण्यराशि व कृष्ण पापराशि असे दोन पृथक् भाग झाले. पापापेक्षां पुण्य आधिक असलेलें पाहून बंडूनानांस व मलाही फार आनंद झाला. नंतर प्रत्येक राशीपैकीं एक एक वस्तु घेऊन तिची शहानिशा करण्यांत आली. नानांनीं कनवाळूपणानें एका अतिशूद्राची मरणापासून केलेली मुक्तता, पंढरपूरच्या अनाथाश्रमास त्यानीं केवळ दयेमुळें दिलेली देणगी, यांसारख्या कांहीं गोष्टी पुण्यराशींत येतील असें नानांच्या स्वप्नींही नसतां त्या तेथें दिसून आल्या. पण त्यांचें नुकतेच जें मनोराज्य चाललें होतें त्यांतील एकही गोष्ट पुण्यराशींत किंवा त्यांच्या खात्यांत जमेकडे दिसून आली नाहीं. उलट त्यांपैकीं कांहीं गोष्टी पापराशींत मात्र दिसून आल्या. पण त्याबरोबर त्यांना समाधान वाटण्यालाही एक कारण झालें. एकदां सोंवळ्यांत असतांना सुतावर पाय पडूनही त्यांनीं भोजन केलें होतें, दुसऱ्यांदा त्यांनीं एकादशीच्या दिवशींही तांबडी सुपारी खाल्ली होती व तिसऱ्यांदा लघुशंकेच्या वेळीं कांसोटा सोडिला नव्हता; पण हीं महापातकें चित्रगुप्ताच्या चुकीमुळें नानांच्या खात्यांत खर्चीं पडली नव्हती. असो. बंडूनानांचा स्वर्गावरील हक्क शाबीत झाल्यावर तो प्रेमळ मित्र आपण पांडूतात्यांच्या समागमेंच आंत जावें असा विचार करून त्यांचा निवाडा होण्याची वाट पहात तिष्ठत उभा राहिला. पण तात्यासंबंधानें नानांची व माझी सारखीच निराशा झाली. त्यांनीं आपलें गांठोडें सोडिल्याबरोबर एक मोठा काळाकभिन्न ढीग व त्या मानानें अगदींच लहान दिसणारा पांढरा गोळा असें त्यांच्या संचिताचें पृथक्करण झालें. पुण्याचा थोडा तरी अंश गांठोड्यास चिकटून राहिला असेल या भोळ्या आशेनें तात्यांनीं तें दहादां झाडलें; परंतु त्याचा त्यांस मुळींच सुगावा लागेना. शेवटीं चित्रगुप्त म्हणाले, 'तुझें सर्व आयुष्य ख्यालीखुशालींत गेलें आहे. दुसऱ्याच्या सुखदुःखाकडे लक्ष देण्याला तुला मुळींच फुरसत झाली नाहीं. तू कर्तव्यांत सुद्धां पावलोपावलीं चुकत गेलास. अर्थात् कर्तव्यापलीकडचीं परोपकारासारखीं सत्कृत्यें तुजकडून मुळींच घडलीं नाहींत.'

तात्या घाबरून म्हणाले, 'असें कसें होईल? माझ्या खात्यांत कांहीं रकमा जमेकडे मांडावयाच्या अजीबात राहिल्या आहेत. उदाहरणार्थ, सत्य-नारायणाचा प्रसाद व गणेशचतुर्थीचे मोदक.'

चित्रगुप्त म्हणाले, 'त्यांचें सेवन पुण्यकृत्य आहे असें मानिलें तरी त्याला कारण तुझें जिव्हालौल्यच झालें. त्या वस्तूंचा उच्चार करितांना अजून सुद्धां तुझ्या तोंडास पाणी सुटत आहे.'

'नुकतीच मीं कोटिलिंगार्चनाची व यज्ञाची खटपट करून अनेक ब्राह्मण-संतर्पणें घडवून आणिलीं तींही वायाच गेलीं तर मग?'

'तीं सुद्धां स्वतःची व स्वतःसारख्याच पोळांची कांहीं दिवस चंगळ चालावी म्हणूनच होतीं. त्यांतलाच एक तुकडा तरी अनाथांच्या पदरांत पडला कां?'

'गोरक्षणसभेचा चिटणीस या नात्यानें मीं गाई पोसण्याकरितां स्वतःचें शरीर झिजविलें तेंही व्यर्थच झालें म्हणावयाचें?'

'अर्थातच. वर्गणीचे पैसे खाऊन त्यांवर स्वतःचें शरीर बैलासारखें पुष्ट केलेंस, यांत एका अर्थाचें गोरक्षण असलें तरी शरीर झिजविण्याचा प्रश्न मुळींच नाहीं. तुला जर मुक्या प्राण्यांबद्दल इतकी कळकळ होती तर यज्ञांत गरीब बिचारा बोकड कां मारविलास? आणि प्रतिवर्षी दसऱ्यास रेडा मार-विण्याबद्दल तरी इतका तुझा आग्रह कां असावा?'

'शास्त्राज्ञाप्रमाणें वागण्यांत माझें कुठें चुकलें, महाराज?'

'त्या वागण्यांत तुजकडून पाप घडलें नाहीं हें खरें. पण कीर्तीच्या किंवा द्रव्याच्या लोभानें गोरक्षणसभेची चिटणीशी पत्करण्यांत तुजकडून पुण्य घडलें नाहीं हेंही तितकेंच खरें आहे.'

'अरे देवा! मग मी त्या चिद्घनस्वरूप साधूस वर्गणी जमवून दिली तेही सारे कष्ट निष्फळच गेले असतील?'

'ते कष्ट तूं मोबदल्यादाखल वर्गणीचा चवथा हिस्सा मिळण्याचें अभिवचन मिळाल्यावरच केलेस ना? शिवाय त्या साधूच्या शिष्यिणींपैकीं एकीवर तुझी पापी दृष्टि होती हें तूं विसरला असशील, पण मी नाहीं विसरलों.'

'बरें माझी त्रिसुपर्णाची व देव्यांची गर्जना?'

'ती नुसती अर्थशून्य बडबड होती.'

'बरें, माझे पंचगव्याचे रांजण? महाराज, कृपा करा व जमेकडे त्याचा एखादा घुटका तरी सांपडतो का पहा. माझ्या खात्यांत जमेकडील बाजूस थोडीशी घाण दिसत आहे, ती बहुतकरून पंचगव्याचीच असावी.'

चित्रगुप्त म्हणाले, 'तुला भीतीमुळें दृष्टिभ्रम झाला आहे. तुझ्या पंचगव्यप्राशनाची गणना पापांतही नाहीं व पुण्यांतही नाहीं.'

'महाराज, आतां निर्वाणीला माझा होळीचा शंखध्वनि तरी माझ्या खात्यांत पहा.'

'ही पशुवृत्ति सुद्धां या वह्यांत सांपडावयाची नाहीं.'

'अरेरे! तर मग शिमग्यांत वृथा इतका कंठशोष केला! महाराज, पंचगव्याचा एखादा थेंब किंवा शंखध्वनीचा प्रतिध्वनिही जमेस नाहीं ना? नशीब माझें!'

हें त्यांचें संभाषण पुरें होत आहे तोंच चित्रगुप्ताचे दूत तात्यांना गचांड्या मारीत नरकलोकांत घेऊन गेले. माझ्या मनास अत्यंत उद्वेग उत्पन्न होऊन मीं माझ्या वाटाड्यास म्हटलें, 'बुद्धिदाते महाराज, मनुजाला पाप करण्याला जर आपणांकडून बुद्धि मिळते, तर त्याबद्दल त्याला इतकें घोर शासन कां?'

पण हे शब्द माझ्या मुखावाटे निघतात न निघतात तोंच वक्रतुंडांनीं माझ्या पाठीवर भला मोठा शुंडाप्रहार केला. त्यासरसा जागा होऊन पहातों, तों काय चमत्कार! बंडूनाना माझ्या पाठीवर चापट्या मारीत असून पांडूतात्या 'भले महाराज! आज तुम्हांला कुंभकर्णाचीच झोंप लागली आहे! चला; संध्याकाळ झाली. देवे म्हणावयाचे नाहींत वाटतें?' असें आपल्या कर्कश आवाजानें म्हणत आहेत!

मौजेकरितां किंवा तात्पुरत्या कारणाकरितां केलेली हलकी गोष्टही कधीं कधीं कर्त्यास डोईजड होऊन त्याच्या सर्व भावी चरित्राची नियामक होऊन बसते ही अनुभवाची गोष्ट आहे. औषधाच्या निमित्तानें केलेलें मद्यपान कालांतरानें व्यसन होऊन बसतें; केवळ नक्कल म्हणून केलेले अंगविक्षेप अस्सल बनून नकल्याच्या अंगीं कायमचें वास्तव्य करितात; नुसतें घटकाभर मनोरंजन व्हावें म्हणून पाहिलेल्या नाटकप्रयोगांतील नटी प्रेक्षकाची गृहिणी होऊन त्याजवर मालकीहक्क गाजवूं लागते. करमणुकीच्या खेळांचाही हाच प्रकार आहे. फुरसदीच्या वेळांत खेळलेले खेळ खेळणारावर लवकरच अस्मानी-सुलतानी गाजवावयास लागून त्यालाच आपलें खेळणें करून सोडतात व त्याच्या महत्त्वाच्या उद्योगास बाजूला सारून त्याचा सारा वेळ आपणच स्वाहा करितात. अशा रीतीनें खेळांचे अंकित झालेले अनेक लोक एरवीं मोठ्या योग्यतेचे असतांही केवळ व्यसनानें कुचकामाचे म्हणून ठरले आहेत. खरे हत्ती, घोडे वागविण्याची ज्यांची योग्यता असावयाची असे वीर पुरुष अकालीं खेळण्याच्या नादीं लागल्यामुळें लांकडी चतुरंगसेना नाचविण्यांतच कृतार्थता मानितांना दिसतात, व खऱ्या राजेराण्यांस मुठींत वागविण्यासारखी ज्यांची बुद्धि असे जन्मसिद्ध मुत्सद्दी कागदी राजेराण्यांचीं लग्नें लावण्यांतच सार्थक झालें असें समजतांना आढळतात.

माझी क्रिकेट खेळण्याची हौस थोड्याच काळांत कशी करपून गेली हें मी एकदां वाचकांस सांगितलेंच आहे. त्यानंतर कांहीं वर्षांनीं आपलें हस्तकौशल्य टेनिसच्या खेळांत तरी अजमावून पहावें म्हणून मी रोज नेमानें टेनिसच्या आखाड्यावर जाऊं लागलों. कोणतीही कला हस्तगत करावयाची झाल्यास त्या कलेंत निष्णात अशा पुरुषांशींच संबंध ठेवावा,

---

मनोरंजन, पु १६. दिल्ली दरबार-अंक [दिसेंबर सन १९११.]

असें मी कोठेंसे वाचिलें होतें. त्या नियमास अनुसरून मी पटाईत खेळाडूंशींच खेळण्याचा परिपाठ ठेविला. परंतु हा परिपाठ एकदोन महिने चालू राहूनही माझी खेळांत प्रगति होण्याचें चिन्ह दिसेना. याचीं कारणें अनेक होतीं. प्रतिपक्षाचे बहुतेक चेंडू मजकडे इतक्या वेगानें येत कीं, ते आखाड्याच्या बाहेर गेल्यावरच मला दिसत. किंवा त्यांपैकीं एखादा तत्पूर्वी जरी दिसला तरी त्यास टोला मारण्याचा मला हिय्याच होत नसे. कारण पूर्वानुभवावरून त्याला माझा टोला लागण्याऐवजीं मलाच त्याचा लागण्याचा संभव अशी एक दहशत माझ्या काळजांत बसून गेली होती. आणि टेनिसचा चेंडू जरी क्रिकेटच्या चेंडूच्या मानानें फार मवाळ असला तरी माझ्या शरिराच्या मानानें अंमल जहालच होता. मनुष्यजन्म कांहीं वारंवार येण्यासारखा नाहीं; तेव्हां शरीर कमाविण्याकरितां करावयाच्या व्यायामात शरीर गमावून बसणें मला शहाणपणाचें वाटेना; व म्हणून समोरून येणाऱ्या चेंडूच्या मी बहुधा वाटेस जात नसे. एखादा चेंडू लोंचटपणाने माझ्या वाटेस जाऊंच लागला तर मी त्यास संभावितपणानें वाट देत असें. वाट देण्याइतकाही अवकाश त्यानें ठेविला नाहीं तर त्यावर नाइलाजास्तव बॅटीचा प्रयोग करावा लागे. पण अशा प्रसगीं चेंडू एका दिशेस तर बॅट भलत्याच दिशेस असा प्रकार हटकून व्हावयाचा. चेंडूचा नेम मात्र माझ्या नेमापेक्षां अचूक असे. कारण माझ्या दिशेस येऊन त्यानें माझा एखादा अवयव त्या दिवसापुरता तरी निरुपयोगी करून टाकिला नाहीं असें क्वचितच घडे. बॅटीनें खेळण्याऐवजीं अंगानेंच खेळण्याचा जर नियम असता तर मला नाहीं वाटत, एकही चेंडू माझ्या देहाच्या तावडींतून (किंवा माझा देह त्याच्या तावडींतून) निसटला असता ! पण तसा नियम नसल्यामुळें चेंडूनें मला व्यायाम मिळून श्रमपरिहारार्थ अंगाची चम्पीही चांगली होई. याप्रमाणें मी हवेंत व चेंडू माझ्या अंगावर प्रहार करीत असतां प्रेक्षक निर्दयपणें खिदळत बसत. तें पाहून अंगाचा कसा भडका होत असे ! शेवटीं इतरांना फुकटचा तमाशा दाखविण्यापेक्षां आपल्या बरोबरीच्या सामनेवाल्याशीं खेळण्याचा माझा निश्चय झाला, व तोंडावरील माशीही हलणार नाही असा एक संभावित खेळाडू निवडून मीं तो निश्चय अमलांतही आणिला. आतां मात्र सगळें पारडें फिरलें !

माझ्या प्रतिपक्ष्याचे चेंडू मजकडे फार सावकाश सहल करीत येऊं लागले. त्यामुळें त्यांना मारण्याकारितां पवित्र्यांत उभें राहण्यास मला मुबलक फुरसद सांपडूं लागली, व प्रत्येक चेंडूस माझी बॅट स्पर्श करूं लागली. हें पाहून माझा आनंद गगनांत मावेना. येवढें मात्र खरें कीं, माझ्या बॅटीकडून चेंडूस परत गति मिळाल्यावर तो माझ्या सामनेवाल्याच्या क्षेत्रांतच पडेल असा मुळींच नेम नव्हता. कधीं कधीं तो जाळयाच्या अलीकडे माझ्या पायाशीच लोळण घेई. तर कधीं कधीं शर्यतीच्या घोड्याप्रमाणें प्रतिपक्षाचें क्षेत्र ओलांडून पलीकडे पडत असें; आणि कधीं कधीं तर तो वर आकाशांत उडून माझ्या डोक्यावर झांप घालीत असे. पण शंभरांतून पन्नास वेळां तो आखाड्याच्या बाजूंच्या रेषांशीं समांतर गतीनें प्रवास न करितां तिरकस गतीनेंच करी. आणि खरोखरच देवाच्या दयेनें अफाट दुनिया मोकळी असतां त्यानेंच बिचाऱ्यानें आपली गति मर्यादित कां करून घ्यावी ? अशा प्रकारें चेंडू जेव्हां जेव्हां म्हणून माझ्या क्षेत्राच्या पार्श्वरेषांशीं नव्वद अंशांचा कोण साधून जात असे तेव्हां तेव्हां टेनिसचा आखाड्याचा आखाडा जर यंत्रानें चेंडूच्या दिशेस फिरवितां आला असतां तर किती चांगलें झालें असतें असा विचार माझ्या मनांत आल्यावांचून रहात नसे. पण माझ्या मनाच्या धांवेइतकी यांत्रिक शोधाची धांव थोडीच रहाणार आहे ! अर्थात् चेंडूचा स्वैर संचार स्वस्थ चित्तानें पहाण्यापलीकडे कांहींच करितां येण्याजोगें नव्हतें. पूर्वी चेंडूदांडूची दिवसदिवस गांठच पडत नसे ती आतां पडते तरी येवढ्यावरच मी मनाचें समाधान करून घेई.

जरी आमच्या स्वदेशभक्त चेंडूंनीं याप्रमाणें टेनिसच्या आखाड्यावर पूर्ण स्वस्थता ठेविली होती, तरी भोंवतालच्या प्रदेशांत त्यांनीं कहर उसळून दिला होता. एका चेंडूनें तमासगिरांपैकीं एकाचें पागोटें भिरंदिशीं उडवून दिलें, तर दुसऱ्यानें दुसऱ्या एकाची चाळिशी फोडून टाकिली. एक तमासगीर डोक्यावर फार उंच उडालेल्या चेंडूकडे आ करून पहात बसला असतां चेंडू अवचित खालीं उतरून त्याच्या तोंडांत घुसला, व

तो शस्त्रक्रियेनेंच बाहेर काढावा लागला. दुसरा एक आमच्या ओळखीचा तमासगीर एक दांत अजून शिल्लक आहे अशा सबबीवर दांताची कवळी विकत घेण्याचें दिवसगतीवर ढकलीत होता, पण आमच्या एका चेंडूनें त्याचा उरलेला दांत उपटून टाकून ती सबबच नाहींशी केली. याप्रमाणें कोणाची बत्तिशी तर कोणाची चाळिशी, कोणाची पगडी तर कोणाची बरगडी, स्थानभ्रष्ट करण्याचा आमच्या चेंडूंनीं सपाटा लाविला. आमच्या टेनिसच्या आखाड्यापासून अर्ध्या मैलाच्या टापूंत बॅट घेतल्याशिवाय कोणीही फिरकेनासा झाला. तेव्हांपासून मूल खोड्या करीत असल्यास आई आमच्या चेंडूचा धाक दाखवूं लागली, व घोडा पाणी पीत नसल्यास घोडेस्वार त्यास ‘ तुला पाण्यांत टेनिसचा चेंडू दिसतो कीं काय ? ’ असा प्रश्न विचारूं लागला.

अशा खेळानें भोंवतालच्या लोकांस कितीही व्यायाम पडला, तरी आम्हां खेळणारांस घामाचें टिपूसही येत नसे. त्यापेक्षां प्रेक्षक या नात्यानें बांकावर बसूनच अधिक व्यायाम होतो असें माझ्या अनुभवास येऊं लागलें. प्रेक्षकांस पटाईत खेळाडूंनीं लागोपाठ मारिलेल्या चेंडूच्या धोरणानें डोळ्यां-बरोबर मानही उजवीकडून डावीकडे व डावीकडून उजवीकडे फिरवावी लागत असल्यामुळें त्याच्या मानेचे मणकेन् मणके मोकळे होतात, असें दिसून आल्यापासून मी टेनिसचा खेळ पाहण्यांतच वेळ घालवूं लागलों. त्यामुळें थोड्याच दिवसांत माझी गर्दन झटकून उंच दिसूं लागली, व गळ्यास वळकट्या दिसत होत्या त्याही नाहींशा झाल्या. तें पाहून एक स्नेही एके दिवशीं मला म्हणाले, ‘तुम्ही आजपर्यंत बुद्बळांतले घोडे दिसत होतां, ते आतां थेट उंटासारखे दिसायला लागलांत.’

कधीं कधीं एखाद्या क्षुल्लक गोष्टीमुळें आयुष्यक्रमाला निराळेंच वळण मिळाल्याचे अनेक दाखले इतिहासांत सांपडतात. मिसर देशाच्या एका राणीचें नाक सरळ होतें म्हणून जगाच्या इतिहासांत मोठमोठाल्या घडामोडी झाल्या असें म्हणतात. तसाच कांहींसा प्रकार माझ्या मानेबद्दलच्या या उद्गारांनीं घडवून आणिला. त्यामुळें बुद्बळाचा डाव

असतो तरी कसा याबद्दल मला उत्कंठा उत्पन्न झाली. लागलींच मीं बाजारांत जाऊन हत्ती, घोडे, उंट, प्यादे, वजीर, राजा आदिकरून सर्व चतुरंग सेना तिच्या रणक्षेत्रासह १-१॥ रुपयांत खरेदी केली, आणि बंडूनानांबरोबर रोज नेमानें बुदबळें खेळण्यास सुरुवात केली. या चतुरंग सेनेस राहण्याचा व खाण्याचा खर्च तर मुळींच लागत नव्हता. खेळणें आटपलें म्हणजे हत्तीची सोंड वजिराच्या कमरेभोंवतीं व उंटाची मान राजाच्या गळ्यांत, अशा थाटानें मी त्या सर्व सैन्यास रणक्षेत्रांत कोंडून टेवीत असें. पण त्यांपैकीं एकानें तरी हूं कीं चूं केलें असेल तर शपथ ! एकदां तर उदबत्त्यांच्या सोंगट्या कमी पडल्या असें पाहून मीं प्रत्येकाच्या डोक्यास एक एक छिद्र पाडून त्यांत एक एक उदबत्ती ठेवून दिली, तरी एकानेंही कुरकुर केली नाहीं; व आमचें जेवण चाललें असतां हत्तीनें सोंड किंवा उंटानें मान लांबवून एक पक्वान्नही पळविलें नाहीं. खेळ चालू असतांना तांबडीं आणि हिरवीं मोहरीं एकमेकांस वैऱ्यांसारखीं लेखीत खरीं; पण खेळ आटपल्यावर भारती योद्ध्यांनींही त्यांच्यापासून धडा घ्यावा असें त्याचें परस्परांशीं सालसूदपणाचें वर्तन असे.

हत्ती समोर व उंट तिरकस गतीनें वाटेल तितका दूर एका झांपेसरसा जातो, घोडा अडीच घरें चालतो, इत्यादि गतींचे नियम प्रथम मला ग्रहगतींच्या किंवा दैवगतीच्या नियमांपेक्षांही विलक्षण वाटले; पण लवकरच ते परिचयानें पूर्णपणें अंगवळणीं पडून गेले. इतके कीं, खऱ्या हाडा-मांसाचा उंट रस्त्यानें सरळ चालू लागला कीं त्याच्या बुद्धिमांद्याबद्दल मला विलक्षण तिरस्कार वाटू लागला, व चालताबोलता हत्ती वांकड्या रस्त्यानें जाऊं लागला कीं त्याच्या वाममार्गी वर्तनाचा मी जोरानें निषेध करूं लागलों. एकदां मी एका गल्लीनें जात असतां समोरून एक उंट येतांना पाहिला; परंतु तो वांकड्या रस्त्यानें जाईल अशी मला खात्री वाटत असल्या-मुळें मीं आपली सरळ वाट सोडिली नाहीं. या माझ्या गफलतीबद्दल मला देहदंडरूप प्रायश्चित्तही मिळालें असतें. पण इतक्यांत मागें आवाज झाल्या-वरून वळून पाहिलें, तो एक धिप्पाड हत्ती त्याच गल्लीनें माझ्या मागून

येत आहे असें दिसलें. आतां आपली मुळींच धडगत नाहीं असें वाटून मी चटकन् जवळच्या एका बोळांत शिरलों. त्यामुळें माझी हत्तीच्या तावडींतून तर मुक्तता झालीच; पण तिजपेक्षांही शर्थीचा बचाव उंटाच्या लाथेपासून झाला. कारण मी एकीकडे झालों तेव्हां उंटाचा पाय माझ्या अंगावर पडण्याच्या बेतांतच होता. उंटाची मान वर असल्यामुळें त्याला मात्र याची वार्ताही नव्हती! जो मी हत्तीउंटांस खड्याप्रमाणें बोटांनीं खेळवीत होतों, त्यासच त्यांनीं राक्षसाप्रमाणें पायांच्या बोटांखालीं लाथाडण्याचा प्रसंग यावा ना? 'ईश्वरेच्छा बलीयसी' दुसरें काय?

हळूहळू बुदबळाच्या खेळानें मला इतकें वेड लाविलें कीं, नित्यकर्म करितानाही समोर एखादें मोहरें नसलें म्हणजे मला करमत नसे. जेवतांना समोर मोहरीं दिसावीं म्हणून मी रोज उदबत्त्या लावून जेवावयास बसूं लागलों. कचेरींत जातांना कागदांवर ठेवावयास वजनें पाहिजेत हें निमित्त पुढें करून एकेक खिशांत एकएक हत्ती घेऊन जाऊं लागलों. इतकेंच नाहीं, तर निजतांनाही हत्तीच्या सोंडेवर किंवा उंटाच्या मानेवर मान टाकून मी पडूं लागलों. 'अंड्रोक्लीज आणि सिंह' ही गोष्ट ज्यांनीं वाचिली असेल, त्यांना या गोष्टीचें आश्चर्य वाटणार नाहीं. उशाशीं उंट व हत्ती घेण्याचा हा क्रम मीं चालू ठेविला नाहीं याचें कारण इतकेंच कीं, एका रात्रीं एका उंदरानें एक उंट व एक हत्ती आपल्या बिळामध्यें लांबविले; आणि मीं जर त्याच्या अंगावर घोडा फेंकला नसता तर त्यानें दुसऱ्याही हत्तीची तीच वाट लाविली असती.

हळूहळू मला जेवणाचाही विसर पडूं लागला. संध्याकाळचें जेवण होण्यास रात्रीचे बारा बारा दोन दोन वाजूं लागले; इतकेंच नाहीं, तर आधल्या दिवशींचें संध्याकाळचें जेवण दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं नऊ दहा वाजतांही होऊं लागलें. पण तें त्याच दिवशींचें आहे असें वाटून मीं बायकोस जरा टोंचून म्हणावें, 'मीं रोज उशिरानें जेवतों अशी तुझी नेहमीं टुरटुर असते. आज पहा बरें किती वाजले आहेत ते?' याप्रमाणें सकाळचे दहा वाजण्याचें जेवण संध्याकाळीं आठ वाजतां व संध्याकाळचें

आठ वाजण्याचें जेवण सकाळीं दहा वाजतां होऊं लागलेलें पाहून बिचाऱ्या बायकोलाही मनांतून समाधान वाटूं लागलें.

खेळाकडे एकदां तंद्री लागली कीं भोंवतालचें जग बुडालें म्हणून समजावें. एकदां मीं खेळतां खेळतां कुटलेली सुपारी तपकीर म्हणून ओढल्याचें व तपकीर सुपारी म्हणून तोंडांत टाकिल्याचें आठवतें; दुसऱ्यांदा तर मी विडी म्हणून उंटच तोंडांत धरून पेटवूं लागलों होतों. पांडुतात्यांनीं एकदां सबंध हत्ती सुपारी म्हणून तोंडांत टाकिला, आणि तो दांतांनीं फुटेना म्हणून दुसरा हत्ती अडकित्यानें कातरून गट्ट केला. या गजाननमहाराजांस प्रायश्चित्त म्हणून लवकरच हस्तिरोग (elephantiasis) जडला, हें येथें सांगणें अवश्य आहे. पण या सर्वांपेक्षांही गमतीचें वर्तन बंडूनानांकडून घडलें. त्यांनीं पिण्याकरितां म्हणून पाण्याचा एक पेला जवळ ठेविला होता व एक निकडीची चिठ्ठी पाठविण्याचें कारण पडल्यामुळें दौतही जवळ घेतली होती; परंतु सारें लक्ष खेळाकडे लागले असल्यामुळें त्यांनीं चिठ्ठी पाण्यानें लिहून व घाईघाईनें बंद करून पाठवून दिली, आणि नंतर दौत तोंडास लावून तिच्यांतील शाई घटाघटा पिऊन टाकिली. शाई प्यायल्यामुळें त्यांच्या शरिरावर असा विलक्षण परिणाम झाला कीं, त्यानंतर लवकरच त्यांचे सर्व सफेत केंस काळे कुळकुळीत झाले, आणि काहीं दिवस त्यांच्या अंगांतून जो घाम जात असे तोही शाईसारखाच असे; इतका कीं, कचेरींत जातांना घातलेला पांढरा कोट परत येईपर्यंत काळ्या परमात्म्याच्या कोटासारखा दिसूं लागे!

आमचें व्यसन याप्रमाणें अमर्याद वाढलेलें पाहून आमच्या सर्व स्नेह्यांस मोठी चिंता पडली. शेवटीं सर्वानुमतें असें ठरलें कीं, एक व्यसन सोडविण्याकारितां दुसरें व्यसन जडविलें पाहिजे, त्याशिवाय गत्यंतर नाहीं. पांडूतात्यांसंबंधानें या नियमाचा खरेपणाही त्यांच्या नजरेस आला होता. त्यांना एका काळीं विडी पिण्याचें मनस्वी व्यसन होतें; परंतु त्यांना दारू पिण्याचें व्यसन जडविल्यापासून विडीचें व्यसन पार नाहींसें झालें होतें. शेवटीं मला सोंगट्यांच्या पटाचें व्यसन लावण्याचा त्यांनीं निश्चय केला.

परंतु फाशांच्या खेळांत पोबारा व वांकडे तेरा, छ तीन नऊ व पांच चार नऊ, छ दोन आठ व पांच तीन आठ, इत्यादि दुकलांतील बारकाया लक्षांत ठेवण्याची यातायात आम्हांकडून होण्याचें दूरच, उलट फाशांतील हस्तिदंतामुळें बुदबळांतील हत्तीची आम्हांला आठवण मात्र व्हावयाची; म्हणून कवड्यांचा खेळच आम्हांला शिकविण्याचें त्यांनीं ठरविलें. 'हातांत कवडी, विद्या दवडी' या म्हणीच्या बागुलबुवाची भीति आम्हांपैकीं कोणालाच कधीं वाटली नाहीं. कारण आमच्या ठिकाणीं जिचें अस्तित्व शपथेला मोकळें रहाण्यापुरतेंच होतें. त्या विद्येवर कवड्यांचा फुटक्या कवडीइतकाही परिणाम होणें शक्य नव्हतें !

झालें. लागलीच सोंगट्या, पट, पाण्यानें भरलेल्या कवड्या वगैरे सर्व साहित्य गोळा होऊन आम्हांला सोंगट्यांच्या खेळाची दीक्षा मिळाली. पहिला डाव दहांचा किंवा पंचविसांचा नसल्यास तो देवगजाननास नैवेद्यादाखल अर्पण करण्याचा प्रघात आहे. संकटसमयीं देव भक्ताच्या रक्षणार्थ धांवून येतो, या नियमाची सत्यता येथें जशी दिसून येते तशी इतरत्र क्वचितच दिसत असेल. आजपर्यंत खेळाडूंनीं देवास बहाल केलेले सर्व नैवेद्य गोळा केले तर दोन, तीन इत्यादि किरकोळ दानांची एक भली मोठी रासच आढळून येईल. या भक्तांत सगळेच स्वार्थपरायण असतात असें मात्र कोणी समजूं नये. मला जेव्हां जेव्हां म्हणून लागोपाठ तीन दहा किंवा तीन पंचवीस पडत तेव्हां तेव्हां त्यांतील पहिला दहा किंवा पंचवीस मी भक्तिपूर्वक देवाला देऊं करीं. पण या कलियुगांतले लोक इतके नास्तिक कीं, मला तसें कोणीही करूं देत नसे.

इतर खेळांतल्याप्रमाणें सोंगट्यांतही माझ्या हाताला किंचित् कमी यश असे. मला दान पडत नसे असें नाहीं; पण ज्या वेळेस जें पडावयाचें त्या वेळेस तें पडत नसे इतकेंच काय तें. माझा हात लागण्याकरितां व सोंगट्या लावण्याकरितां किंवा कटांवर बसविण्याकरितां भारी दानाची जरूर असे तेव्हां मला दोन तीनच पडत; पण शत्रुपक्षाकडील सोंगट्या आडव्या होऊन घोरूं लागल्या आणि आमच्याकडील सोंगट्या जरूर म्हाताऱ्या होऊन त्यांची

गति कुंठित झाली म्हणजे मजकडून दहापंचविसांचा धूमधडाका सुरू होई; इतकेंच नाहीं, तर त्यांचा कोट ढांसळून पडूं नये म्हणून मधून मधून सहांचें लुकणही मला मिळत असे. अशा वेळीं दान देणाराची अगदीं पुरेवाट होत असे, व व्यवहारांतल्याप्रमाणें खेळांतही दान देणारापेक्षां घेणाराच सढळ हाताचा दिसून येत असे. जेव्हां जेव्हां मला दहा पाहिजे असत तेव्हां तेव्हां मी धांवत धांवत रस्त्यावर जाऊन हातांस धूळ लावीत असें, व हातांतील कवड्या जुळवून जमिनीसरशा दूरवर लोटीत असें किंवा त्यांच्याखालून हात हलकेंच मागें ओढीत असें; आणि जेव्हां तीनचारच पाहिजे असत तेव्हां हाताचें मुटकुळें करून कवड्या अलगत ठेवीत असें. पण इतकें करूनही इष्ट दान न पडतां प्रत्येक वेळीं निराशाच पदरीं येई. मनांत योजिलेलें दान मला अगदींच पडत नसे असेंही नाहीं. दान पाहिजे किती याचा अंदाज करितांना जेव्हां मजकडून पटावरील घरें मोजण्यांत चूक होई तेव्हां दान अचूक पडून मला हर्षवायु होण्याच्या बेताला येई; पण दान देतांना तें अपुरें किंवा फाजील दिसून येऊन ती आपत्ति टळे. दान घेण्यांत माझा असा स्वतंत्र बाणा दिसूं लागल्यापासून इतर खेळाडू मला आपल्या पक्षाला घेण्याबद्दल प्रथम अर्धवट पण पुढेंपुढें पुरी नाखुषी दाखवूं लागले. होमरच्या जन्मस्थानाचा मान आपणांस मिळावा म्हणून अनेक गांवांमध्यें जशीं रणें माजून रहात, तशींच निकराचीं रणें आपल्या पक्षाला हा गडी नको अशाबद्दल त्यांजमध्यें गाजूं लागलीं. शेवटीं एकदां यासंबंधानें आमच्या व उलट पक्षांमध्यें इतक्या निकराचें भांडण झालें कीं, आमचा पक्ष आपल्या सर्व म्हातऱ्याकोताऱ्या सोंगट्या व उलट पक्ष आपल्या निजलेल्या सोंगट्या परस्परांवर फेकूं लागले. उलट पक्षाच्या सोंगट्यांपैकीं एक सोंगटी भूत होऊन वाटेंत सांपडेल त्याचा घात करीत उलट्या पावलांनीं पटावर संचार करीत होती, ती एका मनुष्याच्या डोक्यावर बसून त्याच्या अंगांत पिशाचाचा संचारही झाला. पिशाच घालविण्याचे कामीं अल्पदानांनीं चवताळलेल्या गजाननाचाही कांहींच उपयोग होण्यासारखा नव्हता. हा सारा अनर्थ झालेला पाहून मीं पुन्हां खेळण्याकरितां हातांत कवड्या घेणार नाहीं अशी शपथ वाहिली.

खेळण्याशिवाय इतर कामांकरितां कवड्या हातीं धरण्यास या शपथेनें अर्थात कांहींच हरकत येत नाहीं हें येथें सांगून ठेविलें पाहिजे.

यानंतर आम्हीं खेळण्याकरितां दशावतारी गंजिफा घेतल्या. हा वेळपर्यंत आमचा देवादिकांशीं संबंध पहिल्या हातापुरताच असे. शिवाय तो ऐच्छिक असून एकापेक्षां अधिक देवांस दान देण्याची आम्हांला मुळींच सवलत नसे. देवगजाननास आम्ही दान देत असूं तेंहि मनःपूर्वक नसून केवळ हलकें दान त्याच्या माथीं मारण्याकरितांच देत असूं. ज्याप्रमाणें सुया व वस्तरे हीं शिवण्याचीं व श्मश्रूचीं यंत्रें म्हणून किंवा मुखपृष्ठावर गणपतीचें चित्र असलेलें चोपडें सचित्र पुस्तक म्हणून गिऱ्हाइकांवर लादण्यांत येतें, त्याचप्रमाणें तोही निव्वळ फसवेगिरीचा व्यापारी कावाच असे. पण यापुढें दशावतारांचें चित्रद्वारा दर्शन व स्पर्श हीं आम्हांला नेहमींच घडूं लागलीं. प्रथम जरी वराहाच्या दंष्ट्रेची व नारसिंहाच्या नखांची आम्हांला भीति वाटत असे तरी लवकरच आम्ही त्यांना करतलावर लीलेनें नाचवूं लागलों. आम्हांपैकीं एकजण मत्स्याहारी होता त्याला तर मत्स्याचीं पानें पाहून तोंडाला पाणीही सुटूं लागलें; जणूं काय तो मत्स्याच्या जीवनाचीच तयारी करीत आहे ! आम्हांपैकीं ज्याच्या अंगांत पिशाचाचा संचार झाल्याचें वर सांगितलें आहे त्याला तर गंजिफांच्या खेळानें चांगलाच फायदा झाला. कारण त्याला प्रत्यहीं रामावताराचें दर्शन घडत गेल्यामुळें त्याच्या अंगातील भूत कोंबडीच्या बळीवांचूनच चालतें झालें.

याप्रमाणें आमचें जरी खेळापासून हितच झालें तरी खुद्द देवांची स्थिति फारशी समाधानकारक नव्हती. मातृद्रोही परशुराम व बहुपत्नीक कृष्ण यांच्यामध्यें बसलेल्या मातृभक्त व एकपत्नीक रामाची मला पुष्कळदां मनापासून कींव येत असे. तसेंच 'अहिंसा परमो धर्मः' या उदात्त तत्त्वाचा कैवारी बौद्धावतार एकीकडून कृष्णाचें सुदर्शनचक्र व दुसरीकडून कलंकीची तरवार यांच्या कात्रींत सांपडलेला पाहून मी कधीं कधीं त्याच्या जवळचीं पानें लवकर लवकर काढून टाकून त्याला संकटांतून सोडविलें आहे.

या खेळाचा शेवटही धार्मिक स्वरूपाचा आहे. ज्याप्रमाणें देहावसान-समयीं मुखांत, कोणत्याही निमित्तानें कां होईना, रामनाम आलें म्हणजे प्रारब्धसंचितांचा लोप होऊन मोक्षप्राप्ति होते, त्याप्रमाणें गंजिफांच्या खेळांत अखेरचा हात जिंकला म्हणजे सर्व डाव जिंकल्याचें श्रेय येतें. परंतु मृत्यूची आठवण होतांच विवेकी मनुष्याच्या मनास जसा दचका बसतो, तसा माझ्याही मनास त्या खेळांत अव्वलपासून अखेरपर्यंत बसून राही; व दुकला, देण्याघेण्या, सरी, उताऱ्या, इत्यादि पर्याय चालू असतां अखेरीच्या विचारानें माझ्या मनांत धस्स होत असे. बरें, अखेरी साधण्याची इतकी सावधगिरी बाळगूनही ती साधण्याचा योग फारच क्वचित् घडून येई. एकदां अखेरीचें पान कलंकीचा एक्का असतां मीं त्याजकरितां मत्स्याचा पंजा राखून ठेविला! बरें झालें कीं, मी तो पंजा खालीं न टाकितां हातांतूनच दाखविला; नाहीं तर कलंकीच्या तरवारीनें त्याचे तुकडे तुकडे केले असते. दुसऱ्या एका खेपेस रामाची दुर्री हें अखेरीचें पान असतां मीं रामएक्काच उराशीं बाळगून ठेविला होता! ही चूक कशी झाली हें मला या घटकेस सांगतां येत नाहीं. कारण कोणतेंही कार्य परशुरामादिक धीमान् पुरुषांनीं करावयास घेतल्यास त्यांच्या संख्याधिक्यानें त्यांस यशःप्राप्तीचा संभव अधिक असतो, पण तेंच मत्स्यादि निर्बुद्ध प्राण्यांनीं घेतल्यास संख्याधिक्यानें बजबजपुरी माजून यश दुरावतें, हा नियम मीं चांगला तोंडपाठ करून ठेविला होता. राम एकबाणी, एकवचनी असल्यासच बलिष्ठ असतो अशी विजातीय कल्पना त्या डावांत माझ्या डोक्यांत खेळत असल्यास नकळे. अशा चुकीनें काडी लागून माझें आधींच विरक्त झालेले मन पूर्णपणें विटून जावें यांत नवल नाहीं.

आमच्या बैठकीपैकीं दुसऱ्या अड्ड्यांतील खेळाडू पत्ते खेळतांना राजे-राण्यांचीं लग्नें लावीत, तें पाहून मला त्यांचा हेवा वाटूं लागला. त्या राजे-राण्यांच्या सौंदर्याची मी आमच्या गंजिफांतील वराहनारसिंहाच्या सौंदर्याशीं तुलना करून पाहूं लागलों तेव्हां तर मला गंजिफांबद्दल फारच तिटकारा वाटूं लागला. पत्त्यांच्या डावांतील एकटी राणी जरी घेतली तरी तिच्या डोळ्यांत मत्स्य, गतींत कूर्म, कटींत नारसिंह, बांध्यांत वामन,

हृदयांत परशुरामाचा परशु, भिंवयांत रामाचें धनुष्य, काळ्या व कुटिल केंसांत कृष्ण, गळ्यांत बौद्धाचा शंख व जिव्हेंत कलंकीची तरवार, याप्रमाणें बहुतेक सर्व अवतार तिच्या ठायीं वसत असतात. मग पत्त्यांचा संबंध जोड गंजिफाच्या जोडापेक्षां मला अनेकपटींनीं हृद्‌यंगम वाटूं लागला यांत नवल कसचें ? शेवटीं एक दिवस मजवर काडी लागलेली पाहून मीं अत्यंत दुःख झाल्याचा बहाणा केला व गंजिफाच्या खेळास कायमची रजा देऊन पत्ते हातीं घेतले. कोणतीही गोष्ट मनापासून करावयाची असल्यास तिला काडीचेंही निमित्त पुरें होतें. याचें हें चांगले उदाहरण आहे.

पत्त्यांच्या जोडांत व खेळांत मला जितकें वैचित्र्य दिसून आलें तितकें इतर कोणत्याही खेळांत व त्याच्या साहित्यांत दिसून आलें नाहीं. कांहीं डावांतील पानें रूक्ष असूनही स्निग्ध मित्रांप्रमाणें एकमेकांच्या सहवासापासून सहसा दूर होत नव्हतीं, तर कांहीं डावांतील पानें गुळगुळीत असून बर्फावरून धांवल्याप्रमाणें एकमेकांवरून घसरत असत. कांहीं पानांच्या पाठींवरील नक्षी साधीच असे, तर कांहींच्या पाठींवरील नक्षी चाबकानें सडकलेल्या पाठीवरच्यासारखी बरीच घोंटाळ्याची दिसून येई. कांहीं पानांचीं टोंकें साधीं तर कांहींचीं सोनेरी असत. कांहीं पानांवरील चित्रें कुशल चित्रकारांनीं काढलेलीं व इतकीं सुंदर असत कीं, तीं पानें खालीं टाकणें अवश्य असूनही तशींच हातांत ठेवावींशीं वाटत; व कांहीं पानांवरील चित्रें इतकीं कुरूप असत कीं, तीं पानें भराभर फेंकून देऊन त्यांपेक्षां हलकीं पानें हातांत ठेवणें पत्करे. कांहीं चित्रांतील स्त्रीपुरुषांस दोनदोन तोंडें असून पाय मात्र मुळींच नसत. या दुतोंडी पन्नगांची मला प्रथम प्रथम फार भीति वाटे. कांहीं स्त्रीपुरुषांचे वेष दाक्षिणी तर कांहींकांचे गुजराथी, कांहींकांचे मल्याळी व कांहींकांचे मुसलमानी व साहेबीही दिसून येत. पुराणमताभिमानी बंडूनाना परधर्मीय लोकांच्या पेहरावांचीं चित्रें भीतभीतच हातीं घेत व खेळ आटपल्यावर सचैल स्नान करीत; आणि परधर्मीय राणी हिंदु राजानें किंवा हिंदु राणी परधर्मीय राजानें मारून घेणें हें त्यांना अकबराच्या कारकीर्दींतील मिश्र विवाहांइतकेंच अश्लाघ्य

वाटत असे. नानांच्या या मताचा फायदा इतर खेळाडू चांगलाच घेत असत. कारण असा भ्रष्टाचार करण्यापेक्षां डाव हरणें बेहेत्तर असें नानांचें मत असल्याबद्दल त्यांची खात्री झालेली होती.

या सर्व वैचित्र्यांत खेळांपासून होणारें वैचित्र्य मिळाल्यावर मन गोंधळून जावें यांत नवल नाहीं. कांहीं खेळांत पत्त्यांचे चार जोड लागतात तर कांहींत एकच व कांहींत अर्धामुर्धा जोडच उपयोगांत येतो. कांहीं खेळांत प्रथमच साऱ्या पानांची वांटणी होते, तर कांहींत मध्यें पानांची गड्डी ठेवून दर हातास एक एक पान उचलावें लागतें. कांहीं खेळांत उजवीकडून डावीकडे तर कांहींत डावीकडून उजवीकडे पानें वांटावीं लागतात. हें सव्यापसव्य लक्षांत न राहिल्यामुळें पुष्कळदां हास्यास्पद प्रकार घडून येतात. उजव्या हाताप्रमाणें डाव्या हातानें किंवा पायानेंही पानें वांटण्याचा प्रकार एखाद्या खेळांत असतो कीं काय हें माहीत नाहीं. नसल्यास तो अवश्य सुरू करण्यासारखा आहे. पानांच्या किंमतीसंबंधानेंही खेळांखेळांत अंतर असतें. कांहीं खेळांत दहिल्या नहिल्याच्या वर तर कित्येकांत तो एक्क्याच्या खालीं असलेला दिसून येतो. कांहीं खेळांत एखादा हुकूम सांगावा लागत असल्यामुळें एखाद्या रंगासच महत्त्व येतें, व इतरांत सर्व रंग सारख्याच किंमतीनें विकतात. कांहीं खेळांत हातांत कमी किंमतीचीं पानें असणेंच इष्ट असतें आणि कांहींत अधिक किंमतीचीं असावीं लागतात. कांहीं खेळांत अधिक किंमतीच्या पानांचा उपयोग दुसरीं पानें मारून हात जिंकण्याच्या कामीं होतो व कांहीं खेळांत नुसत्या गुणांची (marks) संख्या वाढविण्याकडे होतो. कांहीं खेळांत हातांतील पानांची संख्या कमी असणें बरें, तर कांहींत ती अधिक असणें श्रेयस्कर. कांहीं खेळांत हातांतील पानें खालीं उघडीं ठेवून व कांहीं खेळांत तीं हातांत गुप्तच ठेवून खेळ चालतो. कांहीं खेळांत पानें जोडप्याजोडप्यांनीं, तर कांहींत तीं एकएकटींच पडतात. कांहीं खेळांत सर्व गड्डी शेवटपर्यंत असतात, व कांहींत ते एक एक गळत जातात. हात संपल्यावर त्यांतील पानें कांहीं खेळांत उच्छिष्टवत् त्याज्य असतात, व कांहींत त्यांपैकीं कित्येक पानें उकिरड्यांतील रत्नांप्रमाणें मूल्यवान्

असतात. कांहीं खेळांत एका डावाचा पुढील डावाशीं कांहीं संबंध नसतो, व कांहींत एका डावांतील पानें किंवा गुण दुसऱ्या डावांत फेडावे लागतात. पत्त्यांचे खेळांचे पिसणी, गुलामचोर, गढ्ढेकोट, ब्रिज्शिक इत्यादि अनेक प्रकार आहेत. गद्धेकोटांत हरणाराच्या अंगावर गाढवाचें कातडें चढतें असा माझा आरंभीं तर्क होता; व अखेरीस उरणाऱ्या दोन उमेदवारांपैकीं कोणास गर्दभ ही पदवी मिळते हें पहाण्यासाठीं मी प्रत्येकाच्या कानांकडे पहात होतों. पण डाव संपत आला तरी एकाचाही कान लांबत असलेला दिसेना. इतक्यांत डाव संपला, व एकदम गाढवाच्या ओरडण्यासारखा अनेकांच्या हंसण्याचा ध्वनि कानांवर आला. त्याबरोबर गद्धेकोट याचा अर्थ गाढवाचें पांघरूण हा नसून गाढवाचें कोंडाळें हा आहे हें मला कळून चुकलें.

पत्त्यांच्या डावांत मला यश मिळावें म्हणून मी अनेक युक्त्या योजूं लागलों. मोठ्या किंमतीचीं पानें पाठीमागूनही ओळखतां यावींत म्हणून मीं त्यांच्या पाठीवर खुणा केल्या, व त्या माझे गडी पांडूतात्या यांना चांगल्या पढवून ठेविल्या. परंतु या युक्तीचा फारसा उपयोग होत नाहीं असें लवकरच दिसून आलें. राजानें पिकाचा सहावा अंश घ्यावयाचा असतो, म्हणून राजाच्या पाठीवर मीं सहाचा आंकडा लिहिला होता, व राणी त्याची अर्धांगी म्हणून तिच्या पाठीवर तीन हा आंकडा ठेवून दिला होता. पण त्या आंकड्यांचा फारच घोंटाळा होऊं लागला. माझ्या हातीं राणी असतां पांडूतात्यांनीं तो राजाच आहे असें समजून एखादें हलकें पान खेळावें, व त्यावर मीं राणी खेळतांच माझ्या पुढील गड्यानें राजा टाकून तिला पादाक्रांत करून घेऊन जावें असा प्रकार होऊं लागला. दहिल्याच्या पाठीवर मीं वरून खालीं एक रेघ ओढली होती व एक्क्याच्या पाठीवर खालून वर अशी ओढली होती. परंतु दोन्ही रेघा एकसारख्या दिसावयास लागून आमच्या प्रत्येक डावांत घोड्याएवढाल्या चुका व्हावयास लागल्या. शेवटीं पानांच्या पाठीवर खुणा करण्याचा नाद सोडून देऊन आम्हीं त्याऐवजीं स्वतःच्या मुद्रांनींच खुणा करण्याचा क्रम सुरू केला. जीभ बाहेर काढली म्हणजे लाल बदाम,

डोक्याच्या केंसांकडे हात नेल्यास काळा बदाम, एक डोळा मिटला म्हणजे किलावर, तोंड पोष्टाच्या पेटीसारखें उघडें ठेविलें कीं चौकट, मिशांवर तांव दिला म्हणजे राजा आणि डाव्या नाकपुडीवर बोट नाचविलें म्हणजे राणी, याप्रमाणें आमचा संकेत ठरला. पण या संकेताचाही फारसा उपयोग होईना. पांडूतात्यांचे केंस पांढरें होऊं लागले तसा त्यांच्या हातांतील काळा बदाम ओळखणें मला जड जाऊं लागलें. एके दिवशीं माझ्यासमोर एक एकाक्ष खेळावयास बसला होता, व त्याला आमची संकेताची भाषा मुळींच माहीत नव्हती. पण तें माझ्या लक्ष्यांत न राहतां मीं किलवरचीं पानें टाकण्याचा सपाटा चालविला. पांडूतात्या एकदां क्षेत्राहून क्षौरविधि उरकून परत आले. त्यानतर एक दोन महिने त्यांस ओंठावरून हात फिरवितांना केंसांचे खुंट टोंचत असल्यामुळें त्यानीं तसें करणें अजीबात सोडून दिलें. पण त्यामुळें त्यांच्या हातीं चारी रंगांचे राजे असतांही त्यांच्या आगमनाची वर्दी मला लागेना, व शेवटीं डाव आमच्यावरच लागत. संसारांत काय किंवा खेळांत काय खोटेपणापासून यश नाहीं हेंच खरें !

पत्त्यांच्या खेळापूर्वी मला ज्या ज्या खेळांचें व्यसत जडलें होतें ते ते खेळ मी कोणत्या ना कोणत्या तरी कारणानें सोडून दिले. पण पत्त्यांचें व्यसन मात्र कधींही सुटेल अशी आजमितीस आशा वाटत नाहीं. पत्ते पिसण्याचा माझ्या हातांना इतका चाळा लागला आहे कीं, मी रिकामा बसलों असलों तरी माझ्या हातांचें चलनवलन चालूच असतें. एकदां मी स्वप्नांत 'अरे, हा बघ गुलाम चोर.' असें बरळलों, व खरोखरीच चोरी करावयास आलेला चोर ते शब्द ऐकून हातांतील थैली तशीच टाकून धूम पळत सुटला; आणि एकदां तर झोंपेंत 'हें पहा मी लग्न लावितों.' असे उद्गार काढिल्यामुळें माझें आणि बायकोचें निकराचें भांडण झालें. या सर्व गोष्टींवरून मला अशी भीति वाटूं लागली आहे कीं, जोपर्यंत जिवांत जीव आहे तोंपर्यंत माझ्या हातीं पत्ते रहावयाचेच, व माझा संसाराचा खेळ व पत्त्यांचा खेळ हीं बरोबरच पुरीं व्हावयाचीं. मी पूर्वी स्वर्गसुखाच्या कल्पनेंत अमृतपान, अप्सरांचें गायन, पारिजातकाचा सुगंध याच गोष्टींचा समावेश

करीत होतों. पण अलीकडे असें वाटूं लागले आहे कीं, स्वर्गांत पत्त्यांचा डाव नसला तर या साऱ्या सुंदर वस्तु मला नीरसच वाटतील; आणि तो डाव असला तर त्या वस्तूंची मला कधीं आठवणही होणार नाहीं! कदाचित् येथें गंजिफांस ऐरावतकोट म्हणत असतील, व राण्यांबद्दल तिलोत्तमा, उर्वशी इत्यादिक अप्सरांचीं व राजांबद्दल चित्ररथादि गंधर्वांचीं चित्रें असतील. कदाचित् तेथें लाडिसाच्या खेळाला विमानाचा खेळ म्हणत असतील. कदाचित तेथें सहस्रनेत्र इंद्रास सरपंचाचें (umpire) व बृहस्पतीस गुणगणकाचें (marker) काम करावें लागत असेल. कसेंही असलें तरी स्वर्गवास व पत्त्यांचा खेळ या कल्पना माझ्या डोक्यांत परस्परांशीं इतक्या संलग्न झाल्या आहेत कीं, त्या दूर करणें मला या जन्मीं तरी शक्य वाटत नाहीं!

१०* .... साहित्यपरिषदेची तयारी.

आमच्या गांवीं भरलेल्या चोरांच्या संमेलनाची हकीकत यापूर्वी वाचकांना सादर केलीच आहे. त्यानंतर बडोदें व अकोलें येथें भरलेल्या साहित्य-संमेलनांच्या हृदयंगम हकीकती वर्तमानपत्रातून वाचण्यांत आल्या. तेव्हा आपणही आपल्या गांवीं साहित्यपरिषदेच्या एखाद्या बैठकीचा प्रसंग साजरा करावा असें माझ्या मनानें घेतलें. कोणतीही नवी गोष्ट करावयाची झाल्यास तिच्यासंबंधानें प्रथम बंडूनाना व पांडूतात्या यांचा सल्ला घेण्याची माझी वहिवाट असे. तिला अनुसरून मीं त्या उभयंतांना घरीं बोलाविलें व त्यांच्यापुढें माझ्या मनांत घोळत असलेला प्रश्न मांडिला. माझी कल्पना उभयतानाही पसंत पडली.

परंतु संन्याशाच्या लग्नाला ज्याप्रमाणें शेंडीपासून तयारी करावी लागते त्याप्रमाणें आम्हांलाही परिषदेच्या तयारीचा आरंभ स्वतः ग्रंथकार बनण्यापासून करणें भाग होतें. एक तर परिषदेच्या निमंत्रणपत्रिकेखालीं सह्या करणारे इसम ग्रंथकारच असले पाहिजेत; दुसरें असें कीं, ग्रंथकार पाहुण्यांना सामोरे जाणारे यजमानही ग्रंथकारच असणें इष्ट होतें; तिसरें असें कीं, परिषदेसमोर येणाऱ्या सूचनांपैकीं कांहीं सूचना तरी ग्रामस्थांकडून येणें श्रेयस्कर होतें, व तसें होण्याला कांहीं ग्रामस्थ तरी ग्रंथकार या नांवाला पात्र पाहिजे होते. स्वतः ग्रंथ लिहिण्याचा प्रश्न निघाला तेव्हां पांडूतात्यांची हौस जरा मावळल्यासारखी दिसली. परतु आम्हीं दोघांनीं त्यांना साहाय्य करण्याचें जेव्हां कबूल केलें तेव्हां तेही ग्रंथ लिहिण्याला तयार झाले. मात्र त्या कामीं आमची मदत घेण्याचें त्यांनीं साफ नाकारिलें. प्रत्येकानें आपला ग्रंथ एक महिन्यांत छापून तयार ठेवण्याचें कबूल केलें.

दुसऱ्या दिवशीं मी एक लहान व सोपीशी इंग्रजी कादंबरी विकत घेऊन एका स्नेह्याच्या मदतीनें तिचें भाषांतर करण्यास सुरुवात केली.

मनोरंजन, पु. १९ अंक ४ (सन १९१४.)

भाषांतराचें काम आठ दिवसांत पुरें झालें. यापुढें माझ्या स्नेह्याच्या मदतीची जरूर न राहिल्यामुळें मीं त्याला रजा दिली. त्यापुढील आठवडा मीं त्या भाषांतरांत मूळच्या नांवांबद्दल मराठी नांवें घालण्यांत खर्च केला. मूळ कादंबरींत नाच, प्रीतिविवाह वगैरे सुधारकी थाटाच्या प्रकारांची रेलचेल असल्यामुळें मी भाषांतरांतील सर्व पात्रांना सुधारक बनविलें. त्यामुळें मला नांवें बदलण्यापलीकडे कांहीं यातायात न पडतां सुधारकांची टवाळी करण्याचें श्रेयही घेतां आलें. मधून मधून दुराचारी पात्रांकडून दुष्कृत्यें घडल्याचें वर्णन येई, तेथें मीं लागलीच 'हा पहा पुरुषांनीं डोक्यावर केंस ठेविल्याचा व बायकांनीं अंबाडा बांधिल्याचा परिणाम!' अशी मल्लिनाथी करावयाला चुकत नसें. अखेरीला सुधारक घराण्यांतील नायकनायिका सुखांत पडल्याचें वर्णन आलें, तेव्हां मात्र तें जसेंच्या तसें मराठींत उतरणें माझ्या जिवावर आलें. सुधारकी ढंग करणाऱ्या स्त्री-पुरुषांना अंतीं सुख मिळालें असें दाखविल्यास सारा समाज रसातळाला जाईल ही माझी खात्री होती. म्हणून मुळांतल्याप्रमाणें नायकनायिकांचा धर्ममंदिरांत विवाह लावून त्यांची प्रवासाला रवानगी केल्यानंतर मीं कादंबरीचा शेवट याप्रमाणें केला :—

'हें सुधारकी जोडपें आगगाडींतून एका पुलावरून प्रवास करीत असतां एकाएकीं पूल मोडून त्यांचा डबा पुढील एंजिनासह पुलावरून खालील नदींत पडला, आणि तो व मागील डबे जोडणारी सांखळी धक्क्यानें त्या डब्यांपासून अलग झाली. इतक्यांत कर्मधर्मसंयोगानें एक भयंकर धरणीकंप होऊन मागील डब्यांपुढें एकाएकीं एक टेंकडी उभी राहिली व यामुळें त्या डब्यांचा बचाव झाला. त्या डब्यांत एकूण एक उतारू सनातनधर्माभिमानी होते ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे.'

माझी कादंबरी प्रसिद्ध झाल्यावर मजवर चौर्याचा आरोप येऊं नये म्हणून मीं प्रस्तावनेंत दूरदर्शीपणानें असें एक वाक्य ठोकून दिलें :—'ही कादंबरी कोणत्याही पुस्तकाचा आधार न घेतां लिहिली आहे. तथापि हिचें...(येथें मी मूळ इंग्रजी कादंबरीचें नांव दिलें होतें.) या कादंबरीशीं

साम्य दिसून आल्यास ग्रंथकाराला त्यांत कमीपणा न वाटतां आपले विचार व भाषा एका प्रसिद्ध इंग्रज ग्रंथकाराच्या विचाराशीं व भाषेशीं तंतोतंत जुळल्याबद्दल अभिमानच वाटेल.' प्रस्तावनेच्या शेवटीं मला भाषांतराच्या कामीं मदत केल्याबद्दल माझ्या स्नेह्याचे आभार मानावयाला मी विसरलों नाहीं.

हें पुस्तक तयार झाल्यावर मीं तें मुंबईला छापण्याकरितां पाठवून दिलें. प्रकाशकाच्या सल्ल्याने त्यात मधूनमधून कांहीं चित्रें घालण्यांत आलीं व आरंभीं माझा स्वतःचा फोटोही देण्यांत आला. परंतु चित्रांखालीं द्यावयाच्या वाक्यांशिवाय इतर मजकूर चित्रकारानें वाचिला नसल्यामुळें व कांहीं स्थळीं त्याचा ग्रंथकाराशीं मतभेद झाल्यामुळें त्यांत कांहीं किरकोळ चुका राहून गेल्या. एके ठिकाणीं नायिकेनें नायकाला मिठी मारल्याचें वर्णन होतें; परंतु चित्रकाराच्या लक्षांत नायकाचें नांव न राहिल्यामुळे त्यानें नायिकेला प्रतिनायकाच्याच गळ्यांत मिठी मारावयास लाविलें. प्रतिनायक काळोख्या रात्रीं एका मृत्युपत्राची चोरी करीत आहे या प्रसंगाचें चित्र काढितांना चित्रांतील सारे भाग ठळक दिसावे म्हणून चित्रकारानें आकाशांत सूर्य तळपत ठेविला. मृत्युपत्रांतील एकूण एक अक्षर वाचकांना वाचितां यावें म्हणून त्यानें त्याचा आकार शाळेतील फळ्याएवढा करून त्यातील अक्षरें किल्ल्यांतील अक्षरांप्रमाणें मोठीं बनविलीं. शेवटीं प्रतिनायक फांशीं जातो व नायकनायिका विवाहग्रंथीनें बद्ध होऊन चतुर्भुज होतात असा कथाभाग होता. परंतु चित्रकार अत्यंत कोमल मनाचा असल्यामुळें त्यानें प्रतिनायकाला पळावयाला लावून त्याच्याऐवजीं एका फांसावर फांशीं देणाऱ्या मांगाला व दुसऱ्या फांसावर खुद्द ग्रंथकर्त्याला लटकावून दिलें, व नायकनायिकांच्या हातापायांत बिड्या ठोकून त्यांना खरोखरीच चतुर्भुज बनविलें. चित्रकाराचे हे सारे दोष शुद्धिपत्रांत दुरुस्त करण्याची मात्र मीं पूर्ण खबरदारी घेतली.

बंडूनानांना कादंबऱ्यांचा मोठा तिटकारा असे. हिंदुस्थानची अवनति होण्याला ते जीं कारणें पुढें करीत, त्यांत कादंबऱ्यांची रेलचेल हें एक प्रमुख

कारण असे. मुलांच्या हातीं लहानसहान गोष्टींचीं पुस्तकें देण्यापेक्षां गणिताचीं किंवा व्याकरणाचीं पुस्तकें देणें शतपट बरें, असें ते जोरानें प्रतिपादन करीत. रांगणाऱ्या मुलांच्या हातीं सुद्धां कादंबऱ्या देण्यापेक्षां गंभीर विषयांवरील पुस्तकें किंवा विविध माहितीनें भरलेलीं वर्तमानपत्रें देणें बरें, असें त्यांचें प्रामाणिकपणाचें मत असे. ते एका दैनिक पत्राचे वर्गणीदार असत. रोज सकाळीं त्यांनीं त्यांचा अंक वाचिला कीं त्यांचें कुटुंब त्याचा मुलांकडे उपयोग करण्याकरितां म्हणून तो घेऊन जाई. आपल्या अर्धांगीला गृहशिक्षणाचें इतकें महत्त्व वाटतें याचा बंडूनानांना अभिमान वाटे. एके दिवशीं ती वर्तमानपत्राच्या अंकाचा कसा काय उपयोग करिते हें पहाण्याकरितां ते लपून तिच्या मागोमाग गेले असतां मुलेंही अंकाकरितां खोळंबून बसलीं आहेत असे त्यांना दिसून आलें. परंतु या गोष्टीनें त्यांना झालेला आनंद पुढील प्रकार पाहून ताबडतोब मावळला. ज्या अंकाचा उपयोग चित्तशुद्धीकडे व्हावयाचा त्याचाच उपयोग शरीरशुद्धीकडे होतांना पाहून कोणाला उद्वेग वाटणार नाहीं? जो अंक मस्तकीं धारण करावयाचा त्याची अगदीं उलट दिशेला स्थापना झालेली पाहून नानांच्या डोळ्यांत दुःखाश्रु उभे राहिले. त्या अंकांतील अग्रलेख 'आमची शेती' हा होता. पण त्या शेतीला इतक्या लवकर खत मिळेल अशी नानांची किंवा संपादकाची कल्पनाही नव्हती. त्यांतील एक लेख अत्यंत घाणेरडा होता, त्याची योग्य संभावना झाल्यामुळें मात्र त्यांना दुःखांत कांहींसें समाधान वाटलें. यापुढें अंकांचा कोणत्याही गृहकृत्याकडे उपयोग न करण्याची त्यांनीं आपल्या बायकोला निक्षून ताकीद दिली. तिनें त्यांचीं जेव्हां फार आर्जवें केलीं तेव्हां त्यांनीं त्या वर्तमानपत्रांतील खमंग व चुरचुरीत लेख मात्र पळीनें फोडणी देतांना हातीं घेण्याची तिला परवानगी ठेविली.

याप्रमाणें बंडूनानांना गंभीर शास्त्रीय वाङ्मयाबद्दल पहिल्यापासून आवड असल्यामुळें त्यांचा ग्रंथ एखाद्या शास्त्रीय विषयावर असावयाचा अशी मीं अटकळ बांधिली होती आणि ती अखेरीला खरी ठरली. कारण नानांनीं एका महिन्याच्या मुदतींत एक अंकलिपि

लिहून प्रसिद्ध केली होती. अंकलिपींत कर्त्याच्या कल्पकतेला तो कितीसा अवसर असावयाचा ? पण आमचे नाना अत्यंत कल्पक असल्यामुळें त्यांच्या कल्पनेची छटा अंकलिपींतही जागोजाग दिसत होती. त्यांनीं मुळीं विषयांचा क्रमच बदलून टाकिला होता. जेथें अंक असावयाचे तेथें एकोत्री, जेथें औटकी असावयाची तेथें पावकी, जेथें तिसाचा पाढा असावयाचा तेथें एकाचा, एकंच्या स्थानीं असावयाचा अंक दहंच्या स्थानीं व दहंच्या स्थानीं असावयाचा आंकडा एकंच्या स्थानीं. सारांश खिळे जुळविणारांनीं धरणीकंपाच्या गडबडींत काम केलें असतां अंकलिपीला जें स्वरूप यावें तेंच नानांच्या अंकलिपीला आलें होतें. या अंकलिपीच्या पुस्तकाबरोबर शुद्धिपत्राचें पुस्तक काढावयाचा नानांचा विचार असल्यामुळें त्यांनीं पाढ्यांत पदोपदीं मुद्दाम चुका केल्या होत्या. ‘ चुकांमुळें शुद्धिपत्र ’ या नेहमींच्या कार्यकारणभावाचा त्यांनीं ‘ शुद्धिपत्राकरितां चुका ’ असा विपर्यास केला होता. चार चोक तेरा, तीन त्रीक सात, याप्रमाणें कुट्टकगणितांतील अंत्य भाज्यभाजकांच्या जोड्यांप्रमाणें एकमेकांशीं फटकून राहणाऱ्या अंकांच्या जोड्या त्यांनीं पावलोपावलीं ठेवून दिल्या होत्या. यामुळे गणितासारख्या टरीव नियमांच्या विषयांतही वैचित्र्य व नावीन्य आलें होतें. मुदतीच्या महिन्यांत नाना रोज भांगेवर आणि गांजावर बराच ताव मारीत याचें कारण आतां मला कळले. या साऱ्या चुका शुद्धिपत्राच्या पुस्तकांत अर्थातच दुरुस्त केल्या होत्या. अंकलिपी व शुद्धिपत्रपुस्तक यांपैकीं कोणत्याही एका पुस्तकानें गिऱ्हाइकाचें न भागतां त्याला दोन्ही पुस्तकें घेणें भाग पडावें अशी नानांनीं शक्कल लढविली होती; आणि ती चांगल्या प्रकारें सिद्धीलाही गेली होती. खिळे जुळविणारांच्या प्रमादांमुळें या शुद्धिपत्रांतही मनस्वी चुका राहिल्याकारणानें त्याचें दुसरें शुद्धिपत्र व त्याचेंही त्याच कारणाकरितां तिसरें शुद्धिपत्र याप्रमाणें पूर्वपूर्व शुद्धिपत्रांचें नियमन करणारीं चार-पांच शुद्धिपत्रें या अंकलिपीच्या पुरवणीरूप पुस्तकांत सामील झालेलीं होतीं. अर्थातच अंकलिपीच्या पुस्तकापेक्षां हें शुद्धिपत्रांचें पुस्तक बरेंच मोठें झालें होतें.

अंकलिपीच्या पुस्तकांत वर्णमाला व बाराखड्याही दिल्या होत्या. पण त्यांच्यांतही बंडूनानांनीं आपल्या कल्पक डोक्याला शोभण्यासारखी एक नवी योजना अमलांत आणिली होती, ती वाचकांच्या नीटपणें लक्षांत यावी म्हणून तत्संबंधीं प्रस्तावनेंत दिलेलें स्पष्टीकरण खालीं देत आहे.

" हिंदु समाजांत पुरातन कालापासून चालत आलेल्या वर्णव्यवस्थेप्रमाणेंच व्याकरणातील वर्णव्यवस्थाही सयुक्तिक आहे. समाजातील भिन्न भिन्न वर्ण जसे विराटपुरुषाच्या निरनिराळ्या अवयवांपासून उत्पन्न झाले, तसे व्याकरणांतील कंठ्यादि भेदही मुखाच्या निरनिराळ्या भागांपासून झाले आहेत. पूर्वोक्त व्यवस्थेंत वर्गांची संख्या चार असून उत्तरोक्त व्यवस्थेंतील वर्गांची संख्या पांच आहे, एवढेंच काय तें त्यांमध्यें अंतर आहे. प्रत्येक वर्गामधील व्यंजनें पुरुषवर्गाच्या जोडीचीं असून स्वर स्त्रीवर्गाचा प्रतिनिधि आहे. प्रत्येक वर्गांतील व्यंजनांना अनुरूप असा एक एक स्वर त्यास नेमून दिला आहे. पांच पुरुषवर्गीय वर्णांना एकच स्त्रीवर्गीय वर्ण ज्या काळीं नेमून देण्यांत आला तो काळ पांडवांचा असावा असा तर्क केल्यास तो अगदींच निराधार म्हणण्याचें कारण नाहीं. स्वर स्त्रीप्रमाणें मृदु स्वभावाचा असून व्यंजन पुरुषाप्रमाणें कठोर स्वभावाचें असतें. ज्याप्रमाणें स्त्रीशिवाय पुरुषाचा संसार पूर्ण होत नाहीं, त्याप्रमाणें स्वराशिवाय व्यंजनाचा उच्चारही पूर्ण होत नाहीं. कंठ्य वर्ण ब्राह्मणांच्या ठिकाणीं होत. टाळू, मूर्धा, दांत व ओंठ यांची योग्यता कंठापेक्षां कमीकमी असल्यामुळें तालव्य, मूर्धन्य, दंत्य व ओष्ठ्य या वर्णांची योग्यताही उत्तरोत्तर कमीकमी असली पाहिजे. सुग्रास अन्न गिळण्याचा अधिकार एकट्या कंठाला असून तें अन्न गिळण्याला योग्य करणें हें इतर स्थानांचें कर्तव्य आहे. कंठाच्या वाड्याच्या बाह्य द्वाराचें रक्षण करण्याचें काम दांतांकडे असून त्या दरवाज्याच्या बाहेर मिशांच्या केंसांचे भाले घेऊन पहारा करण्याचें काम ओंठांकडे असतें. दांत व ओंठ हे शूद्र—अतिशूद्रांच्या स्थानीं आहेत. परंतु कधीं कधीं इतर दंतौष्ठांशीं विनिमय करण्याचें कामही त्यांच्याकडेच असल्यामुळें वाणिज्यही त्यांनींच आटोपलेलें आहे.

ओष्ठ्य हा वर्ग तर इतका नीच आहे, कीं कविवर्य मोरोपंतांनीं एका रामायणांत त्याला पूर्ण बहिष्कार घातलेला आहे. 'श' या तालव्य व 'ष' या मूर्धन्य व्यंजनांच्या 'शेंडीफोड्या' व 'पोटफोड्या' या नांवांवरून तालव्य व मूर्धन्य हे वर्ग दंत्य व ओष्ठ्य या वर्गापेक्षां ब्राह्मणवजा कंठ्य वर्गालाच जवळ आहेत हें उघड होतें. कारण संथा देतांना शेंडी उपटण्याची व जेवतांना पोट फुटेपर्यंत खाण्याची चाल आम्हां ब्राह्मणांतच आहे. कंठ, दांत, ओंठ व त्यांमधील स्थानें यांनीं आजपर्यंत विशेष आपत्तीशिवाय कधींही आपापल्या स्थानांची अदलाबदल केली नाहीं. घशामध्यें दांत गेलेले दंगामस्तींत प्रत्यक्ष दिसतात, व वादविवादांत लाक्षणिक अर्थानें दिसतात. परंतु हे अपवाद होत. मूलस्थानांनीं जर याप्रमाणें आपणांत कडक जातिभेद पाळिला आहे, तर त्यांच्या वर्णरूप वंशजांनीं तो पाळूं नये हें किती उद्वेगजनक आहे! कंठ्यादि वर्गांना अनुरूप अशा स्वरांचा त्याच वर्गांतील व्यंजनांशीं विवाह होणें युक्त असतां इतर वर्गांतील व्यंजनांशी लावण्यांत येतो ही किती शोचनीय गोष्ट आहे! हा धडधडीत वर्णसंकर आहे! जोडाक्षररूप स्नेहही सवर्गीयांमध्येंच होणें इष्ट असतां भिन्नवर्गीयांमध्यें घडवून आणणें हेंही वर्णव्यवस्थेला सोडून आहे. शूद्रांची सावलीसुद्धां पडूं देणें पाप असतें. असें असतां त्यांनीं गळ्यांत गळा घालून स्नेहालाप करीत बसणें हें सर्वथा गैर आहे. या दृष्टीनें का, ची, ट्ट, तृ व पू इत्यादि एकवर्गीय स्वरव्यंजनांनी घटित अक्षरें वर्णव्यवस्थेला अनुसरून असून इतर अक्षरें तिला सोडून आहेत. तसेंच क्क्, च्छ्, ड्ढ्, त्थ्, फ्फ्, इत्यादि एकवर्गीय व्यंजनांनीं घटित जोडाक्षरें वर्णव्यवस्थेला धरून व इतर सर्व तिच्या विरुद्ध आहेत. वर्णव्यवस्थेला धाब्यावर न बसवितां शब्द तयार केल्यास ते 'जीक्कट्ट' 'गाच्छिलू' या स्वरूपाचे होतील. आपल्या भ्रष्ट कर्णांना ते हेंगाडे लागण्याचा संभव आहे; परंतु संवयीनें तेच गोड वाटूं लागतील. या योजनेनें कोशांतील शब्द कदाचित् संपुष्टांत येतील; परंतु सामाजिक वर्णव्यवस्था शाबूत राखण्याकरितां राजकीय व सामाजिक अडचणी निमूटपणें सोसणाऱ्या आम्हां आर्यांना ही अडचण मनावर घेण्यासारखी नाहीं. शब्द छापतांना त्यांतील शूद्र किंवा अतिशूद्र म्हणजे दंत्य

किंवा ओष्ठ्य वर्गातील वर्ण श्रेष्ठवर्गीय वर्णांपासून अलग छापविण्याचीही योजना वरील योजनेबरोबर अंमलांत आणिल्यास वर्णसंकराला चांगला आळा बसण्याचा संभव आहे. वर 'गाच्छिलू' हा शब्द दिला आहे तो याप्रमाणें वर्णव्यवस्थेला धरून लिहावयाचा झाल्यास 'गाच्छि लू' असाच लिहावा लागेल. जाज्वल्य सनातनधर्मीयांत खतावर्णांतील ब्राह्मणांच्या व अतिशूद्रांच्या खात्यामध्यें जर कोऱ्या पानांचें कुंपण ठेवण्याचा प्रघात आहे तर एका शब्दांतील उच्च व नीच वर्णांमध्यें कोरी जागा ठेवणेंही त्यांना जड जाणार नाहीं."

या उताऱ्यावरून बंडूनानांच्या वर्णमालेची, त्यांनीं दिलेल्या साध्या अक्षरांची, जोडाक्षरांची व शब्दांची थोडीशी कल्पना वाचकांना करितां येईल अशी आशा आहे. या बाबतींत सुधारणा करण्यासंबंधानें एक ठराव परिषदेपुढें आणण्याचा नानांचा विचार असल्यामुळें हा उतारा जरा लांब असतांही येथें दिला आहे.

नानांच्या ग्रंथलेखनसामर्थ्याबद्दल मला केव्हांही शंका नव्हती. पांडूतात्यांसंबंधानें मात्र माझें मन बरेंच साशंक असून आपण त्यांच्यामागें विनाकारण हें नसतें लचांड लावून दिलें आहे असें मला वाटूं लागलें होतें. मुदतीपैकीं पहिला आठवडा तर त्यांनीं डोकें खाजविण्यांतच घालविला. त्या खाजविण्यानें त्यांच्या डोक्याच्या वरच्या बाजूला एक भला मोठा नायटा उत्पन्न झाला. पण त्यानें डोक्याच्या आंतील शंकांचें विशेषसें निराकारण झाल्यासारखें दिसलें नाहीं. त्यांनीं रोज मजकडे येऊन ग्रंथ म्हणजे काय, तो किती पृष्ठांचा असला पाहिजे, प्रत्येक पृष्ठावर किती शब्द असले पाहिजेत, ग्रंथाचा पुठ्ठा विवक्षित जाडीचा पाहिजेच कीं काय वगैरे गोष्टींसंबधानें चौकशा कराव्या. अशा रीतीनें मुदतीचा चौथा हिस्सा बाह्यांगाबद्दलच काथ्याकूट करण्यांत घालविल्यावर पुढें पांडूतात्या काय दिग्विजय लावणार, याचा मी आपल्या मनाशीं अंदाज करून चुकलों. परंतु माझा अंदाज खोटा ठरणार अशीं हळूंहळूं स्पष्ट चिन्हें दिसूं लागलीं. आतांशा पांडूतात्या घराबाहेर फारसे दिसेनासे झाले. रात्रीं बारा बारा

वाजेपर्यंत त्यांच्या खोलींत दिवा दिसूं लागला. त्यांचें घोरणें रस्त्यावर ऐकूं यावयाचें, तें ऐकूं येईनासें झालें. एकदां त्यांनीं मजजवळचें क्यालेंडर मागून नेलें. त्यावरून तर उरलेल्या अवधींतील प्रत्येक दिवस सार्थकीं लावण्याचा त्यांचा कृतसंकल्प दिसला. तिसऱ्या आठवड्याच्या अखेरीला त्यांचें पुस्तक छापावयाला गेल्याची बातमीही कानांवर आली. त्यासरसा आम्ही तात्यांबद्दल आजपर्यंत करून ठेविलेला ग्रह पार बदलून गेला. अनुकूल संधि आल्यास नराचा नारायण कसा बनतो, याचें पांडूतात्या एक चालतें बोलतें उदाहरणच वाटूं लागले. त्यांच्या ग्रंथाची पृष्ठसख्या चारशेंच्या जवळजवळ गेली आहे असें एक दिवस कानांवर आलें, त्यानें तर आमची छातीच दडपून गेली. तात्यांची पाणीदार चर्या एकवार तरी दृष्टीस पडावी म्हणून आम्ही टपून बसूं लागलों व मोठ्या कष्टानें त्यांची भेट झालीच तर त्यांच्याशीं मोठ्या अदबीनें बोलूं लागलों. पुढील महिन्याचा पहिला दिवस उजाडतो केव्हां याकडे आमचे डोळे लागून राहिले. महिन्याच्या शेवटीं शेवटीं तर आमचीं स्वतःचीं पुस्तकेंही आम्ही पार विसरून गेलों होतों.

अखेरीला एकदांचा तो सोन्याचा दिवस उजाडला ! मी व बंडूनाना आपआपल्या पुस्तकाची एकेक प्रत घेऊन तात्यांच्या घरीं गेलों. त्या वेळीं त्यांच्यापुढें त्याचा प्रचंड ग्रथ पडला असून त्याकडे ते अभिमानपूर्वक पहात होते. आम्हांला पहातांच तात्या म्हणाले, ' एकदरींत ग्रंथकर्तृत्व हीं कांहीं मोठीशी गोष्ट नाहीं. आपण लक्ष पुरवीत नाहीं तोंवरच त्याचा बाऊ वाटतो. पण तें काम हातीं घेतलें कीं, हातच्या मळासारखें वाटूं लागतें.

नंतर आपल्या प्रचंड ग्रंथलेखनामुळें आमचा अगदींच हिरमोड होऊं नये, म्हणून उत्तेजनपर दृष्टीनें आम्हांकडे पहात तात्या म्हणाले, ' असो, तुम्ही तर आपापलीं पुस्तकें अगोदर काढा. मागाहून मी आपला ग्रंथ दाखवितों. असें लाजूं नका. तुमचा हा पहिलाच प्रयत्न आहे हें मला ठाऊक आहे. मी तुमच्यापासून फारशी अपेक्षा करीत नाहीं. '

आम्हीं लाजत लाजत मोठ्या मुष्किलीनें आपलीं पुस्तकें तात्यांच्या पुढें केलीं. त्यांनीं एक पुस्तक एका हातांत व दुसरें दुसऱ्या हातांत घेऊन त्यांच्या

वजनांचा अंदाज करीत म्हटलें, 'एका महिन्यांत प्रत्येकानें इतक्या वजनाचें पुस्तक बाहेर आणावें, हें तुम्हांस भूषण आहे. मीही आपल्या अल्प सामर्थ्यांप्रमाणें हा चारशें पानांचा ग्रंथ काढिला आहे.' असें म्हणून त्यांनीं वर सोनेरी अक्षरें झळकत असलेला कापडी बांधणीचा आपला जाडा ग्रंथ बंडूनानांच्या हातीं ठेविला. नानांनीं वरील अक्षरांवरून आपली दृष्टि एकदां फिरविली मात्र, आणि त्यांना असें कांहीं अनिवार हंसूं लोटलें कीं, न भूतो न भविष्यति ! हंसण्याचा जोर कांहींसा मंदावतांच ते ओरडले, 'अरे तात्या, ही तर नुसती डायरी आहे ! आणि हिच्यावर तूं आम्हांला इतके दिवस झुलविलेंस ना ? शाबास आहे तुझी ! हीं कोरीं पानें तुझ्या कोऱ्या ठणठणीत डोक्याला शोभण्यासारखीं आहेत खरीं ! बरें, डायरीच का होईना ! ती पुढील सालची नाहीं तर नाही, चालू सालची तरी असावयाची होती ! पण तुझा आपला तृतीय पंथच ! ही मागील सालची डायरी घेणार कोण ?

हा वर्षाव चालला असतांना तात्या ओशाळगतीनें थिजल्यासारखे होऊन बसले होते. परंतु इतक्यांत त्यांना कसलासा विचार येऊन ते प्रसन्न मुद्रेनें म्हणाले, 'या डायरीच्या दोन हजार प्रतींपैकीं एकही खपली नाहीं तर त्यांतही मला समाधान मानावयाला थोडीशी जागा आहे.'

'ती कोणती ?'

'या डायरींत कांहीं चमत्कारिक चुका राहिल्या आहेत; व त्यांची दुरुस्ती ज्या शुद्धिपत्रांत केली होती तें शुद्धिपत्र डायरीला जोडावयाचें चुकीनें राहून गेलें. डायरी ज्या सालची आहे त्या सालांत फेब्रुवारीचे एकोणतीस दिवस असतां डायरींत चुकीनें तीस पडले आहेत यामुळें पुढील साऱ्या तारखांचे वार चुकले आहेत. त्यांतून या बेट्या धोंड्या महिन्यानेंही याच सालीं येऊन सारी घाण केली ! बाळाचें नांवही कसें योग्य ठेविलें आहे पण ! अगदींच दगड ! पुढल्या सालीं आला असता तर काय बिघडलें असतें ! पण तो नेमका डायरीच्याच सालीं आल्यामुळें डायरींतील दिवाळी एक महिन्यानें अगोदर आली आहे. याचा अर्थ असा कीं, जो

दिवस सारें जग सर्वपित्री अमावास्या म्हणून गंभीर विचारांत घालविणार त्या दिवशीं माझ्या डायरीचीं गिऱ्हाइकें अभ्यंगस्नान करून व फराळावर यथेच्छ ताव मारून फटाके उडवीत बसणार ! बरें, माझ्या हातून चूक झाली तर झाली. खिळे जुळविणारांना तर कांहीं अक्कल असावी ! पण सारे बेटे शतमूर्ख ! ’

‘ पांडूतात्या, ज्याअर्थी ही डायरी गेल्या सालची आहे त्याअर्थी तिच्यामुळें गिऱ्हाइकांची फसगत होईल ही काळजी बाळगण्याचें तुम्हांला मुळींच कारण नाहीं. हिच्यांत कितीही चुका असल्या तरी तुम्हांला ग्रंथकार बनविण्याचा कार्यभाग हिजकडून झालाच आहे. आतां पुढील कर्तव्याकडेच आपणाला लक्ष दिलें पाहिजे. ’

पुढील रविवारींच सार्वजनिक पुस्तकालयाच्या इमारतींत जाहीरसभा भरण्याचें ठरलें. त्याकरितां वांटावयाच्या हस्तपत्रकांचा मसुदा बंडूनानांनीं तयार केला. परंतु ज्यांना व्याकरणाची व शुद्धलेखनाची फारशी ओळख नव्हती अशा लोकांमध्यें वांटावयाच्या हस्तपत्रकांचा मसुदा मात्र पांडूतात्यांकडे सोंपविण्यांत आला; व तो त्यांनीं समाधानकारक रीतीनें तयार केला. दोन्ही प्रकारच्या हस्तपत्रकांच्या खालीं ‘ नवीन प्रसिद्ध कादंबरीकार ’, ‘ स्वतंत्र अंकलिपीचे कर्ते ’ व ‘ संमेलन डायरीचे कर्ते ’ अशा मोहक वर्णनांनिशीं आम्हां त्रिवर्गाच्या सह्या होत्या.

सभेची वेळ येऊन ठेपली. सभेचें काम बरोबर चार वाजतां सुरू व्हावयाचें होतें. पांच मिनिटें अगोदर गेल्यास आपला बोज राहणार नाहीं या भीतीनें आम्ही अगदीं वेळेवर सभेला जाण्याकरितां निघालों. सभेला अतोनात गर्दी होणार असल्यामुळें बंदोबस्ताकरितां आम्ही सरकारच्या परवानगीनें दोन पोलीस अंमलदार बरोबर घेतले होते. आम्ही सभास्थानीं जाऊं पहातों तों तेथें एकही सभासद दिसेना. उतारवयामुळें दृष्टि चुकली असेल अशी शंका येऊन आम्हीं आपापल्या आरशा साफ करून दोनदोनदां तीनतीनदां नाकांवर चढविल्या. पण व्यर्थ ! कांचेंत समोर असेल ती वस्तू हुबेहुब दाखविण्याची शक्ति आहे, परंतु नवीन वस्तु निर्माण करून

दाखविण्याचें सामर्थ्य मुळींच नाहीं. आम्हीं गर्दीचा बंदोबस्त करण्याकरितां बरोबर पोलस आणिले होते; पण जेथें मुळीं गर्दीच नव्हती तेथें ते तरी बिचारे बंदोबस्त काय करणार! ते खुशाल डोळे मिटून इकडून तिकडे आणि तिकडून इकडे येरझारा करूं लागले. पण त्यांना एकाही सभासदाची ठेंच लागेना! जाहिरातींत तारीख आणि वार चुकीचे तर नाहींत ना पडले, अशी शंका येऊन आम्हीं हस्तपत्रकें नुसत्या डोळ्यांनिशीं, आरश्या चढवून, जवळून, अंतरावरून वाचून पाहिलीं; पण एकही चूक दिसेना. कदाचित घड्याळ पहाण्यांत आमची चूक झाली असेल असें वाटून आम्हीं आपलीं घड्याळें एकमेकांशीं पडताळून पाहिलीं. पण त्यांचेंही संगनमत झालेलेंच दिसलें. तिघांचेही कांटे समांतर होते. शेवटीं आमच्या लोकांच्या अंगीं खिळलेला अनियमितपणाच या साऱ्या फजितीला कारण आहे असें ठरवून आम्ही मुकाट्यानें इतर सभासदांची मार्गप्रतीक्षा करीत बसलों.

एक तास झाला, दोन तास झाले; इतक्या उशिरानें येणाऱ्या इसमांनीं आमचीं घड्याळें पाहून शरमिंदे होऊं नये म्हणून आम्हीं घड्याळांचे कांटे सहांवरून चारांवर आणिले, तरी एकही इसम सभेकडे फिरकेना. रोज सायंकाळीं जे दोन चार वर्गणीदार वाचनालयांत नेमानें येत तेही आज आले नाहींत. मागाहून आम्हाला असें कळलें कीं, साडेचाराच्या सुमाराला बरेच इसम सभेला यावयाला निघाले होते. परतु त्यांनीं दुरून तेथें दोन काळे डगलेवाले फिरतांना पाहून परभारें पोबारा केला! आमच्यासंबंधानें गांवांत नानातऱ्हेच्या कंड्या उठल्या होत्या त्या सर्वांचें सार इतकेंच कीं, आम्हांला पोलिसांनीं चतुर्भुज करून वाचनालयांत अटकेंत ठेविलें आहे, व इतरांना पकडण्याच्या ते तयारींत आहेत! कांहीं गांवगुंडांनीं तर आम्हांला पोलिसांनीं यथास्थित चोप दिल्याबद्दलही एक गप्प उठविली होती. ती बहुधा सभेंतील टाळ्यांच्या कडकडाटाचाच परिणाम असावी. असो. ज्याप्रमाणें गुन्हा घडून त्याला शिक्षा होण्यापेक्षां तो न घडणेंच श्रेयस्कर, त्याप्रमाणें गर्दी होऊन ती मोडण्यापेक्षां ती न होणेंच इष्ट, या तत्त्वाची अंमलबजावणी पोलिसांकडून या प्रकारें त्यांना न कळत आपो-आपच झाली!

या कंड्या आम्हांला घरीं गेल्यावर कळल्या. सभास्थानीं आम्हांला बाहेरची कांहींच हालहवाल न कळल्यामुळें आम्हीं कंटाळून त्रिवर्गांनींच सभेचा समारंभ साजरा करण्याचा निश्चय केला. प्रथम बंडूनानांनीं अध्यक्षस्थान स्वीकारावें अशी मीं सूचना आणिली व तिला पांडूतात्यांचें अनुमोदन मिळालें. नानांच्या योग्यतेमुळें अर्थातच हा ठराव सर्वानुमतें मंजूर झाला. नाना अध्यक्षांच्या खुर्चीवर जाऊन बसले. ‘या सभेंत मजपेक्षां अनेक योग्य गृहस्थ या मानाला पात्र आहेत; असें असतां आपण हा मान मलाच दिला, याबद्दल मी आपले अंतःकरणपूर्वक आभार मानितो.’ असें त्यांनीं विनयपूर्वक प्रास्ताविक भाषण केलें. तें ऐकून सूचना आणणाऱ्या व अनुमोदन देणाऱ्या इसमांनीं टाळ्यांनीं आपली पसंती दर्शविली. इतरांची पसंती विशेषेंकरून त्यांच्या मौनावरूनच दिसून आली. यानंतर आपल्या गांवीं साहित्यपरिषद् भरविणें अत्यंत इष्ट आहे अशा अर्थाची सूचना पांडूतात्यांनीं पुढें आणिली व तिला मीं दुजोरा दिला. दुजोरा देतांना मीं इतक्या आवेशाचें भाषण केलें कीं, दोन पोलिसांचें घोरणें वर्ज्य केल्यास सारी सभा चित्राप्रमाणें स्तब्ध राहिली होती! तिसरा ठराव खुद्द अध्यक्षांनीं पुढें आणिला व मीं त्याला पाठिंबा दिला. तो ठराव पाहुण्यांच्या उतरण्याची, जेवणाची व परिषदेच्या बैठकीची व्यवस्था पहाणाऱ्या कार्यकारी मंडळासंबंधानें होता. प्रत्येक मंडळांत आमचीं त्रिवर्गांचींच नांवें होतीं. पण त्यांतील नांवांना वैचित्र्य येण्याकरितां भिन्नभिन्न मंडळांतील नांवांचा क्रम भिन्नभिन्न असावा अशी योजना केली होती. हा ठरावही सर्वानुमतें पास झाला. मात्र हा ठराव खुद्द अध्यक्षांनींच पुढें आणिल्यामुळें त्याला पूर्वीच्या दोन्ही ठरावांपेक्षां एक मत अधिक मिळालें.

याप्रमाणें पहिली सभा आमच्या अटकळीपेक्षांही बिनबोभाट पार पडली. सभेची व्यवस्था उत्तम ठेविल्याबद्दल पोलीसचे अंमलदार आमच्याकडून चिरीमिरी घेऊन परत गेले व आम्हीही हात हलवीत घरोघर परत गेलों. पोलिसांना दिलेल्या चिरीमिरींतून घोरून शांतता मोडल्याबद्दल दंडादाखल दोन आणे कापून घेण्याला मात्र मी विसरलों नाहीं.

दुसऱ्या दिवसापासून आम्ही त्रिवर्ग वर्गणी वसूल करण्याकरितां घरोघर फिरूं लागलों. या कार्यांत आम्हांला इतका विचित्र अनुभव आला कीं, पुढें पुढें आम्हांला चोरांच्या संमेलनाच्या स्वागतमंडळाचा हेवा वाटावयास लागला. त्या मंडळानें वर्गणीबद्दल कधींही ओरड केली नाहीं किंवा एकाही घराचा उंबरठा झिजविला नाहीं. ग्रामस्थांच्या खिशांतील आणि पेट्यांतील पैसे तें मंडळ आपल्याच तिजोरींत असल्याप्रमाणें सुरक्षित समजत असे व त्या पैशांची जरूर पडली म्हणजे मुकाट्यानें त्यांचें स्थलांतर घडवीत असे. ही जुलमाची देणगी दुसऱ्या दिवशीं मालकाच्या नजरेला आल्यावर तो ती रक्कम संमेलनाप्रीत्यर्थ खुषीची देणगी म्हणून गुपचूप खर्चीं घालींत असे. पोलिसांत वर्दी देऊन या गोष्टीचा बोभाटा केल्यास स्वागतमंडळ आपल्या पदरीं रोजचे रोज दातृत्वाचें नवें-नवें पुण्य बांधिल्यावांचून रहाणार नाहीं अशी त्याची खात्री असल्यामुळें या गुप्त दानाची तो विशेष वाच्यता करीत नसे. याप्रमाणें जुलमाच्या देणग्यांचा प्रकार असे. परंतु आम्ही मालकांकडून खुषीच्या देणग्या मागण्याकरितां घरोघर खेटे घालूं लागलों तेव्हां आम्हांला याच्या अगदीं उलट अनुभव येऊं लागला. आम्हांला घरांत शिरतांना पाहून कांहींजण नोकराकडून 'यजमान घरीं नाहींत' असा निरोप पाठवीत; व त्या निरोपाच्या खरेपणाबद्दल आम्ही संशय दर्शवितांच ते आंतून 'मी स्वतः सांगतों मी घरीं नाहीं म्हणून ! तेंही तुम्ही खरें मानीत नसल्यास तुमच्या भलेपणाला नमस्कार असो !' असें ओरडून सांगत. कांहीं निरुद्योगी माणसें आम्हांला पहातांच एखादें पुस्तक घाईनें हातीं घेऊन तें वाचण्यांत इतके गर्क होत कीं, साहित्यपरिषदेचा हेतू ती भरण्यापूर्वीच पूर्णपणें सिद्धीला जाण्याची आम्हांला खात्री वाटू लागे. कित्येक इसम आम्ही दृष्टीला पडतांच आपल्या कुटुंबावर व नोकरावर रागावून इतके बेफाम होत कीं, 'लेकी बोले सुने लागे' या म्हणीप्रमाणें आम्ही त्याचा रागरंग ओळखून रस्त्याची वाट धरीत असूं. एकदां आम्ही एका गृहस्थाकडे भिक्षांदेहि करण्यास गेलों असतां त्यानें आपल्या मोत्या कुत्र्याला छूः केलें; त्याबरोबर आम्हांस 'भीक नको कुत्रा आवर' असें शब्दशः होऊन पळतां भुई

थोडी झाली. कित्येकांनीं वर्गणीचे आंकडे ताबडतोब घालून ते लवकरच चुकाविण्याचें वचनही दिलें; परंतु पुढें त्यांच्या तोंड चुकविण्यावरून ते वर्गणी कोणत्या अर्थानें चुकविणार हें आम्हांला पूर्णपणें कळून आलें. आम्ही वर्गणी गोळा करण्याकरितां बहुधा सकाळींच निघतों ही बातमी गांवांत पसरल्याबरोबर सकाळीं व्यायाम घेण्याकरितां निघालेले तांडेचे तांडे आमच्या दृष्टीला पडूं लागले. शारीरिक व्यायामाचें महत्त्व बिंबविण्याचें जें काम आमच्या अनेक व्याख्यानांनीं झालें नाहीं, तें केवळ वर्गणीप्रीत्यर्थ होणाऱ्या आमच्या अंगमेहनतीनें झालें. शब्दापेक्षां कृतीचा परिणाम त्वरित होतो तो असा! शेवटीं शेवटीं आम्हांला असा अनुभव येऊं लागला कीं, आम्हीं ज्या ज्या रस्त्यांनीं जावें ते ते रस्ते ओसाड होऊन गांवाचे इतर भाग माणसांनीं गजबजून जावे! हा अंधळ्या कोशिंबिरीचा खेळ खेळण्याचा आम्हांला साहजिकच कंटाळा येऊं लागला. दोन महिने खपून त्या महिन्यांतील दिवसांइतकेही वर्गणीचे रुपये वसूल झाले नाहींत, व जे रुपये वसूल झाले त्यांच्या दसपट मित्रांना आम्ही मुकलों, हें जेव्हां आम्हीं पाहिलें तेव्हां जमलेल्या वर्गणीवरच संमेलनाचा सारा खर्च भागविण्याचा आम्हीं निश्चय केला.

इतक्या थोड्या रकमेंत सारा खर्च निभावण्याकरितां खर्चाच्या प्रत्येक बाबींत काटकसर करणें जरूर होतें. परिषदेच्या बैठकींकरितां निराळा मंडप न उभारतां वाचनालयांतच त्या उरकण्याचें आम्हीं ठरविलें. त्यानंतर पाहुण्यांची उतरण्याची सोय कोठें करावी याचा विचार सुरू झाला. पांडूतात्या ज्या वाड्यांत रहात होते तो वाडा चांगला प्रशस्त व सोईचा होता. परंतु मध्यंतरीं पांडूतात्यांवर त्यांच्या छापखानेवाल्यानें डायरीच्या छपाईबद्दल व बांधणीबद्दल आलेल्या खर्चाचा हुकूमनामा मिळविला होता; व त्यांच्या वाड्यात पाहुण्यांची सोय केल्यास त्या हुकूमनाम्याच्या अंमलबारींत पाहुण्यांचें सामान जप्त होण्याचा फार संभव होता; यामुळें तो बेत रहित करावा लागला. बंडूनानांचें घर ऐसपैस होतें. पण त्यांत पाहुण्यांना उपयोगी पडण्यासारखा एकच दिवाणखाना होता; आणि त्यांत नियमक व संयमक कवितांच्या अभिमान्यांचा किंवा जुन्या व नवीन कवींच्या भक्तांचा एकदम

समावेश होणें शक्य नव्हतें. अशा भिन्नभिन्न निशाणांखालीं लढणाऱ्या वीरांना पृथक् तळ देण्याची माझ्या स्वतःच्या घरांत चांगली सोय होती. परंतु तेथें ढेकणांचा, डांमांचा व पिसवांचा इतका सुळसुळाट होता व ग्रंथकारांच्या नवरसयुक्त रुधिराची लज्जत त्यांना आजपर्यंत इतक्या कमी वेळां चाखावयाला मिळाली होती कीं, उभयतांची गांठ पडली असती तर ग्रंथकारांना आपल्या मर्मज्ञ व रसिक भक्तांची जन्मभर आठवण राहिली असती. याप्रमाणें भवति न भवति होतां होतां शेवटीं पाहुण्यांच्या वस्तीकरितां धर्मशाळा मुक्रर करण्यांत आली. ही धर्मशाळा काहींशी आकुंचित होती, व पाहुण्यांची संख्या मर्यादेबाहेर गेल्यास त्याना तिच्यांत वाजवीपेक्षां अधिक सलगीनें एकत्र रहावें लागेल अशी भीति होती. परंतु ही अडचण दूर करण्याकरितां आम्हीं एक शक्कल काढिली. ग्रंथकारांना पाठवावयाच्या निमंत्रणपत्रिकांत आमच्या गांवीं प्लेगच्या प्रादुर्भावाचीं स्पष्ट चिन्हें दिसत असल्याचें व जानोशाच्या जागीं एक मेलेला उंदीरही आढळल्याचें लिहून, अशा संकटांना खरा वाङ्मयभक्त भीक घालणार नाहीं अशी आशा प्रदर्शित करावी असें आम्हीं ठरविलें.

पण आमचा डाव ओळखून या जरबेलाही भीक न घालणारे कांहीं खमंग ग्रंथकार निघणारच. शिवाय कांहीं निस्सीम सरस्वतीभक्त संमेलनाला येण्यापूर्वी प्लेगची लस टोंचून घेण्यासही चुकणार नाहींत. ज्या गांवीं त्या सुमारास प्लेग जारीनें सुरू होता त्या गांवच्या ग्रंथकारांना तर आमचें बुजगावणें हास्यास्पद वाटून ते स्वतः प्लेगची सांथ बरोबर घेऊनच आमच्या गांवीं यावयाचे व या रीतीनें आमच्या तंगड्या आमच्याच गळ्यांत घालावयाचे ! शेवटीं मेलेल्या उंदराची अनुदार कल्पना आमच्या शीलाला न शोभणारी म्हणून आम्हांला अजीबात सोडून द्यावी लागली.

पण आमच्या सन्मान्य पाहुण्यांच्या संख्येला जर कोणताच आळा राहिला नाहीं तर आमच्या तुटपुंज्या रकमेवर त्यांचा पाहुणचार कसा करावयाचा, हा प्रश्न आम्हांला कांहीं वेळ बराच भानगडीचा वाटला. अखेर धूर्त बंडूनानांनीं तोही समाधानकारक रीतीनें सोडविला. त्या वर्षीं रामनवमीच्या पुढील दशमीचा ज्योतिष्याच्या व शास्त्रार्थाच्या ओढाताणीनें क्षय दाखवून एकादशी

नवमाला लागूनच आणितां येण्यासारखी होती. नानांनीं रामनवमी व एकादशी हे दोन दिवस परिषदेच्या बैठकींकरितां मुक्रर केले व यंदांचें संमेलन धर्माज्ञा कडकडीत रीतीनें पाळून साजरें करण्यांत येणार आहे अशी सूचना निमंत्रणपत्रिकेंत सामील करण्याचें ठरविलें. धर्मावर उज्ज्वल निष्ठा असल्यावांचून प्रासादिक कविता साध्य होत नाहीं असें एक मत सुदैवानें या सुमाराला चोहोंकडें फैलावूं लागलें होतें. त्यामुळें बहुतेक ग्रंथकार - निदान जाज्वल्य धर्माभिमानी ग्रंथकार तरी — दोन्ही दिवस अन्नपाण्याचें सेवन न करितां आनदानें पाळतील अशी आमची खात्री होती. एखादा मवाळ धर्माभिमानी पाणी पिण्याचा हट्ट घेऊन बसलाच, तर आमच्या पाण्याच्या नळामध्यें त्याची तहान न भागविण्याइतकी अनुदारता खास नव्हती. मवाळाच्याही खालच्या पायरीच्या एखाद्या गचाळ धर्माभिमान्याचें दुधावांचून अडलेंच तर त्यास रुपयाला सोळा शेर या भावाचें सफेती दिलेलें पाणी पुरविण्याचा मक्ता गंगाप्रसाद गवळ्याकडे देण्याचा आमचा विचार होता.

उरतां उरले सुधारक ग्रंथकार. हे बेटे मोठे विघ्नसंतोषी व घरबुडवे ! यांनीं विधवांचें केशवपन बंद करून स्वतः डोक्यांवर छपरें ठेवून देशी न्हाव्यांचा धंदा बंद केला ! पुराणें बंद करून देशी वातींचा कारखाना सपशेल बुडविला ! हव्यकव्यांचा, व्रतवैकल्यांचा नायनाट करून उनाड भिक्षुकांची फुकट खाण्याची सोय नाहींशी केली ! श्राद्धपक्षांच्या प्रसंगीं वाटेल त्या भटाला घटकाभर मृत यजमानाचें स्थान पटकावून नवीन यजमानाकडून पाया पडून घेण्याची जी सवड होती, तीही यांनीं ठेविली नाहीं; आणि तांदुळांचा खप कमी करून कावळ्यांवर उपाशीं मरण्याचा प्रसंग आणिला ! कोंवळ्या मुलीशी लग्न करून तिला आपल्या जिनगीची वारस करूं पहाणाऱ्या पिकलेल्या बिजवराच्या उदार प्रयत्नांत यांनीं खो घातला, व बालविधवांचीं लग्नें सुरू करून त्यांच्या आप्तांच्या हक्काच्या मोलकरणीला यांनीं त्यांजपासून दूर केलें ! गांवाच्या बाहेरची मोकळी हवा खाणाऱ्या व अज्ञानाच्या सुखांत लोळणाऱ्या महारमांगांना यांनीं गांवातल्या घाणेरड्या हवेंत लोटून देऊन त्यांच्या डोक्यांवर

निरर्थक ज्ञानाचा बोजा ठेवून दिला ! यांनीं बायकांना विद्या शिकवून पुरुषांना त्यांजपेक्षांही विद्वान होण्याची आवश्यकता उत्पन्न केली ! यांनीं सती जाण्याची चाल बंद करून सर्पणवाल्यांचें तर नुकसान केलेंच, पण वारसांना अनायसें मिळणारी मिळकत यांनीं त्यांजपासून हिरावून घेतली ! असे एक कीं दोन ! हजारों अनाचार यांनीं प्रचारांत आणिले. यांनीं काय काय भ्रष्टाकार केले हें विचारण्यापेक्षां काय काय केले नाहींत हें विचारणेंच सयुक्तिक होईल.

वर सुधारकांवर केलेले आरोप खरे असोत किंवा नसोत एवढें मात्र खरें कीं, आमच्या त्या वेळच्या अडचणीच्या स्थितींत सुधारक ग्रंथकार आम्हांला अत्यंत देशद्रोही वाटूं लागले. ज्याअर्थीं प्रत्येक इसम बहुधा स्वतःच्या गांवाला जग व स्वतःला देश समजत असतो त्याअर्थीं आम्हां त्रिवर्गाला संकटांत पाडणारे सुधारक ग्रंथकार आम्हांला देशद्रोही वाटावे यांत नवल नाहीं. हा कांटा आमच्या वाटेंतून काढण्याकरितां सुधारक ग्रंथकारांच्या नास्तिकपणामुळें त्यांना ग्रंथकार ही पदवीच योग्य नाहीं असें सिद्ध करण्याला आम्ही प्रथम तयार झालों. पांडूतात्यांच्या डायरीला वाङ्मयांत कोंबण्याचा अत्याचार करणारांनीं सारस्वतसेवा अनन्यभावें करणाऱ्या सुधारकांनाही सरस्वतीमंदिरांत शिरतांना मज्जाव करावा हें वाचकांना कदाचित् चमत्कारिक वाटेल. परंतु आमच्या त्या वेळच्या कोंडमाऱ्याकडे लक्ष पुरविल्यास आमचें वर्तन अगदीं स्वाभाविक होतें हें त्यांना कबूल करावें लागेल. असो. आमचा हा डाव साधण्याचा रंग दिसेना तेव्हां सुधारकांची परिषदेंतून हकालपट्टी करण्याकरितां आम्हीं खालील नियम केले:—

१ प्रत्येक ग्रंथकारानें गाडींतून उतरल्याबरोबर स्वागतमंडळाला आपलें जानवें व शेंडी हीं दाखविलीं पाहिजेत.

२ प्रत्येक ग्रंथकारानें स्नान केल्यावर सोंवळें नेसून संध्या केली पाहिजे. संध्येंतील टाळ्या व चुटक्या वाजविण्यांत चूक झाल्यास ईश्वराचा तर क्षोभ होईलच, पण स्वागतमंडळही गरम होईल.

३ प्रत्येक ग्रंथकारानें रामनवमी व एकादशी हे दोन्ही उपास कडक रीतीनें पाळिले पाहिजेत. अन्नाचा एक कण किंवा पाण्याचा एक थेंबही न घेतल्यास उत्तमच; पण तें शक्य नसल्यास नुसत्या पाण्यावर किंवा फार झालें तर पाणी मिसळलेल्या दुधावर गुजारा केला पाहिजे.

४ वरील नियम पाळावयाचे नसल्यास दोन दिवसांच्या खर्चाबद्दल दहा रुपये दिले पाहिजेत.

याप्रमाणें ग्रंथकारांच्या अन्नखर्चाचा आयताच बंदोबस्त झाला. स्वागत-मंडळाला पाहुणचाराची दगदग पडणार असल्यामुळें त्यांच्याकरितां दोन्ही दिवस चमचमीत जेवणाची तयारी ठेवावी असा ठराव पांडूतात्यांनीं पुढें आणिला व तो सर्वानुमतें पास झाला. या जेवणाचा बहुतेक खर्च अर्थातच सुधारक ग्रंथकारांकडून वसूल होणाऱ्या रकमेंतूनच करावयाचा होता. स्वयंपाकगृहाची व्यवस्था ठेवण्याचें बिकट काम अंगावर घेण्याची आपणाला परवानगी मिळावी अशी नम्र विनंति पांडूतात्यांनीं केली होती. परंतु त्यांजकडून जेवणारांचा समाचार घेतला जाण्याऐवजीं पक्वान्नांचा समाचार घेतला जाण्याचाच संभव विशेष दिसल्यामुळें ती विनंति आम्हीं मान्य केली नाहीं.

परिषदेंतील कांहीं ठराव ग्रामस्थांनीं पुढें आणावयाचें ठरलें होतें; त्यांपैकीं कांहीं खालीं देतों.

बंडूनानांचे ठराव—

१ सामाजिक वर्णव्यवस्थेप्रमाणें लिपींतील वर्णव्यवस्था होण्याची आवश्यकता.

(या ठरावाचें पूर्ण समर्थन यापूर्वी दिलेंच आहे.)

२ ग्रंथप्रकाशनाला लागणाऱ्या खर्चाच्या निम्या खर्चातच प्रकाशकांनीं ग्रंथ छापून द्यावे.

३ ग्रंथकारांनीं पुष्कळ प्रतींची एकच आवृत्ति काढण्यापेक्षां थोडथोड्या प्रतींच्या अनेक आवृत्ति एकाच खेपेला काढून घ्याव्यात. एक आवृत्ति निघाल्यावर त्याच खिळ्यांवर पुढची आवृत्ति काढितांना तिचा क्रमांक बदलावा म्हणजे झालें. अशानें आवृत्तींचा खप सपाट्यानें झालेला दिसून ग्रंथकारांना उत्तेजन येईल.

४ सरकारनें चलनी नाण्यांची संख्या एकदम दुप्पट करावी. म्हणजे ग्रथांच्या किंमती दुप्पट ठेवितां येऊन ग्रंथकारांची प्राप्तिही दुणावेल.

५ कादंबऱ्यांचा प्रसार समाजाला अनिष्ट असल्यामुळें त्यांच्या किंमती प्रत्येक पृष्ठाला अर्धा आणा याप्रमाणें भारी ठेवण्यांत याव्यात; व त्यांच्या प्रती विकल्याबरोबर जाळण्यास सुलभ जावें म्हणून प्रत्येक प्रतीबरोबर एक एक आगपेटी फुकट देण्यांत यावी.

पांडूतात्यांचे ठराव :—

१ टिंबांसंबंधानें व ऱ्हस्वदीर्घासंबंधानें जे कडक निर्बंध जारी आहेत त्यांना फांटा देण्यांत यावा.

२ शास्त्रीय विषयांवरील ग्रंथांतही तीनपेक्षां अधिक अक्षरांचा शब्द व दोन ओळींच्यापेक्षां मोठें वाक्य येऊं नये असा कडक नियम करण्यांत यावा.

३ डायऱ्यांची किंमत फार कमी असते; ती अधिक ठरविण्यांत यावी.

४ इंग्रजी कादंबऱ्यांचें मराठींत भाषांतर किंवा रूपांतर करितांना चालीरीतींच्या भेदांमुळें ग्रंथकारांना फार त्रास पडतो. तो पडूं नये म्हणून इंग्लंड देशांतील विवाहपद्धति, कायदे, नृत्यादि मनोरंजनाचे प्रकार वगैरे यच्चयावत् गोष्टी आपल्या देशांत सुरू करण्याबद्दल सामाजिक परिषदेकडे शिफारस करण्यांत यावी.

खुद्द माझे ठराव :—

१ ऐतिहासिक ग्रंथांतून स्वदेशस्तुतिपर विधानेंच येत जावींत; निंदापर विधानें येऊं नयेत. सत्यकथन हा जरी इतिहासाचा उद्देश असला तरी मनाला प्रिय वाटणारी गोष्टच बहुधा सत्य भासत असल्यामुळें असे ग्रंथ असत्य गणिले जाण्याची भीति नको.

२ रूढ चालीरीतींवर प्रतिकूलटीकात्मक स्वरूपाचीं जीं पुस्तकें असतील तीं कोऱ्या पानांची समजून डायऱ्यादाखल विकण्यांत यावींत.

याप्रमाणें ठरावांचें स्वरूप ठरविल्यावर निमंत्रणपत्रिका पाठविण्याच्या कामाला सुरुवात झाली. हस्तपत्रकांच्या खालीं जशा त्रिवर्गाच्या सह्या होत्या तशा निमंत्रणपत्रिकांच्या खालींही देण्यांत आल्या. या पत्रिकांचे मायने लिहितांना आम्हीं अत्यंत नम्रता धारण केली होती. लक्ष्मीशीं हाडवैर बाळगणाऱ्या सरस्वतीभक्तांना आम्हीं क्षणांत श्रीमंत बनविलें. आम्हांला ज्या ग्रंथकारांचीं नांवें माहीत नसून केवळ आडनांवेंच माहीत होतीं त्यांजवर तर आम्हीं रावसाहेब व रावबहादूर या पदव्यांचा वर्षाव केला. केवळ शब्दांत उदारपणा दाखवावयाचा झाल्यास त्याला एका दिडकीचाही खर्च येत नाहीं, असें असतां कांहीं कंजूष लोक त्यांतही काटकसर करूं पहातात ! अशा कवडीचुंबकांपैकीं आम्ही नव्हतों हें वाचकांना निराळें सांगावयाला नकोच.

निमंत्रणपत्रिकांतील नांवें लिहून तयार होतांच त्या बंडूनानांच्या स्वाधीन करण्यांत आल्या. त्या लिफाफ्यांतून घालून रवाना करण्याची कामगिरी त्यांजकडे होती.

निमंत्रणपत्रिका रवाना होऊन बरेच दिवस झाले, तरी एकाही पत्रिकेचें उत्तर येईना. हे ग्रंथकार मोठे विक्षिप्त ! यांना सामान्य व्यवहारज्ञान देखील नसतें. आम्हीं एवढा स्वार्थत्याग करून परिषदेची तयारी केली व यांना अत्यंत लीनतेनें विनंतिपत्रें पाठविलीं. पण तें यांच्या गांवीं तरी आहे का ! सारा दिवस निःसत्त्व व बेचव लेख खरडण्यांत घालविल्यावर आम्हाला एक

ओळ लिहिण्यासही यांना फावूं नये ना ! पण कदाचित् आगाऊ सूचना न देतां एकदम येऊन आम्हांला चकित करण्याचाही यांचा विचार असेल. या ग्रंथकारांना अद्‌भुतरसाची मोठी गोडी ! साधी गोष्ट करावयाची झाली तरी हे ती कांहीं तरी विलक्षण प्रकारानें करितील. द्राविडी प्राणायामाची यांना अतोनात हौस ! अतिशयोक्तीला इतर लोक फाजीलपणा म्हणतात; पण तिला यांनीं अलंकारांत नेऊन बसविलें आहे ! परदेशीय ग्रंथकारांचें अनुकरण करून यांनीं बाष्कळपणाला व आचरटपणाला विनोद हें नांव दिलें आहे ! कदाचित् पत्राचें उत्तर न देणें हेंही यांच्या दृष्टीनें अलंकारांत किंवा विनोदांत येत असल्यास न कळे !

आगगाडीचें स्टेशन आमच्या गांवापासून कांहीं अंतरावर होतें. तेथें आम्हीं चैत्र शुद्ध अष्टमीच्या प्रातःकाळपासून पाळीपाळीनें खेपा घालण्यास सुरवात केली. उतारूंच्या व मालाच्या प्रत्येक गाडीचा एकूण एक डबा आम्हीं पालथा घातला. तरी एकही ग्रंथकार, प्रकाशक, मुद्रक, पुस्तकांची विक्री करणारा, खिळे जुळविणारा, बांधणी करणारा किंवा वाचक आढळण्यांत आला नाहीं. साऱ्या ग्रंथकारांनीं शेवटच्या गाडीनें येऊन आम्हांला थक्क करण्याचा घाट घातला असावा असा तर्क करून आम्ही त्रिवर्गही रात्रीं चार वाजतां गाडीच्या धक्क्यावर हजर झालों. गाडी बरोबर वेळेवर येऊन दाखल झाली. गाडींतील प्रत्येक इसम ग्रंथकारच असला पाहिजे असा आमचा समज असल्यामुळें व आमचे डोळे प्रेमाश्रूंनीं भरलेले असल्यामुळें आमच्या हातून कांहीं विलक्षण चुका झाल्या. बंडूनानांनीं प्रेमानें गार्डालाच गाढालिंगन दिलें व पांडूतात्यांनीं गाडीवरच्या कोळसेवाल्याशींच जोरानें हस्तांदोलन केलें. काहीं उतारूंनीं आम्हांस त्यांचें सामान उचलतांना पाहून 'चोर! उचले!' म्हणून ओरड केली. कांहीं खप्पी उतारूंनीं मात्र आम्हांला त्यांचें सामान स्टेशनाबाहेर मुकाट्याने नेऊं दिलें व नंतर तें परत आपल्या ताब्यांत घेतलें; तेव्हां कोठें ते ग्रथकार किंवा प्रकाशक नसून वाचकही नाहींत असा आमच्या डोक्यांत प्रकाश पडला. कित्येकांनीं आम्हांला हमाल समजून एक एक दिडकी दिली; ती आम्हीं रागानें दूर भिरकावून दिली !

या घोंटाळ्याचें मूळ काय असावें, यासंबंधानें आम्हांला फार वेळ संशयांत रहावें लागलें नाहीं. कारण आम्ही नवमीच्या पहाटेला गांवांत येऊन दाखल होतों, तोंच मुंबईच्या डेड लेटर ऑफिसमधून आलेला एक पाकिटांचा गठ्ठा आमच्या हातीं पडला. त्या पाकिटांवर पत्ते लिहिलेले नसल्यामुळें तीं मालकांकडे परत पाठविण्यांत आलीं होतीं !

११ *......................................चित्रकार.

कवीप्रमाणें चित्रकारही जन्मावा लागतो, हें तत्त्व चित्रकलेच्या प्रत्येक मर्मज्ञाला मान्य करावें लागेल. रसिकाचें चित्त हलवून सोडणाऱ्या मधुर गीताचें बीज ज्याप्रमाणें अर्भकाच्या कर्णकठोर किंचाळींत असतें, त्याप्रमाणें आश्चर्यानें स्तिमित करणाऱ्या चित्राचाही उगम त्याच्या वळलेल्या मुठींतच असतो. त्या कर्कश किंचाळींतूनच ज्याप्रमाणें सव्वा लाख किंमतीचा श्लोक उगम पावतो, त्याप्रमाणें त्या झांकलेल्या मुठींतूनच सव्वा लाख किंमतीचें चित्र उत्पन्न होतें. ती किंचाळी व ती मूठ इतरांना जरी सामान्यच वाटली तरी तिजवर प्रतिभेचें शिक्कामोर्तब आधींच झालेलें असतें !

हा नियम आमच्या पांडूतात्यांच्या संबंधानें जसा प्रत्ययाला आला तसा तो कधींही आला नसेल. सूक्ष्म अवलोकन करणाराला त्यांच्या बाळपणींच्या लीलांपासूनच पुढील भविष्य वर्तवितां आलें असतें. पाळण्यावर टांगलेल्या खेळण्याकडे तात्या घटका घटका टक लावून पहात असत असें सांगतात. एखादें चित्र पाहिलें कीं, तें हस्तगत करून चघळीत चघळीत आपलेंसें करण्याची त्यांची जन्मतःच प्रवृत्ति असे. त्यांच्या वडिलांनीं एकदां एक उंदरावर बसलेला व हातीं मोदक घेतलेला मातीचा गणपति आणिला होता. तो तात्यांनीं त्यांची नजर चुकवून मोदकसुद्धां व उंदरासकट गट्ट करून टाकिला ! लहानपणीं जेवतांना तात्या अंगावर उष्टें खरकटें अन्न उडवून तें चित्रित करून सोडीत असत. कोळशानें पाटी घांसतांना ते तो सर्वांगाला ज्या शिताफीनें फांशीत व आपल्या सवंगड्यांच्या अंगांस ओचकारे घेतांना ते जें नखकौशल्य दाखवीत, त्यांवरून कोळशानें व नखानें चित्रें काढण्याची विद्या त्यांजमध्यें बीजरूपानें आहे असें कबूल

---

* मनोरंजन, पुस्तक २० अंक ४, वसंत अंक (एप्रिल, सन १९१५)

करणें भाग पडे, खेळगड्यांच्या गालांवर ते आपलीं बोटें इतक्या सफाईनें उठवीत कीं, रंगकर्मांतही त्यांचा हात धरणारा कोणीही समवयस्क साप-डला नसता ! त्यांना जेव्हां काजळ लावून व कुंची घालून गौरीपुढें 'बाळ' म्हणून बसवीत तेव्हां जवळच्या फराळाच्या ताटांतील लाडू-करंज्या लांबवून पोटांत रिचविण्याची हातचलाखी वर्ज्य केल्यास ते अगदीं चित्रासारखे बसत असत ! अशा प्रसंगीं मातीच्या चित्रांबद्दल तात्यांना इतकी सहानुभूति वाटत असे कीं, ते त्यांच्या मुळींच वाटेला जात नसत, व त्यांना लागूनच साखरेचीं चित्रें नसल्यास ते त्यांना स्पर्शही करीत नसत. तात्यांची भाबडी आई पक्कान्नांचें व साखरेच्या चित्रांचें भक्ताचा डोळा चुकवून गौरीनेंच नैवेद्य म्हणून ग्रहण केलें असें समजत असे ! त्यांत सत्याचा भाग मुळींच नसे असें मात्र नाहीं. कारण तात्या ते पदार्थ आईचा डोळा चुकवूनच पसार करीत असत. याप्रमाणें आईच्या श्रद्धाळूपणाचें अर्धें श्रेय तात्यांच्या खादाडपणालाच असे.

परंतु चित्रकलेचें महत्त्व तात्यांच्या मनावर विशेष रीतीनें ठसण्याला तशींच कांहीं कारणें झालीं. एकदां त्यांच्या पहाण्यांत एक सचित्र पुस्तक आलें. त्याच्या मलपृष्ठावरील गणपतीचें चित्र सोडिल्यास त्यांत एकही चित्र नव्हतें; परंतु सचित्र पुस्तक या मोहक नांवावरच त्याला त्याच्या योग्यतेच्या चौपट किंमत येत असे. केवळ चित्रकलेची जोड असल्यामुळेंच वाङ्मयाला आलेलें महत्त्व पाहून साहजिकच त्या कलेविषयीं तात्यांच्या मनांत आदर उत्पन्न झाला. त्याच सुमाराला आमच्या गांवीं एक गांवठी नाटकमंडळी निघाली होती. तिचे पडदेही एका गांवठी चित्रकारानेंच तयार केले होते. पण त्यांवरील चित्रें आम्हांला इतकीं हुबेहूब वाटत असत कीं, उन्हाळ्यांत शाकुंतलांतील उपवनाचे पडदे दोन बाजूंना सोडून त्यांमध्यें बसल्यास आम्हांला उन्हाची मुळींच बाधा होत नसे व हिंवा-ळ्यांत हरिश्चंद्र नाटकांतील वणव्याच्या पडद्यासमोर आम्ही प्रहरान्प्रहर हात शेकीत बसत होतों. कधींकधीं तर बागेच्या पडद्याजवळ बराच वेळ बसल्यामुळें आम्हांला सर्दी होत असे; पण वणव्याचा पडदा सोडल्या-बरोबर ती नाहींशी होऊन अंगांतून घामाच्या धारा चालत. महालाच्या

पडद्याकडे पाहून आम्हांला आमच्या चंद्रमौळी घरांचें कांहीं वाटेनासें झालें. तुरुंगाच्या पडद्याकडे दृष्टि जातांच आमची सदसद्विवेकबुद्धि खाडकन जागी होत असे. नदीचा पडदा पाहूनच आमची तहान निवत असे; व एकदां तर मीं शिवरात्रीचा कडकडीत उपास पडद्यावरील झाडांच्या फळांवरच उरकला ! संसारांतील गरजा भागविण्याच्या कामींही चित्रांचा असा विलक्षण प्रभाव प्रत्ययाला आल्यापासून चित्रकला साध्य करण्याकडे तात्यांचें विशेष लक्ष वेधलें.

चित्रकलेंत कांहीं कठिण आहे असेंही तात्यांना वाटण्याचें कारण नव्हतें. आमच्या लहानपणीं जीं चित्रें सामान्यतः आमच्या पहाण्यांत येत, तितपत चित्रें काढण्याला विशेष ज्ञान संपादन करण्याची जरूर भासत नसे. इतकेंच नाहीं, तर आम्हांला होतें तें ज्ञानही प्रसंगीं विसरावें लागत असे. चित्रांतील सर्व तोंडें एका घाटाचीं व बाजूला फिरलेलीं असत. पहाणाराच्या डोळ्याशीं डोळा भिडविण्याचें धाडस एकाही चित्रगत व्यक्तीला होत नसे. प्रत्येक व्यक्तीच्या हातीं, मग ती कोणत्याही पेशाची असो, एक फूल असे, व तिच्या तोंडावर कोणताही विकार दिसत नसे. अर्थातच चित्र पाहून प्रेक्षकाच्या मनांतही कोणताच भाव उत्पन्न होत नसे. याप्रमाणें त्या काळांतील चित्रकला इतर गोष्टींप्रमाणेंच अगदीं साधी, सरळ व सोपी असे.

तात्यांनीं चित्रांना सुरुवात केली, ती यापेक्षांही साध्या प्रमाणावर केली. चेहऱ्याबद्दल एक गरगरीत वर्तुळ, जीवणीबद्दल एक लहान लंबवर्तुळ, डोळ्यांबद्दल दोन लहान वर्तुळें, नाक, हात, पाय व धड यांबद्दल लहानमोठ्या सरळ रेघा, एवढ्या साहित्यावर ते वाटेल त्या माणसाची आकृति काढींत असत. भीमाला एक आकृति व सुदामदेवाला दुसरीच, हा पक्षपात त्यांजपाशीं नसे. उत्पादनाच्या कामीं ते ईश्वरापेक्षांही निःपक्षपाती असत. जग व्यक्त होण्यापूर्वीं तें जसें अव्यक्त स्वरूपांत असतें त्याप्रमाणें तात्यांची चित्रकला आरंभीं अव्यक्तावस्थेंत होती. पहिल्यापहिल्यानें तर महानुभावपंथांतील स्त्री-पुरुषांप्रमाणें त्यांचे स्त्रीपुरुष एकमेकांपासून ओळखूं येत नसत. पण लवकरच त्यांनीं पुरुषांना शेंडीची व बायकांना

वेणीची तैनात करून दिली. प्रथम त्यांनीं स्त्रीपुरुषांना ख्रिस्ती धर्मशास्त्रां तील आद्य स्त्रीपुरुषाप्रमाणें फारच कमी वस्त्रप्रावरणांवर ठेविलें होतें; परंतु कांहीं काळानें त्याची त्यांनाच लाज वाटून त्यांनीं उभयतांना कपड्याचे मुबलक अहेर केले. कृष्णानें वस्त्रें पुरविल्यामुळें द्रौपदीला जो आनंद झाला होता तोच चित्रगत स्त्रियांनाही त्या प्रसंगीं झाला असेल! हळूहळू तात्यांनीं स्त्रियांच्या गळ्यांत मंगळसूत्रें बांधून व हातांत बांगड्या भरून त्यांना सौभाग्यदान व चुडेदान दिलें आणि पुरुषांच्या डोक्यावरही पागोटीं ठेवून दिलीं व त्यांना टोप्या घातल्या. त्यांच्या सृष्टींतील माणसांच्या अंगावर हळूहळू मांस येऊं लागलें. पण त्यांच्या शारिरांत किंवा चेहऱ्यांत विशिष्टत्व येण्याचें चिन्ह दिसेना. त्यांचीं सर्व अपत्यें जुळीं भावंडें दिसत, व सर्वांचीं तोंडें एकसारखीं असत. एकदां त्यांनीं अशोकवनांतील सीतेचें व त्रिजटेचें चित्र काढिलें होतें, पण त्यांतील सीता कोणती व त्रिजटा कोणती हें ओळखण्याला फार प्रयास पडत. दुसऱ्या एका वेळीं त्यांनीं अर्जुनाच्या रथाचें चित्र काढिलें; पण ध्वजावरील मारुतीपेक्षां सारथ्य करणारा कृष्ण अधिक कुरूप निघाल्यामुळें उभयतांनीं आपापल्या स्थानांची अदलाबदल केल्याचा भास उत्पन्न होऊं लागला. त्यांच्या चित्रांतील रावण तोंडांच्या संख्येवरून तेव्हांच उमगत असे. एकदां मात्र कागदाची रुंदी दहा तोंडांना पुरण्यासारखी नसल्यामुळें तात्यांना सहा तोंडांवरच काम भागवावें लागलें व त्यामुळें सीतेला खांद्यावर घेऊन पळून जाण्याचा आरोप स्त्रीद्वेष्ट्या कार्तिकस्वामींनाच सहन करावा लागला! एकदां तात्यांनीं अत्यंत मेहनत घेऊन स्त्रीचें चित्र तयार केलें. पण त्यांच्या कुटुंबियांच्या अंगीं तितकी मार्मिकता नसल्यामुळें त्यांनीं तें शूर्पणखेचें समजून शौचकूपाच्या बाहेर टांगून दिलें. तेव्हांपासून त्यांच्या आतांची प्रकृति साफ राहूं लागली. त्यांच्या रतीला मिळालेला मान पहिल्या बाजीरावसाहेबांना निजामाकडून मिळाला होता हें इतिहासज्ञांना अवगत आहेच.

चित्रांतील चेहऱ्यांसंबंधानें हा जो प्रेक्षकांचा गैरसमज होत असे, तो टाळण्याकरितांच कीं काय, तात्या बहुधा अशाच व्यक्तींचीं चित्रें काढीत

कीं त्यासंबंधानें गैरसमजाला फारशी जागाच राहूं नये, ते रामदासस्वामींचें चित्र वारंवार काढीत, व त्यांच्या कपाळावरचें टेंगूळ ‘ नाकापेक्षां मोतीं जड ’ या न्यायानें तोंडापेक्षांही मोठें ठेवीत. हेतु हा कीं, तें ताबडतोब दिसून सादृश्य ध्यानांत यावें. बरें, टेंगूळ द्रोणागिरिपर्वत वाटून मारुतीचा भास झाला तरी रामदासस्वामी मारुतीचेच अवतार असल्यामुळें त्यांत फारशी चूक झाली असें म्हणावयाला जागा नसे. गणपतीला सोंड असल्यामुळें त्याचें चित्रही तात्यांचें आवडतें असे. गणपतीचें चित्र काढतां काढतां मारुतीचें जरी निघालें, तरी तोही देवच असल्यामुळें त्यांचे श्रम अगदींच फुकट जात नसत.

तात्यांना आपल्या चित्रांच्या द्वारें हास्य, शोक व भीति हे भाव फारच चांगल्या प्रकारें वठवितां येत असत. त्यांचीं कांहीं चित्रें पाहून प्रेक्षकांची हंसून मुरकुंडी वळे, तर कांहीं चित्रें पाहून त्यांच्या तोंडचें पाणी पळून चेहरा रडवा होई. पण तात्यांची विशेष खुबी अशी होती कीं, हे भाव विरुद्धभावदर्शक चित्रांपासून उत्पन्न होत! चित्रांतील प्रकार आनंददायी असले म्हणजे प्रेक्षक रडकुंडीला येत, व ते प्रकार दुःखदायी असले कीं, प्रेक्षकांना हंसण्याची लहर येई. त्यांच्या चित्रांमुळें आशावाद्यांचे निराशावादी व निराशावाद्यांचे आशावादी झाल्याचे दाखले आहेत.

चित्रांचा एवढा परिणाम होतो हें कळल्यापासून तात्यांनीं चित्रांची टांकसाळ इतक्या त्वरेनें चालविली कीं, ‘ न भूतो न भविष्यति ! ’ त्यांचीं चित्रें पैसे देऊन घेणारें गिऱ्हाईक मिळण्याचा संभव नसल्यामुळें त्यांनीं त्यांची मुलांमध्यें फुकट खैरात चालविली. गांवांतील प्रत्येक घरांत तात्यांचीं चित्रें दिसावयाला लागून रहिवाश्यांचें हाल होऊं लागले. त्यांचीं देवादिकांचीं चित्रें पाहून लोक नास्तिक होण्याच्या बेताला आले. त्यांचीं सुंदर स्त्रियांचीं चित्रें पाहून भावी कवींच्या प्रतिभा बाल्यावस्थेंतच करपून खाक होऊं लागल्या ! त्यांचें रतीचें चित्र पाहतांच प्रेक्षकांची बोबडी वळून ‘रति’ ऐवजीं ‘हिडंबा’ हा शब्द त्यांच्या तोंडांतून चुकीनें निघूं लागला, व तें चित्र सुलभप्रसूतीवर रामबाण औषध म्हणून फुकट वांटण्यांत येऊं

लागलें. त्यांच्या चित्रांची सांथ चुकविण्याकरितां लोक स्थलांतर करण्याचा विचार करूं लागले. कांहींकांची मजल तर चित्रें काढणें हा खुनाच्या तोडीचा गुन्हा आहे, अशी कायद्यांत सुधारणा करण्याबद्दल अर्ज करण्यापर्यंत गेली. त्यांची चित्रें सकाळीं दृष्टीला पडल्यास दुकानदारांचा माल खपेनासा झाला. तीं दिसतांच प्रेमळ पतिपत्नींमध्यें, भावाभावांमध्यें कलह होऊं लागले. नाहीं म्हणायला होतकरू चित्रकारांना मात्र त्यांच्या चित्रांपासून विलक्षण उमेद वाटावयाला लागली. आपण डोळे मिटून कुंचल्याऐवजीं केरसुणीनें जरी चित्रें काढिलीं तरी तीं इतःपर कोणाला टाकाऊ वाटण्याचा संभव नाहीं, या विचारानें त्यांच्या चित्तवृत्ति प्रफुल्लित झाल्या !

आपल्या चित्रांचा आपल्या अंदाजाच्या उलट परिणाम होतो असें कळल्यापासून पांडूतात्या प्रेक्षकांवर जो परिणाम करावयाचा त्याच्या उलट परिणाम होईल अशींच चित्रें बुद्धिपुरस्सर काढूं लागले. वरातीचें चित्र काढावयाचें असल्यास ते स्मशानयात्रेचें काढण्याचा प्रयत्न करूं लागले; बागेचें काढावयाचें झाल्यास सहारा वाळवंटाचें वठविण्याच्या उद्योगाला लागूं लागले; समुद्र इष्ट असल्यास डोंगर, आणि डोंगर इष्ट असल्यास समुद्र रेखाटूं लागले. फोटो काढितांना ज्याप्रमाणें प्रथम उलट व नंतर सुलट कांच तयार करावी लागते तसा प्रकार तात्यांच्या चित्रांसंबंधानें सुद्धां होऊं लागला !

पुढेंपुढें तात्यांना ऐतिहासिक प्रसंगांचीं चित्रें काढण्याचा नाद लागला. तीं काढितांना वरील उलट प्रयोग त्यांच्या उपयोगीं पडेनासा झाला. मनांत औरंगजेब कल्पून शिवाजीचें चित्र निघणें शक्य नव्हतें, व सवाई माधवरावांच्या वेळचा रंगपंचमीचा उत्सव चिंतून पानिपतची लढाई चितारण्याचें श्रेय मिळण्यासारखें नव्हतें. म्हणून तात्या हुबेहूब चेहरे काढण्याची कला हस्तगत करण्याच्या मार्गाला लागले. त्याकरितां त्यांनीं प्रथम आपलेंच तोंड आरशांत बघून काढण्याचा संकल्प केला. पण हा संकल्प जितका सोपा, तितकी त्याची अंमलबजावणी सोपी नाहीं असें लवकरच

त्यांच्या अनुभवाला आलें. आरसा समोर धरिल्याबरोबर त्यांना स्वतःला वाकोल्या दाखविण्याची बुद्धि अनावर झाली. आपल्या लीला बघण्यास आपणाशिवाय दुसरा कोणीच प्रेक्षक नाहीं ही जाणीव असल्यावर मनुष्य कोणकोणत्या माकडचेष्टा करील याचा नेम नाहीं. तात्या कधींच सुरेखांत मोडण्यासारख नव्हते; आणि तशांत त्यांना एकांत मिळून वाकोल्यांची तलफ आलेली ! मग काय विचारतां ! '**आधींच मर्कट तशांतहि मद्य प्याला**' या श्लोकांत वर्णिल्याप्रमाणें त्यांच्या अगाध चेष्टा सुरू झाल्या. त्यांनीं दांत विचकले, जीभ बाहेर काढिली, नाक मुरडलें, मान जोराजोरानें हैंलविली, भिवयांचे यैमान सुरू केलें, मुठी वळून आपल्या प्रतिबिंबावर उगारल्या, व त्याजकडे पाहून ते खदाखदा हंसले ! परंतु चेष्टांनाही अंत हा असतोच. कांहीं वेळानें स्वतःची कुचेष्टा करून दमल्यानंतर त्यांना आपल्या संकल्पाची आठवण झाली, आणि ते हातांत कागद व कलम घेऊन व चेहरा गंभीर करून त्याचें निरीक्षण करूं लागले. इतक्यांत त्यांना एक भली मोठी शिंक आली. त्यामागोमाग लागलीच दुसरी, तिसरी, याप्रमाणें पांचसात शिंका आल्या. करुणरसपर्यवसायी नाटकांत नायक तऱ्हेतऱ्हेचे आलाप घेऊन शोकरसाचें पद आळवीत असतां त्याला शिंक आली तर त्याचा जसा विरस होतो, तसा तात्यांचाही हा 'प्रथमग्रासे मक्षिकापात' पाहून हिरमोड झाला. पुनः ते आपला चेहरा साफसूफ करून त्याकडे टक लावून पाहूं लागले, तों एक गांधीलमाशी त्यांच्या प्रतिबिंबाच्या गालावर बसण्याच्या बेतांत आहे असें त्यांच्या नजरेला पडलें. त्यासरशा त्यांनीं एक चापट जोरानें त्या आरशावर मारिली. त्यामुळें त्यांचा हात तर चांगला झणझणलाच. पण त्यांच्या गालालाही गांधीलमाशीनें सपाटून दंश केला. तथापि या आगंतुक विघ्नाला भीक न घालण्याचा तात्यांनीं पुरा निश्चय केला होता. म्हणून पुनः स्थिरस्थावर झाल्यावर आपण कलमानें चित्र काढितांना जसें दिसूं तशा थाटांत स्वतःचें चित्र काढावयाचें अशा निग्रहानें ते बसले. लवकरच स्वतःची बैठक, कागदावरील चित्र, हातांतले कलम व चेहऱ्याशिवाय बाकीचे सर्व अवयव रेखाटण्यांत आले.

तात्यांचा चेहरा काढावयाला फारसा कठिण नव्हताच. कारण त्यावर मिशांचें एवढें मोठें जाळें पसरलेलें होतें, कीं त्यामधून गाल, ओंठ, हनुवटी इत्यादि किरकोळ अवयवांना दिसून पडण्याला फारसा अवकाशच नव्हता. त्यांच्या मिशांची वाढ इतक्या झपाट्यानें होत असे कीं, त्यांचा क्षौर करून त्यांना शाकुंतल नाटकाच्या पहिल्या अंकांत नटीचें काम दिलें असतें, तर दाढीमिशा लावण्याची यातायात न करितां त्यांजकडून दुसऱ्या अंकांत दुष्यंताचें, चौथ्या अंकांत कण्वाचें आणि सातव्या अंकांत सिंहाचें व मारीचाचें काम खुशाल करवून घेतां आलें असतें ! त्यांचें मिशांचें जंगल इतकें अवाढव्य असे कीं, आम्ही त्यांना नेहमीं थट्टेनें म्हणावें, 'तात्या, तुम्ही कोठेंही गेलांत तरी तुमच्या कपाळची जंगलची वस्ती कधीं चुकाववयाची नाहीं, व तुमचा जंगली स्वभावही सुधारावयाचा नाहीं !' त्यांच्या तोंडावरील मिशांचा झुबका दाखविण्यासाठीं त्यावर नुसता कुंचला फिरवून नंतर सवड असल्यास त्यावरील अवयव दाखविले असते तरी चालण्यासारखें होतें. अर्थात्च तात्यांनीं स्वतःची मुखश्री लवकरच चांगली रंगविली. मात्र त्यांना स्वतःचे डोळे कांहीं केल्या साधेनात ! ते चित्राकडे लागलेल्या स्थितींत दाखविणें भाग असल्यामुळें त्यांची नजर खालीं चित्रावर खिळाविणें जरूर होतें; पण त्याकरितां तात्यांनीं स्वतःची नजर खालीं केली कीं, त्यांना आरशांतील प्रतिबिंबच दिसेनासें होई. बरें, आरशांतील चित्रार्पित दृष्टि चांगली दिसण्याकरितां त्यांनीं वर त्याकडे पाहिलें कीं प्रतिबिंबांतील नजरही बेटी वरच येई ! तात्यांनीं तास दोन तास जंगजंग पछाडलें, पण प्रतिबिंबांतील नजर खालीं व तात्यांची नजर वर एकदम असल्याचा योग एकदांही आला नाहीं ! शेवटीं त्रासून त्यांनीं कल्पनेनेंच कसेबसे डोळे संपविले, व नंतर आपल्या चित्राकडे अभिमानपूर्वक दृष्टि फिरविली, तों ज्या कमालीला ते भीत होते, तेंच दत्त म्हणून पुढें उभें राहिलेलें त्यांना दिसलें ! इष्ट प्रकाराच्या उलट प्रकार घडून येऊं नये म्हणून त्यांनीं हा सारा खटाटोप केला होता; पण चित्रांत तर उजव्या हातांतील अंगठी डाव्या हातांत, उजव्या कानांतील भिकबाळी डाव्या कानांत, पागोट्याच्या उजव्या बाजूकडील झिरमिळ्या डाव्या बाजूला, फार काय, पण कलमही डाव्याच हातांत !

तात्यांनीं कपाळावर हात मारून घेतला ! त्याबरोबर तिकडे प्रतिबिंबानेंही, त्यांची थट्टा करण्याकरितांच कीं काय, आपला डावा हात कपाळावर जोरानें आपटला !

कुशल चित्रकार दहा पांच फरकाट्यांतच माणसाचा तोंडावळा हुबेहूब वठवितात असें तात्यांनीं ऐकिलें होतें, पण त्याचा त्यांना नीट उमज पडलेला नव्हता. कांहीं महिने प्रसिद्ध चित्रकारांच्या चित्रांचा शांतपणें विचार केल्यावर त्यांनीं त्यांतील मर्म हुडकून काढिलें. वसंतसेना, उर्वशी, तिलोत्तमा, मेनका इत्यादि प्रसिद्ध चित्रांपैकीं प्रत्येकांत असा जो विशिष्ट भाग होता कीं, त्याच्या योगानें तें इतर चित्रांपासून निराळें निवडून काढितां यावें, तो त्यांनीं आपल्या चित्रांतही आणावयाचा प्रघात सुरू ठेविला. तेव्हांपासून त्यांचीं चित्रें पाहिल्याबरोबर ओळखतां येऊं लागलीं. एकाद्याला त्यांचें चित्र ओळखण्याला जरा उशीर लागला कीं, त्यांनीं ताबडतोब त्याला अंधळा किंवा निरक्षर म्हणून ठरवून टाकावें ! व खरोखर निरक्षरांना त्यांचीं चित्रें पूर्वीप्रमाणेंच अजूनही सारखींसारखीं वाटत !! मोजक्या रेघोट्यांत पूर्ण सादृश्य उतरविण्याचें कसब आहे तरी काय, असें वाचकांना कोडें पडलें असेल. त्यांच्या संतोषाखातर मी तात्यांच्या एका चित्रांतील फरकाटे देतों, म्हणजे त्यांची आपोआप समजूत पडेल. रतीच्या चित्राखालीं असलेले फरकाटे याप्रमाणें होते :— रति या दहा फरकाट्यांतच तात्यांच्या हातची शूर्पणखा मूर्तिमंत रति भासत असे. काय तें कौशल्य !

सादृश्य वठविण्याची विद्या साध्य झाल्यावर तात्यांनीं ऐतिहासिक चित्रांकडे आपली मोहीम वळविली. परंतु अनेक कारणांमुळें तात्यांनीं चितारलेले ऐतिहासिक प्रसंग हुबेहूब वठत नसत. एक तर तात्यांची स्मृति कांहींशी शांतताप्रिय असे. तिच्यांत अनेक जिनसांनीं गोंधळ उडवून दिलेला तिला मुळींच खपत नसे. यामुळें तिच्यांतील रहिवाश्यांची संख्या ठरीव मर्यादेपलीकडे गेली कीं त्यांतील कांहींकांना अर्धचंद्र मिळत असे. शिवाय तिचा स्वभाव खुनशी नसल्यामुळें तिची पकड जरा सैल असे. तिच्या

स्वाधीन आज एखादी जिन्नस केली तर ती उद्यां तिच्याजवळ सांपडेलच असा नेम नसे. त्यांच्या स्मृतीचा तिसरा गुण म्हटला म्हणजे समदृष्टि हा होय. आपल्या ताब्यांत असलेल्या जिनसांमध्यें पंक्तिप्रपंच करून कांहीं एका खोलींत तर कांहीं दुसरींत ठेवणें तिला मुळींच प्रशस्त वाटत नसे. यामुळें तात्यांच्या स्मृतींत सांठलेल्या जिनसांची पुष्कळ वेळां गल्लत होत असे, व एका शतकांतील व्यक्तीचा दुसऱ्या शतकांतील व्यक्तींशीं प्रसंग पडून तिसऱ्याच शतकांतील घडामोडी घडून येत. पहिल्या बाजीरावाला पळपुटेपणा कशाशीं खातात हें स्वप्नांतही माहीत नव्हतें; पण दुसऱ्या बाजीरावाशीं नामसादृश्याचा योग घडून आल्यामुळें त्याला तात्यांच्या रंगपटावर पळतां भुई थोडी झाली ! ब्राह्मणी राज्याचा संबंध पेशव्यांशींच असला पाहिजे अशी तात्यांच्या स्मृतीची लहर लागल्यामुळें पेशव्यांच्या घराण्याला अठराव्या शतकापासून एकदम सोळाव्या शतकापर्यंत माघार घ्यावी लागून ब्राह्मणी राज्याबरोबरच पंचत्वाला पावावें लागलें ! तशाच कारणामुळें बाबराला आफ्रिकेंतील बर्बर देशांत जन्मावें लागून जंजिऱ्याच्या शिद्द्याशीं सोयरीक करून घ्यावी लागली !

कधींकधीं तात्यांच्या कनवाळूपणामुळें किंवा स्वदेशभक्तीमुळें त्यांच्या ऐतिहासिक चित्रांत विसंगतपणा उत्पन्न होत असे. ते पानिपतच्या लढाईचें चित्र काढायला बसले, तेव्हां वस्तुस्थिति दर्शविण्याचाच त्यांचा इरादा होता; पण जेव्हां का विश्वासरावांना गोळी लागून ते गतप्राण झाले व भाऊसाहेब घोड्यावर स्वार होऊन गर्दींत शिरले, तेव्हां तात्यांच्या मनानें एकदम उलट खाल्ली आणि त्यांनीं कल्पनावारूवर स्वार होऊन अखेर सत्पक्षाचा जय व मराठ्यांकडून अफगाणांचा पाठलाग करविला !

तात्या ज्या एकाग्रतेनें चित्रलेखनांत मग्न होत असत, तिजमुळेंही कधींकधीं ऐतिहासिक सत्याचा अपलाप होत असे. आनंदीबाई राघोबा-दादांच्या हुकुमांत ‘ ध ’चा ‘ मा ’ करून तो हुकूम सुमेरसिंगाला दाखविते, तो चटकदार प्रसंग तात्यांनीं एकदां चित्ररूपानें दर्शविला. चित्रांत ‘ ध ’चें ‘ मा ’मध्यें झालेलें परिवर्तन अंधळ्यालाही दिसण्यासारखें होतें. पण या

जगांत न्यून नसलेली एकही वस्तु नसावयाची या नियमाला बिचाऱ्या तात्यांचें चित्र तरी कसें अपवाद असणार ? तात्या चित्र काढतांना त्याच्याशीं इतके तन्मय झाले कीं, त्या तन्मयतेच्या भरांत त्यांनीं सुमेरसिंगाची दाढी आनंदीबाईच्याच हनुवटीला लटकावून दिली ! हा क्षुल्लक दोष जर घडला नसता, तर त्या चित्रांत खोड काढण्याला एकही जागा नव्हती.

चित्रांत प्रकाश आणि छाया हीं कोठें व कशीं दाखवावयाचीं व रंग कोणत्या प्रमाणात मिसळून कसे द्यावयाचे, याचेंही अध्ययन तात्याकडून चालू होतें. पण प्रत्येक गोष्टींत त्यांची कल्पकता दिसल्यावाचून रहात नसे. एकदा त्यांनीं सूर्याच्या सातही किरणांचे रंग एकत्र करून एक मिश्र रंग तयार केला व तो सूर्याला फासून दिला. त्यांनीं छायेपासून सूर्यालाही मोकळें सोडलें नव्हतें. ते सूर्याच्या सबंध अर्ध्या भागावर छाया दाखवीत असत. पात्राचे स्वभाव नावानीं दर्शविण्याचा जो काहीं ग्रंथकर्त्यांचा प्रघात असतो, त्याचें अनुकरण करून तात्या मनुष्याचे स्वभाव त्यांच्या चित्रांतील रंगावरून दिसून यावेत अशी कधीं कधीं योजना करीत. उदाहरणार्थ, नेहमीं कृष्णकृत्यांत निमग्न असलेल्या इसमाच्या चेहऱ्याला ते काजळ फासावयाला मागेंपुढें पहात नसत, हिरवट माणसाच्या तोंडाला ते हिरवा रंग देत व रागीट माणसाचा चेहरा तांबडालाल करून सोडीत. (अशा रागीट माणसाच्या नजरेला त्याचें चित्र पडण्याचा योग कधीं आला नाहीं म्हणून बरें; नाहीं तर त्यांनें हें उपकारांचें ओझें न ठेविता तात्याचें मुस्कट तावडतोब रागीट माणसाजोगें करून सोडलें असतें !) ज्या माणसाचें चित्त पाण्याप्रमाणें निर्मळ, त्या या चित्राला तात्या पाण्याचीं इतकीं पुटें देत कीं, तो माणूस त्या चित्रात होता कीं नव्हता असा ते करून टाकीत ! हें सरळ स्वभावाच्या माणसाबद्दल झालें. मनात एक व बाहेर एक अशा दुटप्पी वर्तनाच्या माणसाशीं तात्या चित्रलेखनात जशास तसे या न्याया-नेंच वागत असत; म्हणजे प्रथम त्याला त्याच्या अंतरंगाप्रमाणें रंगवून नंतर ते त्यावर त्याच्या बाह्य कृत्याला साजेसा रंग फाशीत. उद्देश इतकाच, कीं थोडेंसें खरवडल्याबरोबर त्याचें अंतरंग उघडें पडावें. चित्रांत एक,

वाचेंत दुसरें व कृतींत पुनः निराळेंच, असें त्रिविध माणूस रंगवावयाचें असल्यास पेपरमिंटाच्या रंग बदलणाऱ्या गोळ्यांच्याप्रमाणें तात्यांना त्यावर निरनिराळ्या रंगांचीं तीन पुटें चढवावीं लागत, व त्या माणसाचें अंतरंग फारच खोल असलें म्हणजे चित्राची मागची बाजूही रंगवावी लागे! पण त्यांनीं या कामीं कधींही आळस केला नाहीं! कोणतीही कला उद्योगाशिवाय साध्य होत नाहीं हें खरें आहे.

अखेरीला तात्यांना चित्रकलेचा इतका नाद लागला कीं, त्यांना तिजवांचून दुसरें कांहीं सुचेनासें झालें. ते रोजच्या जेवणाला रांगोळ्या काढूं लागले व जेवतांना पानावर बोटानें चित्रें काढूं लागले. त्यांनीं आपल्या घराच्या भिंतींवर पौराणिक व ऐतिहासिक प्रसंगांच्या चित्रांची गर्दी उसळून दिली. आपल्या जमाखर्चाच्या वह्यांत जागा सांपडली कीं, ती ते चित्रांनीं भरून काढूं लागले. विशेषतः सावकारांच्या खात्यांतील जमेकडील बाजू ते इतकी चितारून सोडीत कीं, तिकडील रकमा वाचणें अशक्य होऊन बसे! त्यांच्या घरीं विनचित्राचा असा पत्र लिहिण्याचा कागद मिळेनासा झाला. आपल्या अर्धांगीच्या अंगावर पत्रवल्लि काढण्याचा जुना प्रघात त्यांनीं सुरू केला, व त्यांनीं स्वतःचेंही बहुतेक अंग चित्रांनीं गोंदून टाकिलें. मिसर, चीन या देशांतल्याप्रमाणें चित्ररूप वर्णमाला काढण्याचें त्यांच्या मनांत घोळूं लागलें. कापड, छत्र्या वगैरे माल खरेदी करणें झाल्यास ते त्यावरील चित्रें पाहून तो पसंत करूं लागले. ते साऱ्या सचित्र वर्तमानपत्रांचे व मासिकांचें वर्गणीदार झाले. त्यांनीं सचित्र नाटकें व कादंबऱ्या खरेदी करण्याचा धडाका लाविला, व चित्रांनीं पूर्ण अशीं जाहिरातींचीं चोपडींही ते जवळ बाळगूं लागले. विलायती विड्यांच्या कागदी पेट्यांबरोबर चित्रें मिळतात, म्हणून त्यांनीं विड्यांचें व्यसनही जडवून घेतलें!

हा छंद सुटण्याला एक क्षुल्लक कारण झालें. तात्यांनीं यथारूपदर्शन चित्रकले (Perspective) च्या नियमांना अनुसरून व विविध रंगांनीं युक्त असें एक 'चातुर्वर्ण्या'चें चित्र काढावयाला हातीं घेतलें. त्यांत

ब्राह्मणाला अगदीं समोरचें व मध्यवर्ति पद मिळावयाचें असून त्याच्या उजव्या व डाव्या बाजूंना व कांहींशा मागें क्षत्रिय आणि वैश्य यांना जागा देण्यांत यावयाच्या होत्या. शूद्राकरितां ब्राह्मणाच्या अगदीं मागें व फार दूरचें स्थान राखून ठेवण्यांत येणार होतें. चित्र तयार होण्याला बरेच दिवस लागले; पण अखेरीला तें त्यांच्या मनाजोगें तयार झालें. त्यावर तात्यांनीं आपलें कौशल्यसर्वस्व खर्च केलें होतें. ब्राह्मण सत्त्वगुण-विशिष्ट, म्हणून त्याच्या तोंडाला सफेती दिली होती; क्षत्रिय व वैश्य रजोगुणपूर्ण, म्हणून त्यांचीं तोंडें लाल दर्शविलीं होतीं व तमोगुणमय शूद्राचें तोंड काळेंकुट्ट दाखविलें होतें. ब्राह्मण आसनमांडी घालून बसलेला, क्षत्रिय व वैश्य हात जोडून उभे असलेले, आणि शूद्र हातांची अंजलि करून गुडघे टेंकलेला, असा काढिला होता. ब्राह्मणाच्या बेढब व मिशाळ तोंडावरून तो तात्यांनीं स्वतःच्याच रूपावरून उतरला असावा हें उघड दिसत होतें. ही सारी योजना ठीक होती. पण ब्रेस्या यथारूपदर्शनचित्र-कलेनें सारी घाण केली ! शूद्र जरी ब्राह्मणाच्याच पातळींत बसविला होता, तरी तो त्याच्यापासून फार अंतरावर मागें असल्यामुळें त्या कलेंतील नियमाप्रमाणें त्याची बैठक ब्राह्मणाच्याहून फार उंच दिसूं लागली. ती इतकी कीं, त्यानें ब्राह्मणाच्या मानगुटीला बसून आपले दोन्ही हात एकत्र करून ब्राह्मणाला मारावयाला उगारले आहेत कीं काय असा भास होऊं लागला ! तात्या चित्रलेखनांत गर्क असल्यामुळें ही गोष्ट चित्र संपेपर्यंत त्यांच्या ध्यानांत आली नाहीं. ज्या चित्रावर त्यांच्या उच्च आकांक्षेची सारी मदार, त्याची ही स्थिति ! तेव्हांपासून तात्यांनीं कलमाला किंवा रंगाला बोट लाविलें नाहीं. कोणीं त्यांच्यासमोर चित्र आणिलेंच, तर त्याचे हात कलम करण्याची किंवा थोबाड रंगविण्याची ते त्यास धमकी देत असतात !

ललित कलांच्या प्रांतांत वास्तविक व काल्पनिक यांमधील झगडा फार पुरातन कालापासून चालत आला आहे. प्रत्येक कलेचा उगम निसर्गापासून आहे; व प्रत्येक कलाकृतीला व्यवस्थित आणि पूर्ण स्वरूप येण्याला कल्पनेचा उपयोग केला पाहिजे. याप्रमाणें वास्तविक पहातां प्रत्येक कलाकृतींत निसर्ग व कल्पना यांचें थोड्या फार प्रमाणांत मिश्रण दिसून येतेंच. वर सांगितलेल्या दोघां मतवाद्यांत फरक काय तो प्रमाणाचा असतो, व हा फरक त्यांचा कलेच्या प्रयोजनासंबंधानें जो मतभेद असतो त्यापासून उद्भवलेला असतो. वस्तुवाद्यांच्या मतें सृष्ट पदार्थांचें यथार्थ दर्शन हेंच कलेचें प्रयोजन असतें; कल्पनावाद्यांच्या मतें तत्त्वबोध किंवा मनोरंजन हें असतें. त्यामुळें पहिल्यांचें लक्ष विशेषेंकरून निसर्गस्वरूपाकडे व दुसऱ्यांचें रसिकचित्ताकडे राहून जड किंवा चेतन सृष्टींतील चमत्कार पहिल्यांकडून बहुधा मिश्र स्वरूपांत व दुसऱ्यांकडून बहुधा केवल स्वरूपांत दाखविण्यांत येतात. पहिल्यांच्या कृतींत विरोध तर दुसऱ्यांच्या कृतींत अविसंवाद विशेष प्रमाणांत दिसून येतो. वस्तुवादी चित्रकार हरिणाची वाघाकडून शिकार करवील, तर कल्पनावादी चित्रकार उभयतांना एकाच भांड्यांतून पाणी प्यावयास लावील. वस्तुवादी शेक्स्पिअर आपल्या काव्यांतून रमणीय व बीभत्स वस्तु जवळजवळ मांडील, तर कल्पनावादी कालिदास रसिकांना मेघावर बसवून त्यांच्या दृष्टीला रमणीय वस्तुच पाडील.

अलीकडे यंत्रशास्त्राची प्रगति झाल्यापासून वस्तुवाद्यांना एक मोठेंच साहाय्य मिळाल्यासारखें झालें आहे. कलालाच्या भट्टीशेजारीं चालणाऱ्या भांडणांतील (अप) शब्द जसेचे तसेच घेण्याची इच्छा झाली म्हणजे ध्वन्यनुकारी यंत्र (Phonograph) त्याचा कण्यासारखा विशाल कर्ण उघडून जवळ ठेवावें कीं, ते शब्द व त्यांचे हेल कायमचे हस्तगत

* मनोरंजन, पु. २१ पू. भा. १ (जुलई सन १९०९.)

झाल्यासारखे होतात, आणि जवळच्या अपशब्दांना मांठा विसरून जाण्याची भीति वाटतांच त्यांची यंत्राच्या साहाय्यानें उजळणी करितां येतें. त्या भांडणाची मजल गटारांत पडण्यापर्यंत जाऊन त्या चमत्काराचा हुबेहूब देखावा घेण्याची इच्छा झाली म्हणजे चलनुकारी यंत्र (Cinematograph) त्याच्या ग्राहक साहित्यासह समोर ठवावें; म्हणजे तो देखावा वज्रलेप होऊन आपणाला वाटेल तेव्हां भांडणाऱ्या इसमांना गटारांत लोळवितां येतें. या दोन यंत्राच्या द्वारें भांडणाऱ्या वेळीं घडणाऱ्या श्राव्य व दृश्य गोष्टींचा कानांना व डोळ्यांना इतका हुबेहूब भास होतो कीं, त्या गोष्टींच्या अनुषंगानें रहाणाऱ्या व इतर इंद्रियांनाच गोचर अशाही गोष्टींचा आपणाला क्षणभर भास झाल्यावांचून रहात नाहीं. त्या यंत्रांच्या प्रयोगाचे प्रसंगीं दारूच्या किंवा गटाराच्या घाणीच्या भीतीनें अनेक प्रेक्षक व श्रोते नाकास पदर लावितांना, व दारूच्या चवेचा अनुभव घेऊनच कीं काय तोंडें वेडींवांकडीं करितांना दिसतात! अविकृत निसर्गाचें चित्र खुद्द निसर्गानेंच उतरविल्यावर इतका साक्षात्कार झाल्यास नवल नाहीं.

परंतु मनुष्याच्या कौशल्यानें व्हावयाच्या कृति याप्रमाणें पंच महाभूतांकडून बिनबोभाट घडत असतांना त्याबरोबर त्यांत कधीं कधीं असें कांहीं वैगुण्य राहून जातें कीं, जें मानवी कृतींत दिसून येत नाहीं व ज्यामुळें त्या कृतीपासून होणाऱ्या फायद्यांवर बरेंच विरजण पडतें. वर सांगितलेलीं यंत्रें फार तर आवाजांचें व कृतींचें हुबेहूब अनुकरण करितील; इतकें कीं, तसें कुशल स्वरनिपुणाला व नटालाही साधणार नाहीं. पण त्या आवाजांत किंवा कृतीतच जर वैगुण्य असलें, तर तें ओळखण्याची व सुधारण्याची अक्कल मनुष्यप्रमाणें त्या यंत्रांत नसतें. यामुळें पुष्कळदां गुणाप्रमाणें अवगुणही चिरस्थायी होऊन बसतो. ध्वन्यनुकारी यंत्रांत गाणें घेतांना जर गायकाचा बेसूर झाला तर तें गाणें गातांना तें यंत्र दर खेपेला तोच बेसूर आळवितांना दिसून येईल; व अशा बेसुराला जर कोणा अरसिकशिरोमणीनें 'स्वाशी' म्हणून शाबासकी दिली असेल, तर ती शाबासकीही त्या यंत्राकडून दर खेपेला बिनचूक उच्चारण्यांत येईल. गातांना गायक खांकरला किंवा शिंकला, तर तें खाकरणें किंवा शिंकणें यंत्ररूपी चित्रगुप्ताकडे

लागलीच नमूद होतें; व यंत्राचें गाणें ऐन भरांत आलें असतां त्याचा बेरंग करण्याकरितां तें त्यांजकडून अगदीं वेळेवर रसिकांसमोर दाखल करण्यांत येतें. कधीं कधीं यंत्राच्या तबकडी (Record) वरील कंगोरा बिघडल्यामुळें कांटा एकाच कगोऱ्यावर फिरत राहून श्रोत्यांकडून 'वन्स मोअर' (पुनः एकदां) झालें नसतांही यंत्र तेच तेच शब्द व स्वर पुनः पुनः घोकूं लागतें. श्रोत्यास यंत्राची स्मरणशक्ति पक्की असल्याचें माहीत असल्यामुळें तर हें संथा घेणें फारच अप्रासंगिक वाटतें, अशा प्रसंगीं गाणाऱ्या यंत्राप्रमाणें ऐकणारें यंत्रही त्याच्या उत्पादकानें निर्माण केलें असतें तर बरें झालें असतें असा विचार प्रत्येक श्रोत्याच्या मनांत आल्यावांचून रहात नाहीं.

प्रकाशलेखक किंवा कृत्यनुकारी यंत्रानें मनुष्याच्या मनांतील भाव हुबेहूब प्रतिबिंबित करितां येतो हें खरें आहे; पण तसें होण्यास त्या मनुष्याच्या तोंडावर तो भाव आपोआप दिसला पाहिजे, किंवा त्यानें त्याची बतावणी तरी चांगली केली पाहिजे. मनांतील भाव लपवून ठेवणारा किंवा तो नाट्यांत उतरविण्याला असमर्थ असा मनुष्य जर समोर असेल, तर यंत्रानें काय रडावें ? थोड्याशा कल्पनेच्या साहाय्यानें सामान्य चित्रकाराच्या हातून जें भावप्रकटीकरण वठेल, त्याच्या शतांशानेंही परावलंबी यंत्राच्यानें वठणार नाहीं.

आमच्या गांवांत एक कुशल चित्रकार रहात असे. त्यानें तीन चित्रें तयार केलीं होतीं. प्रत्येक चित्रांत एक मध्यम वयाचा पुरुष एका तरुणीच्या खांद्यावर हात ठेवून उभा राहिलेला दाखविलेला होता. त्या उभयतांचें परस्परांशीं असलेलें नातें ओळखण्याला त्या पुरुषाच्या नजरेशिवाय कांहीं साधन नव्हतें. पण केवळ त्या नजरेच्या बळावर तें नातें एका चित्रांत पतिपत्नींचे, दुसऱ्या चित्रांत पितापुत्रींचें व तिसऱ्यांत बंधुभगिनींचें आहे, हें रसिकाला तावडतोब ओळखितां येत असे. आमच्या बंडूनानांनीं या चित्रांतील कल्पना घेऊन तिजवर भिन्नभिन्न नातीं दाखविणारे पांचपन्नास फोटो काढण्याचा विचार केला. पांचदहा फोटो तर पतिपत्नींच्या नात्याचेच निघावयाचे होते. एकांत प्रथम वर व प्रथम

वधू, दुसऱ्यांत बिजवर व प्रथम वधू, तिसऱ्यांत प्रथम वर व गतभर्तृका (या फोटोचा बेत इतरांच्या मतानें मागाहून रद्द करण्यांत आला.) यांचीं नातीं दाखवावयाचीं असून बाकीच्यांत कोठें पुत्रहीन पति व वंध्या भार्या, कोठें प्रथम जवळचे नातलग असून नंतर विवाहरज्जूनें बद्ध झालेले स्त्रीपुरुष, वगैरे अनेक प्रकारचीं जोडपीं यावयाचीं होतीं. बहीणभावांचीं नातीं तर यापेक्षांही बारकाईचीं दाखवावयाचीं होतीं. एका फोटोंत सख्खीं तर दुसऱ्यांत सावत्र व तिसऱ्यांत मावसभावंडें, चवथ्यांत मामेभाऊ आतेबहीण तर पांचव्यांत आतेभाऊ मामेबहीण, सहाव्यांत एका पिढीच्या, सातव्यांत दोन पिढ्यांच्या व आठव्यांत तीन पिढ्यांच्या अंतरावरचीं बहीणभावंडें आणि नवव्यांत दत्तक भाऊ व औरस बहीण येणार होतीं. असेच प्रकार पितापुत्रींच्या संबंधानें व्हावयाचे होते.

हे फोटो घ्यावयाला दोन कुशल नटांची आवश्यकता होती. बंडूनानांनीं साऱ्या नाटकमंडळ्या पालथ्या घातल्या परंतु प्रथम सांगितलेल्या तीन नात्यांशिवाय इतर नातीं वठविणारा एकही नट मिळेना. तात्यांनीं पैशाची लालूच दाखविली, कीर्तीचें आमिष पुढें मांडिलें, वस्त्रप्रावरणें देऊं केलीं, पण त्यांचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. शेवटीं दोन सामान्य प्रतीच्या पात्रांना विड्यांचीं जुडगीं देऊन व नाटकांतील हलक्यासलक्या कामालाही बहुमोल साज घालण्याची परवानगी नाटकमंडळीच्या चालकांकडून मिळविण्याचें कबूल करून त्यांनीं त्यांना अनुकूल करून घेतलें, व त्यांना तालमी देण्याचें सुरू केलें. परंतु हे नट सामान्य असले तरी आपणाला भारीच आहेत असें नानांना लवकरच कळून आलें; व नानांचें नाट्यविषयक अज्ञान जों जों त्या नटांच्या होऱ्यांत येऊं लागलें, तों तों त्यांच्या स्वसामर्थ्याबद्दलच्या वल्गना वाढूं लागल्या. पण त्या खोट्या आहेत असें निक्षून सांगण्यापुरता नानांचा आपल्या तारतम्यबुद्धीवर विश्वास नव्हता. पुरुषपार्टी नटानें तर चाळीस पिढ्यांच्या अंतरावरील दत्तकसावत्रमावसमामेभावाची बतावणी करण्याचा एकदां आव घातला. नानांना या नात्याचा अर्थच कळेना; पण आपलें अज्ञान प्रकट न करितां त्यांनीं नटाला शाबासकी देऊन 'इतक्या बारकाईचें सूक्ष्मतादर्शक यंत्र हिंदुस्थानांत नसल्यामुळें

नाइलाज आहे!' इतकेंच काय ते उद्गार काढिले. त्यांनीं त्या नटावर जरा का अविश्वास दाखविला असता, तर त्यांच्या स्वतःच्याच बेचाळीस पिढ्यांचा उद्धार व्हावयाला वेळ लागला नसता. या वेळेला त्यांची स्थिति 'भीक नको पण कुत्रा आवर' अशी झाली होती. आपणाला हा अव्यापारेषु व्यापार करण्याची कोठून बुद्धि झाली, असें त्यांना वाटूं लागलें होतें. नाना शिक्षक व नट शिष्य हें नातें बदलून जाऊन उलट त्यानाच नटाकडून प्रत्यक्ष तालमीला शिक्षा मिळूं लागली.

अखेरीस फोटो घेण्याचा दिवस येऊन ठेपला. नटांची जोडी ठरलेले वेष घेऊन सज्ज झाली. फोटो घेणारा इसम आपल्या आयुधांसह येऊन दाखल झाला. त्यानें आपलें तिकाटणें उभे केलें. औरसदत्तक, सख्खींसावत्र, मावसआतेमामस इत्यादि सर्व प्रकारचीं व प्रत्येक पिढींतील बहीणभावंडांचीं नातीं फोटोंत घेण्याला सुरुवात झाली. नानानीं नात्याचें वर्णन उच्चारावें व नटांनीं त्या नात्याला अनुसरून आपले चेहेरे बदलावे, असा क्रम चालू झाला. पिढ्या जों जों एक एक पायरीने मागे हटत चालल्या, तों तों नटांच्या चेहऱ्यांवर मनुष्यजातीच्या अव्वल पूर्वजाची थोडी थोडी छटा दिसूं लागली. हा चमत्कार नटांना हळू हळूं जो थकवा येत होता त्याचाही परिणाम असावा. उत्तरोत्तर त्यांना मोठमोठ्या प्रमाणावर जांभया येऊं लागल्या; यामुळें दूरदूरच्या नातलगांना परस्परांच्या संगतीविषयीं जो कंटाळा असतो तो त्यांच्या चेहऱ्यावर स्पष्ट दिसूं लागला. एका फोटोच्या वेळीं तर पुरुषवेषधारी नटाला जबरदस्त शिंक आल्यामुळें फोटोंत त्याचा व शिंकेच्या आवाजानें हादरलेल्या स्त्रीवेषधारी नटाचा चेहेरा पार बदलून गेलेला निघाला असता. पण शिंकेच्या धक्क्यानें फोटोची कांच फुटली म्हणून बरें झालें. दूरदूरच्या अंतरावरील नातलगांच्या परस्पराकडे लागलेल्या दृष्टींत मार्दव कमी असलें पाहिजे असा नटाचा समज असल्यामुळें त्याची मुद्रा उत्तरोत्तर क्रुद्ध दिसूं लागली. ती इतकी कीं, तिच्या व जांभयाच्या योगानें दहा पिढ्यांच्या अंतरावरील बहीणभाऊ एकमेकांना खाऊन टाकितात कीं काय असा क्षणभर भास झाला. नटांच्या मुद्रांना हें जें नवीन वळण मिळालें, तें पुढेंही कायम राहिल्यामुळें

पितापुत्री व पतिपत्नी यांच्या नात्यांचे फोटो अजमासाहून अगदीं निराळे निघाले. जनावरांतल्याप्रमाणें पिता आपल्या पोटीं आलेल्या कन्येला पुनः पोटांतच जागा देतो कीं काय, व पति आपल्या स्त्रीचा अधरदंश करण्याऐवजीं तिचें नरडें फोडतो कीं काय असा भास ते फोटो पाहून होत असे. पुढें लवकरच फोटो घेण्याचें काम संपलें म्हणून बरें झालें. नाहीं तर त्या नटांनीं आपली रक्ताची तहान बिचाऱ्या नानांवर व फोटो काढणारावर भागविली असती.

नाट्यकलेचें शिक्षण मिळालेल्या इसमांचा हा थाट ! मग ज्यांना नाट्यकला कशाशीं तोंडीं लावितात हें कळण्याची मारामार, अशा अजागळांची फोटो घेण्याच्या प्रसंगीं होणारी फजिती काय विचारावी ! 'फोटो निघणें' व 'फजिती होणें' हे शब्द समानार्थी उपयोगांत येण्याला कारण हेच बावळट लोक असावेत. फोटो काढण्याचा खरा उद्देश छबी स्वाभाविक अवस्थेंत व ताबडतोब ओळखण्यासारखी निघावी हा असतांही हे लोक फोटो काढविण्यापूर्वी आपलें शरीर वस्त्रालंकारांनीं इतकें झांकून टाकितात व त्याच्या दृश्य भागाला इतकें कृत्रिम स्वरूप आणितात कीं, त्यांची ओळख यांच्या बायकांनाही पटणें मुष्कील होऊन बसतें. या तयारीला स्मश्रूपासून आरंभ होतो. ज्यांचें डोकें सहारावाळवंटाप्रमाणें अगदीं रूक्ष असून मध्यें उगीच नांवाला टिंबाएवढी शेंडी असते असे लोक फोटोच्या दिवशीं मुद्दाम मोठा संजाब ठेवितात, व बाकीचें डोकें वस्तरा फिरवून फिरवून रक्तबंबाळ होईपर्यंत गुळगुळीत करितात. नुकतीच शाई लाविलेल्या तबल्याप्रमाणें दिसणारें तें संजाबाचें डोकें पाहून एखाद्या तबलजीला त्यावर थाप मारण्याची स्फूर्ति झाल्यास नवल नाहीं. यानंतर न्हाव्याकडून चम्पी करवून घेऊन पुढें अभ्यंगस्नान करण्यांत येतें. स्नानानंतर गंध कोरून लावण्यांत अर्धा घंटा मोडतो. इतक्यांत फोटो काढणाराकडून घाई करण्यांत येते त्यामुळें धांदल उडून नेपथ्यरचनेंत कधींकधीं हास्यास्पद चुका होतात. एकदां एका म्हाताऱ्या धांदलेकाकानें मिशांना कलप लावण्याऐवजीं तो पगडीच्या झिरमिळ्यांनाच फांसून दिला, व एका तरुणानें अंगांत जाकिटाऐवजीं बायकोची चोळी व कानांत भिकबाळीऐवजीं

तिची नथ घालून पायांत हातमोजे व हातांत बूट अडकावून दिले. फोटो काढून घेणारांची आपली स्वाभाविक व्यंगें छपविण्याच्या कामीं तर विशेषच तत्परता दिसून येते. फोटो निघतांना चेहरा हंसरा असला पाहिजे हें तत्त्व ठरलेलें असल्यामुळें व हंसतांना नुसती जीभच दिसणें इष्ट नसल्यामुळें म्हातारे लोक तोंडांत मुद्दाम दांतांची कवळी अडकवून त्याला पांढऱ्या पट्ट्या बसविलेल्या बाजाच्या पेटीचें स्वरूप आणितात. तिरळीं व एकाक्ष माणसें रंगाचे चष्मे वापरून इतरांच्या डोळ्यांना अंध करण्याचा प्रयत्न करितात. विड्या ओढून काळेकुट्ट झालेले ओठ विडा खाऊन लालभडक करण्यांत येतात. कान लांब किंवा बेढब असल्यास ते डोकीच्या रुमालाखालीं दडविण्यांत येतात. उंच मान झांकण्याकरितां तिच्याभोंवतीं एकदां किंवा अनेकदां उपरणें गुंडाळण्यांत येतें. ज्याप्रमाणें गौर सजविण्याकरितां असतील नसतील तेथून वस्तु मागून आणण्यांत कमीपणा वाटत नाहीं, त्याप्रमाणें फोटोसाठीं पोषाख करितांना शेजाऱ्यांकडून उंची उंची वस्त्रेंप्रावरणें आणण्यांतही वाटत नाहीं. एखाद्या पाणक्याला जरी फोटो काढून घ्यावयाचा असला, तरी तो अंगावर घालण्यासाठीं जरीकांठी उपरणें व रुमाल मागून आणिल्याशिवाय रहाणार नाहीं. नेहमीं डोक्यावर साधा रुमालही वापरण्याची संवय नसल्यामुळें तो बांधून घ्यावयाला त्याला अर्थातच रुमालाच्या मालकाला आणावें लागतें. उपरण्याचे कांठ जपून व चापूनचोपून काढण्यांत येतात. पण ते सहज बाहेर आले आहेत असें दिसण्यासाठीं त्यांवर एकादी दुसरी सुरकुतीही ठेवावी लागते. एका खिशांत घडी केलेला व किंचित् बाहेर डोकावणारा हातरुमाल आणि दुसऱ्यांत घड्याळ किंवा तें नसल्यास नुसती त्याची सांखळी अडकविण्यांत येते. जमा केलेले कपडे जरूरीपेक्षां अधिक असले, तर त्यांतील प्रत्येकाचा कांहीं भाग दिसावा म्हणून ते सारे एकावर एक चढविण्यांत येतात व वरीलवरील कपडे फारच लांब अस्तन्यांचे असल्यास आंतीलआंतील कपडे दिसण्याकरितां त्या अस्तन्या दुमडण्यांत येतात. कित्येकजण तर इतके दीर्घशहाणे असतात कीं, आंतील कपडे व अलंकार फोटोंत येणार नाहींत अशी खात्री असतांही ते बाहेरील अंगरख्याच्या

आंत भरजरीचीं जाकिटें व कंठ्या घालतात, आणि अत्तरांचे वास फोटोंत दरवळणार नाहींत हें माहीत असतांही अंगाला अत्तरें फांसतात. स्वतःच्या किंमतीपेक्षां हजारपट भारी किंमतीचीं वस्त्रप्रावरणें अंगावर चढविणाऱ्या या नंदीबैलांचा जाड्या जाड्या पुस्तकांशीं संबंध फक्त अंगाच्या जाडी-बद्दलच्या तुलनेपुरताच यावयाचा; पण असें असतांही ते हातांत एक जाडा ग्रंथ घेऊन व टेबलावर दुसरा जाडा ग्रंथ ठेवून त्यांचीं सोनेरी अक्षरें आपल्या वस्त्रांच्या जरीकांठाप्रमाणेंच स्पष्टपणें फोटोंत येतील अशा बेतानें यंत्राकडे फिरवून ठेवितात. त्या पुस्तकाची दुसरी बाजू जर यंत्राकडे रहाती, तर त्या ग्रंथांचीं पानें अजून फाडलेलीं नाहींत हें दिसून येऊन ते ग्रंथ व फोटो काढविणाराचें डोकें हीं त्याच्या अंगावरील वस्त्रांइतकींच कोरीं करकरीत आहेत हें तेव्हांच कळून चुकलें असतें.

फोटो काढणारा इसम तो काढून घेणारांना योग्य जागांवर बसवितो, तेव्हां त्याचें जसें कौशल्य दिसून येतें तसें त्यांचेंही दिसून येतें. त्यांच्या स्थानांची रचना एकंदरीनें योग्य व चित्ताकर्षक होईल इकडे त्याचें पहाणें असतें; आणि इतरांच्यापेक्षां आपलीच ऐट फोटोंत उठावानें दिसावी इकडे त्याचें लक्ष असतें. ठेंगण्या लोकांना बहुधा पुढच्या रांगेंत बसविण्यांत येतें. अर्थातच त्यांचे जरीचे कांठ, घड्याळाची सांखळी, भिकबाळी, मिशांचे आंकडे, कपाळावरील गंधाची टिकली (हाताचीं बोटें खुबीनें ठेविल्यास अंगठीही) फोटोंत यथास्थित रीतीनें निघते. आपलीं शारीरिक किंवा इतर व्यंगें झांकण्याकरितां त्यांना थोडीशी तरतूद करावी लागते इतकेंच काय तें. म्हणजे कपाळावर आवाळू असलें तर विचार करण्याचा आव आणून कपाळ हातावर टेकावें लागतें; मिशी अर्धीच असली तर तिच्या न फुटलेल्या अर्ध्या भागावर ताव देण्याची बतावणी करावी लागते; हनुवटी लांब असली तर तिला खालून हाताचा टेंकू देण्याचें निमित्त करून तिचा कांहीं भाग लपवावा लागतो; अंगरख्याचा छातीवरचा भाग फाटला असल्यास त्यावर नेमकें हातांचें स्वस्तिक करावें लागतें; व धोतर फाटलें असल्यास त्यावर नेमकी येईल या बेतानें छत्री ठेवावी लागते.

उंच लोकांना बहुधा मागील रांगेंतच उभें रहावें लागतें. त्यांना

आपलीं व्यंगें लपविणें फार सोपें जातें. मान उंटासारखी, छाती खचलेली, पोट सुटलेले, पाय फेंगडे, याप्रमाणें तोंडाखालील कोणतेंही वैगुण्य असलें तरी तें पुढील इसमाच्या मागें वाटेल तसें लपवितां येतें. एखाद्या उंच फेंटा बांधलेल्या इसमाचा आश्रय घेऊन त्याच्या जटावजा फेंट्यावर नेमका आपला मुखचंद्र आणिला म्हणजे फोटो निर्व्यंग निघण्याची खात्री बाळगावयास हरकत नांहीं. मात्र पुढील मंडळीला व्यंग झांकणें जितकें कठिण जातें तितकेंच मागील मंडळीला आपलें अंगसौष्ठव किंवा नेपथ्यरचना प्रकट करणें कठिण जातें. एकदां एका ठेंगू माणसाला त्याच्या कुरूपपणावरून मागें उभें केलें होतें. त्याला आपल्या लांब झुबकेबाज मिशांची फार घमेंड असे. पण समोरच एक अगडबंब स्वारी बसली होती, तिच्या देहानें त्याच्या मुखचंद्राला व त्यावरील मिशारूप कलंकाला खग्रास ग्रहण लाविलें होतें. अखेरीला तोंड नाहीं तर नाहीं, मिशा तरी फोटोंत येवोत, अशा उद्देशानें मागील इसमानें फोटो निघण्याच्या ऐन वेळेवर पुढील इसमाच्या बगलेखालील लहानशा फटीमागें आपल्या मिशा आणिल्या, आणि फोटोंत त्या अगदीं हुबेहूब निघाल्याही; इतक्या कीं, पुढील इसमाच्या अंगरख्याची बगल फाटली असावी असा प्रेक्षकांना फोटोवरून तात्पुरता तरी भास होत असे. दुसऱ्या एकानें नुकताच विकत घेतलेला कोरा करकरीत बूट चढविला होता. त्यावर मागें उभें रहाण्याची पाळी आली तेव्हां तो कांहीं वेळ अगदीं खिन्नपणें उभा राहिला. पण फोटोवाल्यानें यंत्राकडे पहाण्याची इशारत कारितांच त्याला एक युक्ति सुचून त्यानें आपले पाय पुढील इसमाच्या पायांना भिडविले. पुढील इसम फोटोंत चतुष्पाद निघाला, हें निराळें सांगावयाला नकोच. तिसऱ्या एका इसमानें नुकताच एक सुरेखसा कातडी कंबरपट्टा मुद्दाम फोटोकरितां मुंबईहून आणविला होता. त्याला मागें उभें करण्यांत आलें, तेव्हां त्यानें आपली कंबर खचूं न देतां व आपल्या नाहीं तर दुसऱ्याच्या अंगावर तरी आपला कंबरपट्टा दिसो असा उदार विचार करून फोटोवाला एक दोन तीन म्हणत आहे व पुढील इसम आपल्या तोंडावर उसनें हास्य आणीत आहे, तोंच तो कंबरपट्टा पुढील इसमाच्या गळ्यांत अडकावून दिला !

सर्कसवाल्याला आपल्या ताब्यांतील जनावरें कह्यांत ठेवण्याला जितकी यातायात पडते त्यापेक्षां कितीतरी पट फोटोवाल्याला आपल्या यजमानांना शिस्तीनें बसवितांना पडते. छाती वर करून बसलेल्या माणसाला जर थोडेंसें वांकण्यास सांगितलें तर त्याला उपमर्द झाल्यासारखा वाटतो. अर्धवट मिटलेले डोळे पूर्वीप्रमाणें उघडावयाला सांगितलें असतां ते लागलीच वटारल्यासारखे होतात. मानेचा काटकोनापेक्षां कमी अगर अधिक असलेला कोण हातानें काटकोनाइतका केल्यास लागलीच मानेला हिसका बसून ती पूर्वीइतकीच कललेली दिसून येते. इतक्या लोकांसमोर असा मानभंग कसा सहन होईल ? एवढे मोठे रावसाहेब, रावबहादूर किंवा त्याहूनही मोठ्या पदव्या धारण करणारे, आणि या भिकार फोटोवाल्यानें त्यांची शेंडी धरून त्यांना हवें तसें वांकवावें म्हणजे काय ! त्यांची शेंडी दोघांच्याच काय ती हातीं जावयाची. एक अर्धांग अर्पण केलेली स्त्री व दुसरा उत्तमांग अर्पण केलेला नापिक ! बरें, बाबा-पुता करून अर्ध्या मंडळीला कसेंबसें व्यवस्थित रीतीनें बसवून फोटोवाला उरलेल्या मंडळीस शिस्त आणावयाला लागतो न लागतो तोंच शिस्तीनें बसविलेली मंडळी आपली आंखून दिलेली चित्रासारखी बैठक मोडून पूर्वी-पेक्षांही अव्यवस्थित रीतीनें वागूं लागते. फोटोवाल्याची हुकमत त्यांना दुःसह होऊन त्याची पाठ फिरतांच ती जांभया व आळोखेपिळोखे देणें, अंग खाजविणें वगैरे स्वतंत्रपुरुषोचित कर्में आचरूं लागते. बिचाऱ्या फोटोवाल्याला अशा प्रसंगीं सर्कसवाल्याप्रमाणें चाबकाचाही उपयोग करितां येत नाहीं !

स्त्रीपुरुषांचा भिन्न फोटो काढावयाचा असल्यास बहुधा खुर्च्यांच्या रांगेंत बायका बसवून मागील रांगेंत पुरुषांना उभें करण्यांत येतें. अशा प्रसंगीं कोणत्या स्त्रीच्या मागें कोणता पाठीराखा उभा करावयाचा यासंबंधानें कधींकधीं फार नाजूक प्रश्न उत्पन्न होतात. स्त्रीच्या मागील पुरुष तिचा पतिच असला पाहिजे असा ग्रह होण्याचा संभव असतो. म्हणून पति-विरहित फोटो काढून घेण्याचा प्रसंग सुवासिनींना आला असतां त्या आपल्या खुर्च्यांमागील जागा रिकाम्याच ठेवण्याबद्दल हट्ट धरून बसतात,

फार काय, पण विधवांबद्दल असा ग्रह होण्याचा संभव नसतां त्या सुद्धां तसा आग्रह धरून तो इतक्या विकोपाला नेतात कीं, विधवांचें दर्शन झालें म्हणजे कार्याला विघ्न येतें या विधानाची खात्री इतरांना ताबडतोब पटते. कधींकधीं एखादा दोन बायकांचा दादला आपल्या दोन्ही बायकांच्या खुर्च्यांच्या मागें हात पसरून त्या दोघींवरची आपली मालकी शाबीत करीत उभा रहातो. यामुळें पुष्कळदां फोटोतील रचनेला विषमता येते; पण त्यानें मनांतील वैषम्याला मात्र जागा रहात नाहीं हें खास.

खुर्च्यांच्या पुढील जागा गौरीच्या पुढील जागेप्रमाणें लहान मुलांची हक्काची असते. त्यांना त्यांच्या आईबापांप्रमाणें फोटोच्या उपयुक्ततेची कल्पना नसल्यामुळें त्यांना संभाळतां संभाळतां फोटोवाल्याची पुरेवाट होते. त्यांना खाऊ देऊन स्वस्थ बसविण्याची तर सोयच नसते. कारण आपल्या दांडगाईचें बक्षीस आपणाला खाऊच्या रूपानें मिळतें असा त्यांचा समज झाल्यास त्यांची गडबड थांबण्याचें दूर राहून ती उलट वाढते मात्र. बरें, त्यांना माराचा धाक दाखवून गप्प बसवावें, तर त्यांनीं भोंकाड पसरण्याचा संभव फार. अशा अडचणींत फोटोवाला त्यांचें चित्त कांहीं तरी लोणकढी थाप मारून यंत्राकडे वेधण्याचा प्रयत्न करितो, आणि तो बहुधा सिद्धीलाही जातो. एकदां एका फोटोवाल्यानें यंत्रांत कुत्रें बसलें आहे असें सांगून एका लहान मुलाचें डोळे यंत्राकडे खिळवून टाकिले. फोटो निघेपर्यंत तें मूल देवासारखें बसलें होतें. पण मंडळी उठून जातांच त्यानें कुत्रा पहाण्याकरितां यंत्राचें टोपण काढून फोटोच्या कांचेची खराबी करून टाकिली. असत्याच्या माथीं अपजय असतो याचें याहून खासें प्रत्यंतर दुसरें कोणतें देतां येईल ?

ही सारी व्यवस्था लागण्याला कधींकधीं इतका वेळ लागतो कीं, फोटोची वेळ सकाळची असल्यास ऊन्ह फार होऊन व ती संध्याकाळची असल्यास अंधार फार पडून फोटो घेणें अशक्य होतें, आणि तें पुढील खेपेवर टाकावें लागतें. पण त्या खेपेस सुद्धां बहुधा 'येरे माझ्या मागल्या' असाच प्रकार होतो. फोटोला जितका प्रकाश पाहिजे तितका टिकेपर्यंत

फोटो निघण्याची सुसंधि येण्याला कधींकधीं दोनदोन तीनतीन दिवस फुकट घालवावे लागतात.

बसणारे स्थिरस्थावर होऊन फोटो निघण्याची वेळ येईपर्यंत फोटो काढणारा व काढविणारे अगदीं रणकुंडीला येतात. मध्यंतरीं यंत्राचा केंद्र साधावयाचा असतो. त्याकरितां फोटोवाल्याला भिंगांतून वारंवार समोर बसलेल्या इसमांकडे पहावें लागतें. तो त्यांना वारंवार टक लावून पहाण्याची इशारत करीत असतो. सारखी टक लावून पहाण्यामुळें त्यांच्या डोळ्यांतून पाणी वहावयाला लागतें. पण त्याबरोबरच त्यांना तोंडावर लटकें हास्यही धारण करावयाचें असतें. यामुळें ते हंसत आहेत कीं रडत आहेत याचा नीट उलगडा करितां येत नाहीं. पापण्या सारख्या ताटकळत ठेविल्याचा परिणाम असा होतो कीं, त्या अगदीं ऐन वेळीं मिटाव्या लागतात, व एवढा खटाटोप फुकट गेल्यासारखा होतो. फोटोवाला ठेंगणा व तुंदिलतनु असल्यास त्याच्या धांवपळीनें इतकें हंसूं लोटतें कीं, तें ऐन वेळीं सुद्धां आवरत नाहीं. अर्थात् फोटोंत तोंडावर नुसतें स्मित झळकण्या-ऐवजी जिवणीच्या एका कोंपऱ्यापासून दुसऱ्या कोंपऱ्यापर्यंत सबंध बत्तिशी दिसूं लागते. एखाद्या वेळीं फोटो निघण्याच्या ऐन संधीला एखादी माशी तोंडावरून संथपणें सहल करीत जाऊं लागते; पण ती वेळ माश्या मारीत बसण्याची नसल्यामुळें मुकाट्यानें तिच्यासह आपली छबी उतरून घेण्याशिवाय इलाज नसतो. तिकडे यंत्राकडून चेहेऱ्याची इतकी हुबेहूब नक्कल करण्यांत येते कीं, अगदीं 'माशीला माशी'! कधींकधीं अगदीं नेमक्या वेळेला अंग खाजविण्याची इतकी तलफ येते, किंवा खोकल्याची ढांस, उचकी, शिंक, ढेंकर अगर जांभई इतकी अनावर होते कीं, त्या वेळच्या विकृत अंगविक्षेपाचा फोटो निघून तो इतरांना एक नेहमींचा मौजेचा विषय होऊन बसतो, व एकट्या स्वतःच्या तोंडावर स्मित दिसण्याची इच्छा याप्रमाणें इतरांच्या तोंडावर हंशा दिसून पूर्ण होते. देवापाशीं मागितला एक डोळा, तर देवानें दिले दोन!

शरिराच्या, पोषाखाच्या व मनाच्या इतक्या अस्वाभाविक स्थितींत निघालेल्या फोटोवरून मूळ इसम (खालीं नांव घातलें नसल्यास) कसा

ओळखतां येणार ! पण तो न ओळखतां आल्याबद्दल त्या इसमालाही वाईट वाटत नाहीं. कारण फोटोंत निघालेलें तोंड इतकें विद्रूप निघालेलें असतें कीं, तें आपल्याच तोंडाची अस्सल प्रतिमा आहे हें लोकांनीं न ओळखण्यांतच त्याची शोभा रहाण्यासारखी असते. असे इसम बहुधा स्वतःचा इतःपर फोटो काढावयाचा नाहीं अशी शपथ घेतात व पूर्वी घेतलेले फोटो बलभीम मारुतीचीं चित्रें म्हणून भाविक लोकांना दिडकीदिडकीला विकून झालेल्या खर्चाची शक्य ती भरपाई करून घेतात.

हिंदुस्थानांत हल्लीं जे धंदे प्रचलित आहेत त्यांतील प्रत्येकाला द्रव्यरूप, ज्ञानरूप किंवा शक्तिरूप भांडवलाची जरूर लागते. शेतीला जनावरांचा व आउतांचा पुरवठा लागतो. सोनार, लोहार, तांबट, सुतार, शिंपी, न्हावी, परीट इत्यादि धंदेवाल्यांना त्यांचीं त्यांचीं हत्यारें असावीं लागतात. सावकाराला व दुकानदाराला पैशाची पुंजी पाहिजे असते. वकिलांना व डॉक्टरांना त्यांच्या धंद्याचीं पुस्तकें व शिवाय भपकेबाज पोषाक हें साहित्य आवश्यक असतें. चित्रकार, नट, गवई, गारुडी यांनींही विशिष्ट आयुधें बाळगावी लागतात. फार काय, पण सर्वांत कनिष्ठ धंदा जो भीक मागण्याचा त्यालाही एखादी झोळी किंवा नरोटी लागतेच. या साऱ्या धंदेवाल्यांना धंद्याधंद्याप्रमाणें ज्ञान व शक्ति यांचेंही साहाय्य लागतें. आचाऱ्याला पाकसिद्धीचें ज्ञान व काटकपणा लागतो, आणि पाणक्याला शरीरबलाची अनुकूलता लागते. भिकाऱ्यालाही मनुष्यस्वभावाची उत्तम प्रकारची पारख असल्याशिवाय भरपूर भिक्षा मिळत नाहीं.

वरील धंदेवाल्यांपैकीं बहुतेकांना त्यांच्या जबाबदारीप्रमाणें द्रव्यलाभापेक्षां निराळे असे कमीअधिक प्रमाणानें विशिष्ट फायदेही असतात. वकिलाला व डॉक्टराला अनुक्रमें मानवी व ईश्वरी न्यायासनापुढें आरोपी म्हणून जाण्याचा संभव दिसल्यास त्या संकटांतून मुक्त होण्याचा सल्ला मिळण्याकरितां फी देण्याची जरूर नसते; गवयाला दुसऱ्या गवयाचें गाणें ऐकण्याकरितां किंवा नटाला परक्या नाटकमंडळीचा प्रयोग पहाण्याकरितां खिशाकडे हात नेण्याचें कारण नसतें. शिंप्याला व धोब्याला घालावयाला कपडे नाहींत किंवा भिकार कपडे आहेत अशी कुरकुर करण्याला सहसा जागा नसते; आचाऱ्याला धन्यापेक्षांही सुग्रास पक्वान्नें मिळूं शकतात; न्हाव्याला डोकें करून घेण्यासाठीं दिडकीही द्यावी लागत नाहीं व स्वतःच्या

* मनोरंजन, पुस्तक २२, वसंत-अंक (एप्रिल, सन १९१६.)

डोक्याला लावण्याकरितां तेलाची कधीं उणीव पडत नाहीं; आणि दुधाचें व पाण्याचें जर बेमालूम मिश्रण करितां आलें नसतें तर गवळ्यालाही पुरेशीं गुरें बाळगावीं लागून स्वतःला पिण्यासाठीं दूध उरलें असतें.

भांडवल मिळविण्याची किंवा बाळगण्याची यातायात न करितां, विशिष्टच नव्हे तर सर्व प्रकारचीं सुखें अनुभाविणारा असाही आपल्या देशांत एक वर्ग आहे. तो साधुसंतांचा होय. आपले लोक जात्यात्र कनवाळू व श्रद्धाळू. दुष्काळांत उपासानें पटापट मरणाऱ्या असंख्य मानवी प्राण्यांकडे त्यांची कदाचित् डोळेझांक होईल. पण मुंगीला साखरेवांचून तळमळत ठेवावयाचें पातक त्यांजकडून होणार नाहीं. हाडांचीं काडें करणाऱ्या मजुराला पोटास अर्धी भाकरी मिळाली नाहीं तर तें त्याचें नशीब म्हणून ते स्वतःचें समाधान मानून घेतील, पण जांभया देण्यापलीकडे मेहनत न करणाऱ्या साधूकडे पंचपक्वान्नांचें ताट पोहोंचविण्याला त्यांजकडून एक क्षणही विलंब लागावयाचा नाहीं. ज्यांनीं आपणाला धंद्याला वाहून घेतलें आहे त्यांचें पोट भरण्याची जबाबदारी अर्थात् त्यांजवरच असावयाची, परंतु ज्यांना कोणताच धंदा नाहीं त्या बिचाऱ्या मुंग्यांना व साधूंना पोसावयाची जबाबदारी मात्र सर्वस्वीं आपणाकडे आहे, असा सर्व हिंदूंचा वाजवी समज असतो. यामुळें त्या जोडीला हिंदुस्थानांत तरी कुरकुरण्याला मुळींच जागा नाहीं. ज्याप्रमाणें बायकोचा जन्म मिळाल्यास विलायतेंत किंवा अमेरिकेंत मिळावा व पुरुषाचा मिळाल्यास फ्रान्समध्यें मिळावा असें प्रत्येकाला वाटतें, त्याप्रमाणें मुंगीचा किंवा साधूचा जन्म कपाळीं असल्यास तो हिंदुस्थानांत मिळावा असेंही वाटत असतें. या दुकलीची चैन चालण्याकरितां तिला दुसऱ्यांचे उंबरठे झिजवावे लागत नाहींत किंवा त्यांजपुढें दांतही विचकावे लागत नाहींत; तर ' असेल माझा हरि, तर देईल खाटल्यावरी ' या न्यायानें वारुळांत व देवळांत बसून सुग्रास अन्न खावयाला मिळतें. साधूचें अंग चेपावयला तर घरबसल्या कोमल हातही चालत येतात. मुंगीचें अंग चेपतांना तिला चिरडण्याची भीति नसती तर तिजकडेही ते गेले असते.

साधूंना कोणत्याही धंद्याचें ज्ञान नसतें; इतकेंच नाहीं तर धंदेवाईकाला

न शोभणारे चाळे करण्याचीही त्यांना मुभा असते. एखादा गवंडी उद्यां धोंडे फेंकून मारूं लागला, कापडवाला चिंध्या फाडूं लागला किंवा हरदास श्रोत्यांना शिव्या देऊं लागला तर त्याला लोक वेड्यांत काढतील. पण एखाद्या साधूनें त्याच गोष्टी देवळांत किंवा मठींत बसून केल्या, तर त्याबद्दल त्याला कोणी नांवें ठेवणार नाहींतच; उलट त्याची कीर्ति वाढण्याला तें एक कारण होईल. सामान्य व असामान्य माणसांत हा फरक असावयाचाच ! पूर्वी आमच्यामध्यें पागलखाने नव्हते म्हणून आम्हांला अनेकदां हिणविण्यांत येतें; पण ज्यानें साधुसतांच्या मठींत जाऊन त्यांचें (व त्यांच्या भक्तांचेंही) निरीक्षण केलें असेल, तो निराळे पागलखाने नसल्याबद्दल खास दूषण देणार नाहीं. सरकारी पागलखान्यांत फक्त जुनेच वेडे कोंडून ठेवितात; पण सतांच्या मठींत रोज नवे नवे वेडे तयार होतात ही विशेष सोय असते. वेड्याशीं वागतांना त्याच्या छंदानेंच चाललें पाहिजे हा नियम आमच्या गांवठी पागलखान्यांत इतक्या सक्तीनें अमलांत येतो कीं, त्यानें थोडक्याच दिवसांत वेडा पुरा छांदिष्ट बनून जातो. तथापि त्यानें केलेली एकही लीला अशी नसते कीं, जी साधुकृत्यांच्या सदरांत पडत नाहीं. कृत्याच्या स्वरूपभेदाप्रमाणें त्याच्या वर्गांत फरक पडतो इतकेंच काय तें. साधु दुसऱ्याच्या हातानें जेऊंखाऊं लागला व सारे विधि बसल्या जागीं करावयास लागला म्हणजे त्याच्या वृत्तीला 'बालवृत्ति' म्हणतात. तो प्रहरन् प्रहर स्वतःशीं पुटपुटत व हातवारे करीत बसूं लागला किंवा आपल्या भक्तांना शिव्या देऊन त्यांच्या अंगावर धाऊं लागला व त्यांना धोंडे मारूं लागला म्हणजे तो 'उन्मत्त' या नांवाच्या वरच्या पायरीला जाऊन पोहोंचला असें समजावें. परंतु साधुसंतांना हिच्याहीपेक्षां उंच अशी एक पदवी मिळविण्यासारखी असते. त्यांची चेष्टा अर्भकाच्याप्रमाणें केवळ अगतिक किंवा वेड्याच्याप्रमाणें निव्वळ अकारण या सदराखालीं येत नसून अत्यंत गलिच्छ किंवा हिडिस असल्यास ती 'पिशाचवृत्ति' या नांवानें संबोधण्यांत येते. अचरटपणांत पिशाचांच्या पलीकडचें कृत्य मनुष्याच्या ठायीं संभवत नसल्यामुळें साधुसंतांचें वर्गीकरण येथेंच थांबतें.

आमच्या गांवाला एका साधूंच्या समागमाचा लाभ मिळाला होता. ते एकाच वृत्तीचे अभिमानी नसून प्रसंगपरत्वें साऱ्या वृत्तींचे चमत्कार दाखवीत असत. ते बहुधा दिगंबरवृत्तीनें रहात. आम्हां दांभिक संसारी मनुष्यांप्रमाणें त्यांना लपविण्यासारखें कांहींच नसे. अर्थात् वस्त्राचें लचांडही बाळगण्याचें त्यांना कारण नसे. भक्तांना लंगोटीचें तीर्थ मिळावें म्हणून त्यांचा परिवार कधीं कधीं त्यांना लंगोटी नेसवून स्नानाला बसवी, व लोकसंग्रहाकरितां म्हणून साधुबोवाही आपल्या स्वातंत्र्यावरील तेवढें दडपण मुकाट्यानें सहन करीत. कधींकधीं मात्र त्यांच्या स्वैरवृत्तीला तेंही खपलें नाहीं तर लोकसंग्रहाला धाब्यावर बसवून ते लंगोटीचा चोळामोळा करून कोणाला तरी भिरकावून मारीत असत. ज्याला ती लागे तो ती अत्यादरानें अनुग्रह म्हणून जपून ठेवी. बाकीच्यांची मात्र सपशेल निराशा होई. त्यांना आपली तीर्थाची तहान आंघोळीच्या वेळीं साधूंच्या अंगावरून वाहिलेल्या पाण्यावरच भागवावी लागे. या अवधूतस्थितीबद्दल त्या निःसंग साधूंना लाजेचा स्पर्श झालेला कधींही दिसला नाहीं. आमच्या गांवीं एकदां हजारों नंग्या बैराग्यांचा तांडा आला होता, तेव्हां त्यांजकडे पहातांना आम्हां मूठभर तमासगिरांना आपल्या वस्त्रांची तेवढ्यापुरती लाज वाटायला लागली होती. केवळ प्रेक्षकांच्या संख्येचा स्वतःच्या आचरणावर परिणाम होऊं देण्याचा हा नामर्दपणा आमच्या साधुबोवांत कधीं दिसला नाहीं. दर्शन घ्यावयाला आलेल्या सवस्त्र लोकांची त्यांच्याभोंवतीं नेहमीं ही खेंच असावयाची; पण त्यांना अंग झांकून घेण्याची एकदांही इच्छा झाली नाहीं. कितीही कडाक्याची थंडी पडो, आपणाला डोळे भरून पहाण्याची आपल्या भक्तांची इच्छा त्यांनीं अंगावर पांघरूण घेऊन कधीं विफल केली नाहीं. स्वतःच्या निर्वस्त्रतेमुळें लाजण्याऐवजीं ते उलट आमच्याकडे इतकें टवकारून पहात कीं, वस्त्रासारखी ओंगळ वस्तु बाळगिल्याबद्दल आमची आम्हांलाच लाज वाटूं लागे. स्वच्छतेसंबंधानें सुद्धां ते अगदीं बेपर्वा असत त्यांनीं आपल्या केसांना तेलाचा उपसर्ग कधींही पोहोंचूं दिला नाहीं. यामुळें त्यांच्या भोंवतालच्या भक्तांप्रमाणें उवापिसाही त्यांच्या

डोक्यांत गजबजाट करून सोडीत. त्यांनीं शिकेकाईचा स्वदेशी स्पर्शही आपल्या अंगाला कधीं होऊं दिला नाहीं; मग साबूचा विलायती स्पर्श तर दूरच राहिला. ते स्नान करीत तें फक्त भक्तांना तीर्थाचा पुरवठा करण्याकरितां. यामुळें त्यांचें तीर्थ कोणत्याही सुगंधि द्रव्यापासून अलिप्त अशा निर्मळ स्थितींतच भक्तांना चाखावयास सांपडे. साधुबोवा नेहमीं स्वतांशीं कांहीं तरी पुटपुटत असत. त्या पुटपुटण्यांतील एखादाच शब्द आमच्या तृषार्त कर्णांना ऐकूं येई. पण त्यांत शेंकडों भक्तांचें एकदम समाधान करण्याचें सामर्थ्य असे. जे कोणी मनात प्रश्न योजून येत त्यांना त्या शब्दांत त्यांच्या प्रश्नांचें उत्तर मिळे. जे संकटांत बोवांचा सल्ला घेण्याला येत त्यांना तो सल्ला त्यांत स्पष्टपणें दिसून येई. जे संसारतापानें त्रस्त होऊन त्याच्या परिहारार्थ साधुबोवांचा आश्रय करीत त्यांच्या मानसिक पीडेवर तो शब्द थंडगार लेपाप्रमाणें परिणाम करी. त्या शब्दाची योजना आपणाकरितांच आहे असें मानितांना भक्तांना अर्थातूच अभिधा, लक्षणा, व्यंजना या तिन्ही साधनांचा उपयोग करावा लागे; पण अखेरीला त्यांतून त्यांच्या मनाप्रमाणें अर्थ निघून त्यांच्या श्रमाचें साफल्य होई. साधुबोवाच्या वर्तनावरही एकसमयावच्छेदेंकरून असेच परस्परविरोधी अर्थ बसविण्यांत येत. बोवांनीं जवळच्या इसमाला आपली चिलीम भरण्याला किंवा ओढण्याला सांगितलें तर तो मोठा अनुग्रह मानण्यांत येई यात नवल नाहीं; पण त्यांनीं ती चिलीम आंतील निखाऱ्यांसुद्धां एखद्याच्या तोंडावर फेंकून मारिली तरीही त्याला गाल चोळतांचोळतां त्याबद्दल पोटांतून गुदगुल्याच होत. अनुग्रहाच्या पूर्वोक्त प्रकारापेक्षां उत्तरोक्त प्रकाराचाच आस्वाद बहुधा भक्तजनांना मिळत असे. ठीकच आहे; स्वातंत्र्यापुढें वस्त्राची पर्वा न करणाराला भोंवतालीं अष्टौप्रहर आशाळभूतांची गर्दी असलेली कशी खपणार ?

मी लहानपणीं नेहमीं साधुबोवांच्या दर्शनाला जात असें. पण बोवांचा फारच प्रसाद झाल्यास प्रसंगीं उपयोगी पडावा म्हणून एक जाडसा सोटा बरोबर नेई व मठीच्या दाराजवळच बसें. साधुबोवांकडे रिक्त हस्तानें

जाण्याची वहिवाट नसे. मी दर खेपेला भेटीदाखल नारळ किंवा पैसा घेऊन जाई. पण त्यांच्यासमोर नमस्कार करून तो ठेवितांना माझी जी तारांबळ उडे ती माझी मलाच माहीत. एकीकडून निस्सीम भक्ति व दुसरीकडून माराची अमर्याद भीति यांच्या चिमट्यांत सांपडून साधुबोवांचें तोंड दुसरीकडे फिरलेलें असे तोंपर्यंतच नमस्काराचा विधि घाईघाईनें उरकून त्यांचा कृपाकटाक्ष मजवर पडण्याची वाट न पहातां मी निसटत्या पायानें दाराशीं जाऊन दुसऱ्याच्या मागें आपलें पापी तोंड लपवीत असें. बोवांचा निःस्पृहपणाचा बाणा प्रसिद्ध होता. त्यांजपुढें ठेविलेला नारळ ते भक्ताच्या डोक्यांतील गुरुभक्तीचा ठाव पहाण्या-साठीं त्याजवर केव्हां फेंकून मारतील याचा नेम नसे. एकदां स्वारीच्या बावळ्या तोंडावरून ती बालवृत्तींत असावी असा समज होऊन मी त्यांच्या पायांना हात लावण्याचें धाडस केलें; इतक्यांत त्यांच्या पिशाचवृत्तीनें उचल खाऊन त्यांनीं माझ्या थोबाडींत इतक्या जोरानें भडकाविली कीं, त्यांचा वरदहस्त माझ्या गालावर पांची बोटांसह दिसूं लागला, व दुसऱ्या गालाची काळजी नसती तर मी तिरमिरी येऊन तेथें पडलोंही असतों. पण साधुबोवांनीं पुनः उगारलेला हात दुसऱ्या गालावर उमटण्या-पूर्वींच मीं बोवांना शतशः धन्यवाद देत तेथून पोबारा केला. त्यापूर्वी नुकताच मी एका परीक्षेला बसलों होतों. साधुबोवांचें दर्शन घेण्याकरितां मी गेलों होतों तो तरी त्या परीक्षेचा निकाल काय होतो हें साधल्यास त्यांजकडून आगाऊ कळावें याच हेतूनें गेलों होतों. बोवा वर लिहिल्या-प्रमाणें मला कडकडून भेटले त्यानंतर लवकरच परीक्षेचा निकाल लागला; व तो मला अनुकूल असाच लागला. झालें; लागलींच माझ्या मार खाण्याचा परीक्षेच्या निकालाशीं संबंध लावण्यांत आला. तेव्हांपासून अनेक आशावादी उमेदवार घरीं परीक्षेचा अभ्यास करण्याऐवजीं साधुबोबांच्या मठींत त्यांच्या हाताकडे आपले गाल करून प्रहरन्‌प्रहर तिष्ठत बसूं लागले. बोवांनींही हाताला माराचें वावडें मानिलें नव्हतें. त्यांच्या हाताला रोज चार पांच गालाचा खुराक मिळूं लागला. ज्या विद्यार्थ्यांना हाताचा प्रसाद सहजासहजीं मिळत नसे ते बोवांना खिजविण्याकरितां त्यांची कुचेष्टाही

करीत. असा छळ सुरू झाल्यावर समंजस माणूस सुद्धां पिसाळून जावयाचा; मग बालोन्मत्तपिशाचवृत्तीचे बोवा कावून गेल्यास नवल नाहीं. लवकरच बोवांच्या हाताचा प्रसाद न मिळालेला एकही विद्यार्थी दिसेनासा झाला. होतां होतां पुढील वर्षाची परीक्षा आली. धडे मुखोद्गत करण्यापेक्षां मुखश्री रंगवून घेण्यावरच ज्यांची विशेष मदार होती ते सारे विद्यार्थी मोठ्या आशेनें परीक्षेला बसले, आणि आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, ते एकूण एक नापास झाले. तेव्हां कोठें बोवांच्या माराचे अर्थ अनेक शक्य असतात ही जाणीव त्यांना उत्पन्न झाली, आणि यश व मार यांजमधील कार्यकारणभाव नाहींसा झाला. तेव्हांपासून विद्यार्थ्यांची माराच्या अर्थाबद्दल जिज्ञासा थांबली असें मात्र नाहीं. त्यांना ती किंचित् काळ म्हणजे परीक्षेचा निकाल होईपर्यंत थोपवून धरावी लागे इतकेंच काय तें. निकाल झाला म्हणजे तो अर्थ शुभ किंवा अशुभ हें त्यांना समजून येई, व ते बोवांच्या त्रिकालज्ञानाचें आश्चर्य करीत घरीं जात.

हे साधुबोवा मठांतून एकाएकीं गुप्त होऊन दुसऱ्या गांवांतील साधुसंतांना अचानक दर्शन देत असत. मात्र हा चमत्कार ते कोणादेखतही करून दाखवीत नसत असें म्हणतात. त्यांच्याभोंवतीं अष्टौप्रहर भक्तांचा गराडा पडलेला असे. व त्यांपैकीं एकानेंही हा चमत्कार पाहिला नाहीं, या गोष्टी लक्षांत घेतल्यास तें खरेंही असावें असें कबूल करणें भाग आहे.

हें मनुष्ययोनींतील साधूसंबंधानें झालें. पण आपले लोक केवळ माणसांनाच पक्षपाती आहेत असें नाहीं. साधुत्व कोठेंही दिसलें तरी त्याबद्दल त्यांना योग्य आदर वाटल्यावांचून रहात नाहीं. याचा प्रत्यय त्यांनीं कांहीं वर्षांपूर्वी एका वृषभसाधूचा (त्याला साधुवृषभ म्हटलें तरी चालेल) जो सत्कार केला त्यावरून पूर्णपणें आला. त्याचा मालक अत्यंत दरिद्री होता. त्याला एके दिवशीं रात्रीं तो बैल महान् साधु असल्याबद्दल दृष्टांत झाला. या गोष्टीचा बोभाटा होण्याचाच अवकाश, लागलीच दर्शनेच्छु भक्तांची तिकडे झुंड लोटली. साधूच्या पायांवर पैशाचा पाऊस पडूं लागला. पण धन्य त्या महात्म्याची कीं, ते सर्व द्रव्य त्याला तृणासमान,

नव्हे—तृणापेक्षांही कमी मोलाचे वाटत असे! अनेक लक्ष्मीपुत्रांनीं त्याजवर भरजरी झुली घातल्या, अनेकांनीं त्याच्या शिंगांना सोन्यानें मढविलें. कित्येकांनीं त्याला मोत्यांच्या माळा घातल्या; पण त्यानें आपल्या पाठीकडे, शिंगांकडे, किंवा गळ्याकडे एकदांही लोभानें पाहिलें असेल तर शपथ! त्याची निस्पृहता खरोखर मानवी संतांच्यापेक्षांही अधिक होती. त्याचें दर्शन घेण्याला पुरुषांबरोबर स्त्रियाही येत. पण त्यानें त्यांजकडे वांकडा डोळा करून एकदांही पाहिलें नाहीं. पहिल्यापहिल्यानें तो बसला असतांनाच भक्तवृन्द त्याचें दर्शन घेत असे. पण पुढें पुढें त्याच्या अंगाखालून जाण्याचा जेव्हां भक्तांचा आग्रह दिसला तेव्हां तो बिचारा चतुष्पाद साधु केवळ लोकोपकारार्थ प्रहरन् प्रहर उभा राहूं लागला. त्याच्या अंगाखालून आपला देह नेऊन अनेक संसारी लोक हा भवसागर तरून गेले. कधींकधीं अशा समयीं सत्पात्र पाहून साधुबोवा तीर्थाचाही प्रसाद देत. मानवी साधूप्रमाणें ते कधींही पिसाळत नसत. त्यांनी एकदांच काय तो भक्ताला लत्ताप्रहार केला. तो ज्या भक्ताच्या कपाळीं बसला त्याला साधुसमागमाच्या बळावर वैकुंठपदही मिळण्याच्या बेतांत होतें; पण या पातकी जगांत त्याला अजून कांहीं वर्षें काढावयाचीं होतीं, म्हणून इतरांनीं त्याच्या डोक्यावर पाणी शिंपडतांच तो शुद्धीवर आला. तेव्हांपासून त्याला साधुबोवांबद्दल इतका आदर वाटावयाला लागला कीं, आपण त्यांच्या चरणधूलीला मुळींच पात्र नाहीं असें समजून तो अदबीनें त्यांच्यापासून चार पावलें दूरच उभा राहूं लागला. वरील अपघातापासून साधुबोवांना जाड दोरखंडानें बांधण्यांत येऊं लागलें. पण त्यामुळें इतरांना संसारपाशांतून मुक्त करण्याचें त्यांचें सामर्थ्य अणुमात्र कमी झालें नाहीं. साधूबोवा समाधिस्थ झाले तेव्हांपासून त्यांच्या नांवानें प्रतीवर्षी मोठी यात्रा भरत असते. त्यांना संतति काय ती एकच—एक गोऱ्हा—होती. त्याच्या अंगींही साधुत्व आहे असा दृष्टांत झाल्याबद्दल मालकानें पुकारा केला. पण आमचे चाणाक्ष लोक अशा थापांना थोडेच बधतात! त्यांनीं गोऱ्ह्याला साधू ठरविण्याऐवजीं मालकालाच भोंदू ठरविलें. पण साधुसमागमाचा

असा अगाध महिमा आहे कीं, तो मालक तेव्हांपासून परद्रव्याबद्दल पूर्णपणें निरिच्छ राहू लागला. गतसाधूबद्दल त्याला इतका आदर वाटे कीं, भक्तांनीं त्या महात्म्यापुढें ठेविलेल्या द्रव्यापैकीं एक कपर्दिकही खर्च करणें त्याच्या अगदीं जिवावर येई.

आमच्या बंडूनानांचा स्वभाव फार श्रद्धाळू असे. त्यांना एकदां नुकत्याच समाविस्त झालेल्या एका प्रसिद्ध साधूनें स्वप्नांत दर्शन देऊन सांगितलें कीं, 'मी तुला उद्यां ढेंकणाच्या रूपानें दर्शन देणार आहें; उद्यां तुझ्या घरीं जो सर्वांत मोठा ढेंकूण सांपडेल तोच मी असें समज.' बंडूनानांनीं उजाडतांच घराचीं सारीं दारें बंद करून कडेकोट नाकेबंदी केली. आंतला ढेंकूण बाहेर जाऊं नये व बाहेरचा आंत येऊं नये म्हणून त्यांनीं दाराना कुलपें ठोकण्यालाही कमी केलें नाहीं. नंतर त्यांनीं पलंग, बाजा, पाट, खुर्च्या, मेजें, कपाटें, गाद्या, उश्या, लोड, तक्के, वगैरे ढेंकणांचीं सारीं आवडतीं वसतिस्थानें एकत्र केलीं व साधुबोवांच्या अवताराला शोधण्याचें काम भाविकपणें सुरू केलें. तें चालू असतां बंडूनाना अनेकदा सद्गदित होऊन आपले अश्रु पुशीत आणि पुनः तें चालू करीत. रात्रीच्या जागरणानें घोरत पडलेले बिचारे ढेंकूण खडबडून जागे झाले व या अचानक पडलेल्या छाप्यापुढें जीव घेऊन पळत सुटले. त्यांपैकीं लहान ढेंकणांचा मोठ्यांशीं घोंटाळा होऊं नये म्हणून बंडूनाना त्यांवर तडकाफडकीं नखाग्राचा प्रयोग करीत. एखादा लठ्ठसा ढेंकूण सांपडला कीं बंडूनाना मस्तक लववून त्याच्या पायां पडण्यासाठीं हात पुढें करीत; पण दुसरा एखादा त्याहूनही गलेलठ्ठ सांपडला कीं भक्तिभाव जागच्या जागीं गुंडाळून ठेवून त्याच हाताच्या नखानें पहिल्याला चिरडून टाकीत. 'आरबी भाषेंतील सुरस व चमत्कारिक गोष्टी' तील शहारियर बादशहा ज्याप्रमाणें रोज सकाळीं आधल्या दिवसाच्या शिळ्या बायकोला ठार करून दुसरीशीं लग्न करीत असे त्याप्रमाणें बंडूनाना पळापूर्वीं वंद्य मानिलेला ढेंकूण वध्य समजून त्याच्या जागीं दुसऱ्याची स्थापना करीत. एकदां नानांनीं एका ढेंकणाच्या पायांवर मस्तक ठेंगणें केलें तोंच त्या ढेंकणाचा पायांसुद्धां सारा देह त्या मस्तकाखालीं चिरडून त्याच्या रक्ताचा त्या मस्तकावर लाल

टिळा उमटला. नानांना अतोनात वाईट वाटलें. पण तें क्षणभरच! त्याच्यापेक्षां धिप्पाड शरिराचा एक ढेंकूण नजरेला पडून नाना त्या चिरडलेल्या ढेंकणाला योग्य प्रायश्चित्त मिळालें म्हणून हर्षानें नाचूं लागले. त्या ढेंकणाचें तें रक्त मूळचें वास्तविक त्यांच्या स्वतःच्याच शरिरांतील असून त्याचा टिळा लावण्याचा त्यांना पूर्ण हक्क होता. असो. याप्रमाणें त्या मृत साधूच्या शोधाकरितां नानांनीं हजारों ढेंकणांचे वध केले. त्यांना खून चढल्यासारखा झाला. ढेंकणांना मारणें म्हणजे पर्यायानें आत्महत्याच आहे हें जाणत असतांही त्यांनीं त्यांचा निःपात करून घर निर्मत्कुण करण्याचा विडाच उचललेला दिसत होता. शेवटीं निवड होतां होतां सर्वांत जाड असा एक ढेंकूण उरला. त्याची नानांनीं लागलीच एका कुपींत स्थापना केली. झालेल्या श्रमामुळें म्हणा, किंवा बिछान्यांत झोंपमोड करणारें कोणी न उरल्यामुळें म्हणा, अथवा हातून घडलेल्या सत्कृत्यामुळें म्हणा, नानांना गादीवर अंग टाकितांच झोंप लागली; ती दुसऱ्या दिवशीं उन्हें वर येत तोंपर्यंत मोडली नाहीं. एका शेतकऱ्यानें मरतेवेळीं आपल्या मुलांना शेतांत द्रव्य पुरल्याचें खोटेंच सांगून त्यांच्याकडून द्रव्याच्या आशेनें सबंध शेत नांगरवून काढिलें व त्यांना खरोखरीच संपन्न केलें, या गोष्टीची येथें आठवण झाल्यावांचून रहात नाहीं. बंडूनानांची झोंप बऱ्याच दिवसांपासून उडाली होती, ती पुनः पूर्ववत् आणण्याची साधुबोवांनीं त्या शेतकऱ्याप्रमाणेंच जी शक्कल लढविली, तिजबद्दल त्यांना धन्यवाद दिल्यावाचून रहावत नाहीं. बंडूनानाही त्यांचे हे उपकार विसरले नाहींत. त्यांनीं त्या कुपींतल्या ढेंकणाची रोज षोडशोपचारी पूजा करण्याचा क्रम सुरू केला. त्यांनीं त्याची कांकडआरती, धूपारती व शेजारती एक दिवसही चुकूं दिली नाहीं. त्याला ते जेवणाऱ्या पूर्वी भक्तिपूर्वक नैवेद्य दाखवीत. पण बंडूनानांच्याच शेजेवर लोळण्याची व त्यांच्याच रक्ताचा घोंट घेण्याची चटक लागलेल्या ढेंकणाचें समाधान कोरड्या शेजारतीवर व दुरून दाखविलेल्या नैवेद्यावर कसें व्हावें? त्यानें अन्नपाणी वर्ज्य केलें व कृश होत होत थोड्याच दिवसांत तो महात्मा समाधिस्थ झाला!

येथपर्यंत नुसत्या निर्बुद्ध व अचरट अशा साधूंविषयींच झालें. याशिवाय महाबुद्धिमान् व सामर्थ्यवान् अशाही साधूंचा एक वर्ग असतो. यांना भूतभविष्यवर्तमान कळतें व हे योगबलानें अत्यंत आश्चर्यकारक चमत्कार करूं शकतात. बंडूनानांना ज्या साधूचा स्वप्नांत दृष्टांत झाल्याबद्दल वर लिहिलें आहे, ते अशाच विभूतींपैकीं होते. नानांच्या घरीं जर एखादा बैरागी मध्यान्हीं दत्त येऊन उभा राहिला, तर त्यांना ते साधूच आपलें सत्त्व पहाण्याकरितां त्या रूपानें आल्यासारखे वाटत. या त्यांच्या भाविकपणाचें बक्षीसही त्यांना मिळत गेलें. कारण ते साधु रोजचे रोज मध्यान्हकाळीं कोणा तरी गोसाव्याच्या, बैराग्याच्या किंवा फकिराच्या वेषानें त्यांना दर्शन देऊं लागले. नानांकडून सुग्रास भिक्षा मिळून ते घराबाहेर पडत न पडत तोंच ते गुप्त होत. 'आपणासारिखे करिती तात्काळ' या न्यायानें त्यांच्याबरोबर अंगणांतील वस्तुही गुप्त होऊं लागल्या शेवटीं ही गोष्ट पोलिसांच्या कानांवर जाऊन ते नानांच्या घराभोंवतीं घिरट्या घालूं लागले. तेव्हांपासून साधूंनीं दर्शन देण्याचें बंद केलें व अंगणांतील वस्तुही गुप्त होईनाशा झाल्या. विघ्नसंतोषी पोलिसांनी जर मध्यें खो घातला नसता, तर साधूंनीं नानांच्या डोईवरील संसाराचा भार बराच उतरला असता यांत संशय नाहीं.

या साधूचे आणखीही कांहीं विस्मयकारक चमत्कार येथें वर्णिल्यावांचून या विषयाला पूर्णता येणार नाहीं. हे साधु आमच्या गांवापासून दोनचारशें कोसांच्या अंतरावर रहात असत. पण कधींकधीं ते आपल्या प्रेमळ भक्ताच्या घरीं रात्रीं गुप्तपणें येत व कोणाला न कळत स्वैंपाकघरांतील दुधाचें किंवा लाडवांचें भक्तवात्सल्यपूर्वक सेवन करून पुनः परत जात. या चमत्कारांच्या वेळीं नानांचा एक गुरुबंधु त्यांच्या घरीं नसता तर त्यांचा मागमूसही कोणाला लागला नसता. या गुरुबंधूंची निजण्याची सोय नानांनीं स्वैंपाकघराजवळील माजघरांत केली होती; व त्याला बिछान्यावर पडल्या पडल्या स्वैंपाकघरांतील सारे प्रकार दिसत असत. वरील चमत्कार त्यानें ज्या दिवशीं रात्रीं प्रथम पाहिला, त्याच्या दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं त्यानें घडलेला वृत्तांत आम्हा

सर्वांना इत्थंभूत सांगितला. लागलीच आम्ही स्वैपाकघरांत जाऊन त्याचा खरेपणा पडताळून पाहण्याकरितां दुधाचा गंज व लाडवां । डबा उघडून पाहिला, तों खरोखरच दोन्ही रिकामे दिसले. गुरूचें आपणावरील प्रेम पाहून नानाचा कंठ सद्गदित झाला. त्यांच्या गुरुबंधूला मात्र गुरूची लीला चोरून पाहण्याबद्दल चांगलेंच प्रायश्चित्त मिळालें. त्याला त्याच दिवशीं अमांशाचा विकार होऊन अंथरूण धरावें लागलें व पुन्हां खडखडीत बरा व्हावयाला चागले आठ दहा दिवस लागले. तो दुखण्यांतून उठल्यावर लवकरच पुनः तो चमत्कार घडून आला, आणि तो चोरून पाहण्याबद्दल त्याला पुनः पूर्वीचेंच शासन झालें. मात्र एकदां इशारा मिळाला असतां त्यानें हा दुसरा गुन्हा केल्यामुळें त्याला या खेपेला पंधरा वीस दिवस अंथरुणाला खिळून पडावें लागलें. इतकी अद्दल घडली खरी, पण जित्याची खोड मेल्याशिवाय थोडीच जाणार! त्यानें यानंतरही दोन चार वेळां तोच चमत्कार प्रत्यक्ष पाहिल्याचें नानांना सांगितलें. मात्र या खेपेला साधुबोवांनीं सबंध गजाचा व डब्याचा फन्ना उडविला नसून फक्त पेलाभर दुधावर व दोन चार लाडवांवरच पोटाचें समाधान करून घेतलेलें दिसलें. मग त्याची त्या गुरुबंधूप्रमाणेंच शोचनीय अवस्था झाली असल्यास न कळे!

नानांचे गुरु वाटेल तेव्हां वाटेल त्या गांवीं नुसत्या लिंगदेहानें जाऊन तेथील चमत्कार पाहून परत येत. नुसत्या स्पर्शानें असाध्य रोग बरे करीत, मृतांना उठवीत, आगगाडीच्या रूळावर बसून ती भर वेगांत असतां थांबवीत, केळीच्या पानावर बसून जलप्रवास उरकीत व आणखीही दुसरे असेच अलौकिक चमत्कार करीत. एकदां एका चेष्टेखोर मुलानें त्यांजपुढें स्त्रीवेषानें जाऊन त्यांना नमस्कार केला असतां त्यांनीं त्याला 'अष्टपुत्रा सौभाग्यवती भव' असा आशीर्वाद देऊन तो खराही करून दाखविला. पण असे चमत्कार लोकांसमक्ष करून दाखविल्यास असंख्य लोक आपल्या भजनीं लागतील व त्यांजपासून आपणाला उपसर्ग पोहोंचेल असा विचार करून ते चमत्कार ते कोणा-च्याही दृष्टीला पाडीत नसत, व त्यांच्या हकीकती आम्हांला त्यांच्या

किंवा त्यांच्या पट्टशिष्याच्या तोडून ऐकून आपली तहान भागवून घ्यावी लागे. लोकांच्या उपसर्गाची त्याना इतकी भीति वाटे कीं, ते त्यांना बुजविण्याकरितां त्यांच्या समक्ष सुरापानासारखें अनाचारही करीत. पण आमचे लोक कसले वस्ताद! त्यांनीं बोवांचें मनोगत ओळखून त्यांच्याशीं अधिकच लगट चालविली. शेवटीं त्यांच्या मनांत आपणाविषयीं पूर्ण तिरस्कार उत्पन्न करून त्यांना दूर ठेविण्याकरितां बोवांनीं आपणापाशीं एक फटाकडें अंगवस्त्रही बाळगिलें. पण त्यानें त्यांची दुष्कीर्ति होण्याऐवजीं उलट सुकीर्तिच झाली, आणि त्यांच्या (अंगवस्त्राच्या नव्हे हो!) दर्शनाकरितां दूरदूरच्या प्रांतातून लोक त्यांच्या गांवीं लोटूं लागले. कीर्ति ही स्वच्छंदी स्त्रियेप्रमाणे आहे असें म्हणतात, तें अगदीं खरें आहे. जे तिची वांछा करितात त्यांच्या वाऱ्यालाही ती उभी रहात नाहीं, उलट जे तिला झिडकारतात त्याना ती एकनिष्ठपणें अनुसरते. असाच प्रकार साधुबोवांच्या बाबतींत झाला. जों जों ते आपण साधु नाहीं असें बिनतोड प्रमाणांनीं सिद्ध करावयाला जात तों तों साधुत्व त्यांना अधिकाधिकच चिकटू लागे. दारूबाजी, अभक्ष्यभक्षण, बाहेरख्यालीपणा याजबद्दलच्या खोट्या कंड्यांनींही मोठमोठ्या पुरुषांचीं चरित्रें मातीमोल झालीं आहेत, पण त्याचीं घाणेरडीं चिन्हें प्रत्यक्ष लोकांच्या डोळ्यांसमोर असतांहि त्यांच्या घाणीनें साधुबोवांचें चरित्र मलिन होण्याऐवजीं साफसूफ होऊन अधिक उज्ज्वल स्वरूपांत चमकूं लागे. शिवाय चमत्कार न दाखविण्याबद्दल बोवा इतकी सावधागिरी बाळगीत असतांही कधीं कधीं त्यांच्या हातून न कळत चमत्कार घडत, त्यांनींही त्यांच्या कीर्तींत भर पडे. अनेक स्त्रिया पुत्रप्राप्तीसाठीं बोवांची वर्षं वर्षं सेवा करीत. त्यांतील आपल्या प्रमादाला सत्पात्र व अत्यंत एकनिष्ठ स्त्रिया निवडून बोवा त्यांचे मनोरथ पूर्ण करीत व त्यांच्या पतींची नरकांतून मुक्तता करीत. ज्यांचे मनोरथ पूर्ण होत नसत त्या अर्थात् सत्पात्र व एकनिष्ठ या सदरांत येत नाहीत असें समजण्यांत येई. बोवांसमोर प्रत्येक दिवशीं ज्या ज्या गोष्टी घडत, त्या त्याना दृष्टांतरूपानें पूर्वीच कळल्याचें ते स्वतःच सांगत असत; अर्थात् त्याबद्दल शंका

घेण्याचें कारण उरत नसे. ते एकदां एका भक्ताच्या घरीं प्रसादाला गेले असतां रात्रीं त्या घरांत चोरी झाली; तेव्हां चोरीला गेलेला माल कोणत्या कोपऱ्यांत पुरलेला आहे हें सांगून त्यांनीं मालाचा पत्ता लावून दिला, इतकेंच नाहीं तर तो माल ज्या खळग्यांत गाडलेला आढळला तो खळगा चोरानें कोणत्या कुदळीनें खणिला होता हेंही त्यांनीं दाखवून दिलें. चोरी झाली तेव्हां भक्तवत्सल बोवांचा जागरूक लिंगदेह चोराच्या शरिरांत वास्तव्य करीत असला पाहिजे हें उघड आहे. पण याहीपेक्षां मोठा चमत्कार त्यांनीं एकदां हजारों लोकांसमक्ष करून दाखविला. एक बाई दर्शनाला आली असतां तिची अंगठी बोटांतून गळून हरवली. त्या गोष्टीचा बोभाटा होतांच बोवांनीं ती अंगठी खुद्द आपल्या गोमुखींतून काढून दाखविली !

बोवांना भूतभविष्यवर्तमान अचूकपणें सांगतां येत असे हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. मनुष्याच्या चालू जन्मांतील गत व भावी गोष्टी ते बहुधा सांगत नसत. याचें कारण त्या गोष्टी सामान्य ज्योतिष्यालाही सांगतां येतील असें ते देत. नाहीं म्हणायला 'तुम्हांला लव करच एका महात्म्याकडून मोक्षप्राप्तीचें साधन मिळणार आहे' अशा तऱ्हेचें महत्त्वाचें भाकीत एखाद्या वेळीं त्यांच्या ओंठातून निघून जाई. मनुष्याच्या मागील व पुढील जन्मांचा वृत्तांत मात्र ते खडानूखडा सांगत असत. तो वृत्तांत ऐकतांना त्या मनुष्याला तो काळजीपूर्वक टिपून घ्यावा लागे. टिपून न घेतां तो त्यानें पुनः सांगण्याला साधुबोवांना विनंति केली, तर त्यांची स्मरणशक्ति भविष्यकथनशक्तीपेक्षां जरा मंद असल्यामुळें ते ती विनंति साफ अमान्य करीत. ते जगाची उत्तरोत्तर प्रगतिच होत आहे या मताचे होते कारण त्यांच्या भक्तांच्या मागील जन्मांच्या हकीकती नेहमीं उदासवाण्या व दुःखपूर्ण आणि पुढील जन्मांच्या नेहमीं उत्तेजनपर व सुखमय अशाच त्यांच्या मुखांतून ऐकण्यांत येत. त्यांचा प्रत्येक भक्त मागील जन्मीं डुक्कर, गाढव किंवा बैल व पुढील जन्मीं महंत, लक्ष्मीपुत्र किंवा राजा असावयाचा, आणि मागील जन्मीं जितक्या विपुल उकिरड्यांत लोळला असेल तितक्याच

विपुल ऐश्वर्यात पुढील जन्मीं लोळावयाचा. पुढील जन्मांतील सुखाच्या आशेवर तो मागील जन्मांतील हालअपेष्टा मुकाट्यानें ऐकत बसे. जों जों बोवांचा भक्तगण विस्तृत व्हावयास लागला, तों तों मागील जन्मांतील पशूंची संख्या वाढावयाला लागून त्यांच्या आरडाओरडीनें कानठळ्या बसण्याची पाळी आली. त्याबरोबरच पुढील जन्मांतील ऐश्वर्यवान् पुरुषांची संख्याही इतकी वाढली कीं, त्यांनीं परस्परांचें ऐश्वर्य संपुष्टांत आणिलें. ‘राज्य’ या शब्दाचा अर्थ बोवा मुलांच्या खेळांतील ‘राज्या’शीं समानार्थक तर समजत नाहींत ना? अशीही पुसटपुसट शंका कांहीं कुत्सितांना येऊं लागली. साधूंची कुचेष्टा करणारांची मात्र बोवांकडून पुढील जन्मींही पशुयोनींतच योजना करण्यांत येई. हे नास्तिक व कुत्सित सुधारक नसते तर पुढील जन्मीं एकही पशु औषधाला मिळाला नसता तर, व बैलाच्या अभावी गाईंना मह्ंत किंवा लक्ष्मीपुत्र जोडण्याचा प्रसंग येऊन ठेपला असता.

बोवा स्वतःच्या गत जन्मांची परंपरा देत ती अत्यंत विस्मयकारक असून तिजवरून त्यांना या जन्मीं इतका मोठा अधिकार कसा प्राप्त झाला याची नीट संगति लागते. रामावतारांत ते वसिष्ठ ऋषि असून त्यांनीं ऋग्वेदांतील अनेक सूक्तें रचिलीं होतीं. फार वर्षे लोटल्यामुळें तीं किंवा त्यांचा अर्थ त्यांना या जन्मीं आठवत नव्हता ही गोष्ट निराळी. पुढें कृष्णावतारांत त्यांना गर्गमुनींचा जन्म प्राप्त झाला. पण ‘संगीत सौभद्र’ नाटकांत वर्णिल्याप्रमाणें त्यांनीं अर्जुनाच्या सुभद्राहरणाच्या बेताला अनुकूल होऊन असत्याचरण केल्यामुळें त्यांना कपिलाच्या रूपानें पुनः मनुष्यजन्म घ्यावा लागला. परंतु त्यांनीं प्रकृतीकडे सर्व कर्तृत्व देऊन पुरुषाला केवळ लंगडा केल्यामुळें त्या दोषाचें प्रायश्चित त्यांना शंकराचार्यांचा जन्म घेऊन भोगावें लागलें. या जन्मांत त्यांनीं मायेचा वरपगडा कमी करून ब्रह्माचें वर्चस्व स्थापित केलें खरें; पण योगबलानें मन एकाग्र करून कोणत्याही विषयाचें मर्म जाणण्याचें सामर्थ्य अंगीं असतां त्यांनीं गीतेचा अर्थ करितांना त्यांचा नीट उपयोग केला नाहीं, म्हणून त्यांना पुढील जन्म खिस्ताचा घेऊन सुळीं जावें लागलें. हल्लींचें विद्वान् लोक

शंकराचार्यांना खिस्ताच्या अलीकडे ओढितात. पण ही त्यांची चूक आहे हें बोवांच्या प्रत्यक्ष अनुभवावरून उघड आहे. खिस्तानंतर बोवांनीं एकनाथमहाराजांचा जन्म घेतला. पण या जन्मांत त्यांजकडून सुधारकी चाळे झाल्यामुळें त्यांना कबिराचा जन्म घेऊन ती चूक निस्तरावी लागली, व त्या दोषाचें पूर्ण परिमार्जन झाल्यामुळें त्यांना हल्लींचा ब्राह्मणजन्म पुनः प्राप्त झाला. या जन्माच्या अंतीं त्यांना मोक्ष प्राप्त व्हावयाचा होता.

बोवा इतके विरक्त खरे; पण त्यांचें अंतःकरण जात्याच कनवाळू असल्यामुळें ते पूर्वजन्मींच्या आपल्या पत्नींना विसरले नव्हते. एखादी विशेष लावण्यवती तरुणी त्यांच्या पायां पडावयाला आली कीं लागलीच ती पूर्वजन्मींची पत्नी असल्याबद्दल त्यांना अंतर्ज्ञानानें कळे, व ते तिजकडे त्याच भावानें पहावयाला लागत. ती या जन्मीं परस्त्री आहे, या क्षुद्र विचारानें ते तिच्याशी तुसडेपणा करीत नसत. दोन नोंदलेल्या दस्तऐवजांमध्यें पूर्वी नोंदलेल्या दस्तऐवजाला अग्रता प्राप्त होते, हें कायद्याचें तत्त्वही त्यांना दिव्य दृष्टीनें माहीत असावेंसें दिसे. पूर्वजन्मपरिचित व्यक्ति पुढील जन्मीं कोणत्या ना कोणत्या तरी निमित्तानें परस्परांकडे आकर्षिल्या जातात हा ठरलेला सिद्धान्त आहे. त्याला अनुसरून कलियुगापासून तों थेट कृतयुगापर्यंतच्या, मनुष्ययोनींतीलच नव्हे, तर मर्कटयोनींतीलही झाडून साऱ्या स्त्रिया बोवांच्या दर्शनाला येत असत. अशा स्त्रियांना एक एक जन्म बोवांसारखे पति लाधले असतां त्यांनीं मनोभावें हरतालिका पुजून तें नातें जन्मोजन्मीं कायम करून ठेविलें नाहीं, यावरून त्यांना त्यांची तितपतच पारख होती हें उघड आहे. पण त्यांचें हें व्यंग त्यांच्या चालू जन्मांतील पतींकडून भरून काढण्यांत येई. कारण आपली पत्नी कोणत्या तरी जन्मांत बोवांची अर्धांगी होती या विचारानें त्यांना गुदगुल्या होत. अशा साऱ्या स्त्रिया सुंदर व तरुण असत हें वर आलेंच आहे. एकही कुरूप किंवा वृद्ध स्त्री या मानाला पात्र असलेली दिसली नाहीं. दिसणार कशी? अशा महात्म्याच्या समागमांत राहिल्यावर कुरूपता किंवा वार्द्धक्य स्त्रीच्या सांवलीला तरी कशाला उभें राहील? बोवांना मागील जन्मींच्या पत्नीच आठवत, पण आईबाप आठवत नाहींत, अशी टीका कधींकधीं कुटाळ लोकांच्या

तोंडून ऐकूं येई. अशा विभूतींना जन्म देणाऱ्या भाग्यशाली व्यक्ति त्याच जन्माच्या शेवटीं मोक्ष पावून जन्ममरणाच्या फेऱ्यांतून कायमच्या सुटल्या असल्या पाहिजेत, हा लहानसा विचार सुचण्याइतकीही अक्कल त्यांना देवानें दिली नसे, पण बोवांसारख्या महात्म्याशीं पूर्वजन्मीं प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष संबंध नसलेल्या मंदभाग्यांना इतकी सुबुद्धि तरी उत्पन्न कशी व्हावी ? असा संबंध असलेल्या भाग्यवंतांचा त्यांना बोवांवर टीका करितांना हेवाही वाटत असला पाहिजे. तें भाग्य त्यांच्या ललाटीं असतें तर त्यांनीं इतका गिल्ला खास करून सोडिला नसता. पण तेंही खात्रीनें सांगवत नाहीं. कारण बोवांशीं पूर्वजन्मींचा अप्रत्यक्ष संबंध असलेल्या अशा पतींमध्यें एक बहाद्दर असा आढळला कीं त्यानें बोवांचें आणि आपल्या स्त्रीचें पूर्वजन्मींचें नातें त्यांच्या तोंडून ऐकतांच पायांतला पायपोस काढून व 'हा पायपोस मागील जन्मीं तुमचें पागोटें होता.' असें म्हणून बोवांच्या मस्तकावर फेंकून मारिला पण या अविचाराचें त्याला ताबडतोब योग्य बक्षीस मिळालें ! त्याच्या स्त्रीला बोवांनीं आपल्या चरणसेवेंतून ताबडतोब दूर केलें, व 'तुला पुढील जन्म चांभाराचा येईल.' असा त्याला शाप दिला ! आपला शिष्य प्रसंगीं आपणावर उलटला तरी त्याला टारग्या सुधारकाप्रमाणें पशुयोनींत घालण्याचा निर्दय-पणा बोवांच्या हातून होत नसे, याचें हें उत्तम प्रत्यंतर आहे !

पूर्वजन्मींच्या पत्नीची एकदां ओळख पटली कीं, तिच्यासंबंधानें ज्ञातिनिर्बंधही पाळावयाचे नाहींत असें बोवांनीं ठरविलें होतें. त्यांच्या जन्मांतरपरिचित ज्या पत्नी त्यांच्या दर्शनाला येत त्या बहुधा सुवासिनीच असत. एकदां एक विधवा कुणबीण आठ दहा महिने त्यांच्या सेवेला राहिली होती. तिची सेवा घेतां घेतां तीही गतजन्मींची बायको असल्या-बद्दल बोवांना एक दिवस साक्षात्कार झाला. लागलींच त्यांनीं तिच्याशीं

आपणाला विवाहरज्जूंनीं बद्ध करून घेतलें, आणि या रीतीनें मिश्रविवाह व पुनर्विवाह या दोन्ही सुधारणा एकदम अमलांत आणून बोलघेवड्या सुधारकांना खालीं पहावयास लाविलें. यानंतर एक महिन्याच्या आंतच त्यांना या नवपरिणीत वधूपासून दिव्य पुत्ररत्न झालें. 'आधीं येत फुल वृक्षाला। मग येतें फळ तें त्याला' या नैसर्गिक नियमांतील क्रम बोवांसारख्या अवतारी पुरुषासंबंधानें बदलल्यास नवल काय?

१४* .... पांडूतात्यांची निर्जळी एकादशी.

तारुण्यांतील जोरानें सळसळणारें रक्त मंद गतीनें वाहूं लागलें म्हणजे देहाच्या इतर क्रियांबरोबर जठराग्नीची क्रियाही मंदपणें चालूं लागते, कांद्यासारखे वातुळ पदार्थ आपोआप टाकावेसे वाटूं लागतात, चातुर्मासाचें व्रत पाळावयाची इच्छा होऊं लागते व एकभुक्त रहाणें सहज घडूं लागतें. तारुण्यांत दांत शाबूत असतांही घांसामागून घांस गिळणारा मनुष्य वयस्क झाला म्हणजे हलणाऱ्या दांतांकरवीं सुद्धां चर्वणाची सक्त मजुरी करून घेतो. तारुण्यांत आजाराशिवाय सुंठेची व साबूदाण्याची आठवण न करणाऱ्या इसमास म्हातारपणीं केवळ शरीरस्वास्थ्याकरितां यांचा आश्रय करावा लागतो.

भुक्त आयुष्य वाढत जाऊन भोग्य आयुष्य कमी कमी होत जातें, तसतशी धर्मावरील श्रद्धाही वाढत जाते. तारुण्यांत विषयोपभोगच नावीन्यामुळें प्रिय वाटतात, व धर्माचा विचार करण्यास अजून पुष्कळ सवड आहे अशी खात्री असते; म्हणून त्या वयांत मनुष्य नास्तिक नसला तरी धर्माविषयीं उदासीन असतो. पण भोगामुळें विषयांवरील आसक्ति कमी होऊं लागली व उर्वरित आयुष्य संपुष्टांत येऊं लागलें म्हणजे ईश्वराची आठवण व्हावयास लागते. 'आपण आजपर्यंत परलोकाची उपेक्षा केली खरी; पण तो लोक खरोखरच अस्तित्वांत असल्यास तथें आपल्या आज-पर्यंतच्या धर्मबाह्य वर्तनाबद्दल नरकांत लोळण्याचा किंवा तापलेल्या कढईत होरपळण्याचा प्रसंग आल्यावांचून रहाणार नाहीं. देवास वाहिलेल्या एका फुलानें जर नरकाची दुर्गंधी व त्याजवर शिंपडलेल्या चंदनाच्या एका शिडकावानें जर कढईची धग टळण्यासारखी आहे तर ती केवळ सुस्तीमुळें

---

* उद्यान, संक्रांत-अंक [जानेवारी सन १९१७]

न टाळण्यांत मतलब काय आहे?' असे विचार डोकावूं लागतात. हे विचार मनांत आले कीं, ते कायमचेच पाहुणे होऊन बसतात. तारुण्यांतील वर्तन ज्या मानानें उच्छृंखल, त्या मानानें त्या विचारांची तीव्रता असते. भर ज्वानींत शिवीशिवाय देवाचें नांव न घेणारा नास्तिक राम म्हणण्याची वेळ जवळ येऊन ठेपली म्हणजे उठल्यासुटल्या देवाच्या शपथा घेऊं लागतो; धर्माची टवाळी करणारा हुच त्याचा अभिमानी व पुरस्कर्ता होतो; फार काय, मूर्तिपूजेचा जोरानें निषेध करणारा निंदकही स्वतःच सगुण उपासनेची मूर्ति बनून त्रिकाळ देवपूजेंत मग्न झालेला दिसूं लागतो. देवाज्ञा होण्याचा समय येऊन पोहोंचण्यापूर्वी देवाच्या कल्पनेची छाया मनुष्याच्या मनावर आपोआप पसरत जाते.

उत्तरवयांतील खाण्यापिण्यावरील अनासक्ति व देवधर्मावरील वाढती श्रद्धा यांचाच संयोग होऊन चातुर्मास्य, एकादशी, शिवरात्र हीं व्रतें उत्पन्न झालीं असावींत. चातुर्मास्यांत फक्त पचण्यास कठिण असे कांदे, वांगीं वगैरे पदार्थच निषिद्ध मानण्यांत आले. पण एकादशीशिवरात्रीसारख्या दिवशीं अन्नसेवन करण्याचाच-व व्रत कडकडीत पाळावयाचें असल्यास जलसेवन करण्याचाही-निषेध करण्यांत आला. हळूहळू हीं व्रतें म्हाताऱ्याकोताऱ्यांप्रमाणें तरण्याताठ्यांच्याही मागें लागून मूळच्या उद्देशाचा लोप झाला; आणि कंदफलांच्या आहारास निराहार आणि हळदीनें पिंवळ्या झालेल्या भाताच्या व दूध घालून केलेल्या दशमीच्या सेवनास फलाहार या संज्ञा प्राप्त होऊन त्यांच्या निऱ्हार व फराळ या अपभ्रंशामुळें तर त्या संज्ञांचा विसंगतपणाही भासेनासा झाला. म्हाताऱ्यांचीं व्रतें याप्रमाणें तरण्यांच्या वांट्यास आल्यापासून त्यांनीं त्यांत आपल्या वयोमानास अनुसरून अनेक फेरफार केले आहेत. पूर्वीं जें बंधन होतें त्यास आतां सवलतीचें स्वरूप आलें आहे. पूर्वी व्रत पाळणाऱ्या माणसाला एखादें फळ खातांनाही लाज वाटत असे, पण आतां केळ्यांचे सबंध घड राजरोसपणें फन्ना होऊं लागले आहेत. रताळीं, बटाटे, पेरू इत्यादि कंदफळें शीघ्र गतीनें धार्मिक उदरांचा ठाव पाहूं लागलीं आहेत. तीं खातांना चावण्याचा व चघळण्याचा शिष्टाचार तरी करावा लागतो; पण दूध, साबुदाण्याची लापशी यांस त्याचेंही कारण

नसल्यामुळें त्यांच्या वाट्यांच्या वाट्या एका दमासरश्या उडविण्यांत येतात. वाट्यांच्यापेक्षां घशाचा आकार चिंचोळा असतो म्हणून नाइलाज होतो; नाहीं तर त्यांसही पोटांत स्थान देण्यास आमच्या उदारहृदय तरुणांनीं कमी केलें नसतें. पूर्वी वृद्धांनीं उपवासाचे दिवशीं ज्या खाद्य पदार्थांस शत्रुवत् लेखिलें, त्यांस त्यांचे तरुण वंशज तसे लेखूनच थांबत नाहींत, तर त्यांचा क्षणार्धांत फडशाही पाडतात. नवे नवे जिन्नस खाण्यास लालचावलेल्या जिभेचे डोहाळे पुरविण्याकरितां प्रत्येक उपवासास नवीन नवीन पक्वान्नें तयार करण्यांत येतात. वऱ्याचे तांदूळ, भुइमुगाच्या दाण्यांची आमटी, रताळ्यांचा कीस व शिंगाड्याचें थालीपीठ हीं जुन्या माणसांच्याही परिचयाची असत. पण साबूदाण्याची खिचडी, शिंगाड्याचा व साबूदाण्याचा शिरा, बटाट्यांच्या व कच्च्या केळ्यांच्या पुऱ्या, बटाट्यांची व शिंगाड्याचीं भजीं, साबुदाण्याच्या पापड्या, कुरड्या, चिकोड्या व चिवडा रताळ्यांच्या पाकविलेल्या चकत्या, श्रीखंडाच्या व नारळाच्या वड्या, भगरीचा साखरभात, दाण्यांचे, शिंगाड्यांच्या पीठाचे, भगरीचे व साबूदाण्याचे लाडू, तवकिलाच्या व शिंगाड्यांच्या जिलब्या, रताळ्यांच्या फेण्या हीं मात्र नव्या नव्या चोंचल्यांचींच अपत्यें होत. ज्याप्रमाणें पंच महाभूतांतून सर्व सृष्टि उत्पन्न होते, त्याप्रमाणें भगर, साबुदाणा, शिंगाडें, रताळीं, भुइमुगाचे दाणे व बटाटे यांसारख्या मोजक्या पदार्थांतून फराळाचें वाटेल तें साहित्य तयार होऊं लागलें आहे. अलीकडे तर उपवासाच्या दिवशीं म्हाताऱ्या बायांचें सुद्धां चहाकॉफीवांचून अडूं लागलें आहे. तीं पेयें परदेशी आहेत हा त्यांसंबंधानें मोठासा आक्षेप मानण्यांत येत नाहीं. कारण बटाटेही परदेशीं असतां त्यांस उपवासाच्या दिवशीं मानाचें स्थान मिळालें आहे. शिवाय त्या पेयास पावित्र्य यावें म्हणून गोमातेच्या रक्तानें माखलेली व त्यास शुद्धता यावी म्हणून अस्थिचूर्णानें शुद्ध केलेली परदेशी साखर वापरली म्हणजे त्यांत आक्षेपार्ह असें कांहींच रहात नाहीं. पूर्वी मुखशुद्धि पांढऱ्या सुपारीवर भागत असे, पण आतां लवंगावेलदोड्यांशिवाय चालत नाहीं. पूर्वी शिवरात्रीच्या दिवशीं शंभूची फार आवडती वल्लि म्हणून शांभवीचें सेवन केवळ प्रसादापुरतें होत असावें. पण उपासतापास

तरुणांच्या तावडींत सांपडल्यापासून भंगटपणा हें त्यांचें प्रमुख अंग बनलें व आतां तर भांग घोटण्यांत त्या तरुणांचा प्रहर प्रहर खर्ची पडत असतो. भांगेनें तारवटलेले डोळे गरगर फिरवीत धर्माभिमानी तरुणांचा घोळका जुन्या वहिवाटीप्रमाणें जेव्हां शंकराच्या दर्शनाकरितां देवळोदेवळीं फिरूं लागतो व भाविक तरुणींस पाहून पावलोंपावलीं थबकूं लागतो, तेव्हां त्या तरुणींचा थरकांप होऊन '**जटा नेयं वेणी**' असे उद्गार काढण्याचेंही त्यांस भान रहात नाहीं. शिवरात्रीस घ्यावयाची भांग एकादशीस सेवन करितांना कट्टा वैष्णवही शिवभक्त बनत असतो. रात्रीं ईशनामाचा सारखा गजर व्हावा म्हणून पूर्वी जागरण करण्याचा नियम असे. व एखादें वेळीं करमणुकीसाठीं खेळ खेळण्यांत आलाच तर मोक्षपटाचा खेळ खेळण्यांत येई. पण अलीकडे त्या जागरणाचा सोंगट्या खेळून ठोकाठोकी करण्यांत किंवा पत्ते खेळून राजाराणींची लग्नें लावण्यांत उपयोग करण्यांत येतो. सारांश, लहान मुलें फाल्गुनाच्या महिन्याची ज्या आतुरतेनें वाट पहातात, त्याच आतुरतेनें तरुण धर्माभिमानी उपवासाची वाट पहात असतात असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

मी, बंडूनाना व पांडुतात्या यांचीं मोठेपणांतल्याइतकीच लहानपणींही गट्टी असे. आम्हां त्रिवर्गाचे वडील फार धर्मनिष्ठ असत. त्यांनीं आम्हांस मुंजीच्या पूर्वीपासूनच संध्या, पुरुषसूक्त, सौर, पवमान, रुद्र, पूजा, वैश्वदेव यांची संथा दिलेली होती. माझें डोकें किंचित् जड असल्यामुळें शेंडी जोरानें हलविल्याशिवाय त्यास तरळपणा येत नसे पांडुतात्यांचें डोकें माझ्यापेक्षां कमी तरळ असून शिवाय त्यांस झोंपेची संवय होती. आम्हांस संथा मिळे ती मोठ्या पहांटेसच मिळत असल्यामुळें आणि ती वेळ पांडुतात्यांची साखरझोंपेची असल्यामुळें शेंडी न हलवितांच त्यांचें डोकें खालीं वर झुकत असे. पण त्याबरोबर शब्द उमटत नाहींत हें पाहून त्यांचीं शेंडी जोरानें ओढण्यांत येत असे. या संथेचा परिणाम डोक्याच्या आंत मात्र फारसा होत नसे. या जुलमानें जे थोडे शब्द आमच्या डोक्यांत नाखुशीनें प्रवेश करीत, ते संथा बंद होतांच आमच्या परवानगीची वाट न पाहातां आपोआप डोक्याबाहेर निघून जात. पाठ

केलेले मंत्र अजून मुखोद्गत आहेत हें दाखविण्याकरितां आम्ही आंघोळीनंतर बराच वेळ पुटपुट करीत बसत होतों व तें पुटपुटणें खरें वाटावें म्हणून आचमन, मार्जन, चुटक्या, टाळ्या यांची बतावणी करण्यासही चुकत नव्हतों. या कवायतीचा आमच्या धार्मिक समजुतीस शिस्त लावण्याच्या कामीं जरी कांहीं उपयोग झाला नाहीं तरी ती आमच्या वडिलांच्या मनांत आमच्या बाडगेपणाबद्दल डोकावूं लागणाऱ्या असंख्य संशयाची फौज पिटाळून लावी हें मात्र खरें. या जुलमाच्या रामरामाचा असा परिणाम झाला कीं, आमची प्रवृत्ति आमच्या वडिलांस पसंत नसलेल्या धर्मबाह्य वर्तनाकडे होऊं लागली. वडिलांचा सोंवळ्याओंवळ्यावर फार कटाक्ष असे. आम्हीं सोंवळ्यांत असतांना त्यांच्यादेखत सुतांवर पाय न पडेल अशा रीतीनें टणाटण उड्या मारीत चालत असूं; पण त्यांची पाठ फिरल्याबरोबर बैठकीवर धिंगाणा घालून व स्वैंपाकांत शिवाशिव करून साऱ्या घरांत विटाळ कालवीत असूं. संध्या करितांना आमच्यावर वडिलांचा डोळा असे तोंपर्यंत आम्ही आपले चेहरे जितके गंभीर ठेववतील तितके ठेवीत असूं, पण त्यांनीं जपासाठीं डोळे मिटतांच आमच्या भावंडांस वांकोल्या दाखवीत असूं. ताटें वाढून होत तोंपर्यंत त्यांजकडे न पाहातां शून्य दृष्टीनें आकाशाकडे तंद्री लावून बसत असूं; पण वडिलांनीं नैवेद्य दाखविण्याकरितां डोळे मिटले कीं दुसऱ्याच्या ताटांतले पदार्थ आपल्या ताटांत किंवा आपल्या ताटांतले पदार्थ तोंडांत टाकीत असूं. आमच्या वडिलांना कांद्याची भारी चीड असे. घरांत कांद्याचा पदार्थ कधींही करावयाचा नाहीं अशी त्यांनीं सक्त ताकीद देऊन ठेविली होती. पण आम्हांपैकीं प्रत्येकजण दर दोन चार महिन्यांनीं वडील बाहेर गेल्याची संधि साधून आपल्या आईच्या मागें लागून तिजकडून मधल्या वेळीं कांद्याचे थालीपीट, पिठलें किंवा भजीं करवीत असे. आणि कांद्यांची घाण राहूं नये म्हणून चोहोंकडे उदबत्त्या लावून व तोंडास घाण येऊं नये म्हणून वेलदोडे खाऊन वडील परत येण्याच्या सुमारास पोथीचीं पानें चाळीत बसे. ते संध्याकाळीं परत आले म्हणजे साऱ्या घरांत सुवास कोंदलेला पाहून त्यांस चिरंजीव देवपूजेंत मग्न होते असें वाटे, व त्या धर्मश्रद्धेचें ते कौतुक करीत.

त्यांच्याजवळ तोंड नेल्यास तोंडाच्या भपकाऱ्यानें त्यांस आपलें पाप उमगून येईल या भीतीनें चिरंजीव त्यांजपाशीं न जातां अदबीनें दूरच उभे रहात. या त्यांच्या मर्यादेबद्दल वडिलांस अर्थातच संतोष वाटे.

एकादशीच्या किंवा शिवरात्रीच्या दिवशीं आमच्या घरीं खाण्याचे तीन प्रकार होत. लहान मुलांकरितां रोजचें साधें जेवण, आजाऱ्यांकरितां धान्यफराळ व इतरांकरितां निरशनाचा फराळ. आम्ही या तिन्ही पंक्ती साधून तिन्ही प्रकारच्या खाद्यांस यथाशक्ति हातभार लावीत असूं. आमचे वडील अन्नाचा कण किंवा पाण्याचा थेंब न घेतां कडक उपोषण करीत असत. त्यांजकडे फिरकण्याची मात्र सोय नसे. कारण त्या दिवशीं त्यांचें पित्त भडकून जात असे, आणि ते रागवण्याकरितां निमित्ताचीच वाट पहात असत. अशा वेळीं त्यांजकडे जाणें आणि भुकेलेल्या सिंहाच्या गुहेंत जाणें एकच होतें. एका एकादशीस मी बाबांसमोर गेलों असतां मला ढेंकर आली. आपल्या पोटांत कावळे काव काव करीत असतां हीं पोरें खुशाल ढेंकरा देत आहेत हें पाहून बाबांना इतका राग आला कीं, त्यांनीं त्याच्या भरांत हातातली पंचपात्रीच मला फेंकून मारली. थोडक्यांत चुकलें; जर का ती पचपात्री माझ्या डोक्यांत बसली असती, तर माझा कपाळमोक्ष होऊन एकादशीच्या दिवशीं मरण आल्यामुळें मला इच्छेविरुद्ध वैकुंठवास घडला असता. असो. हा प्रकार घडला त्याच वेळीं पांडुतात्यांचे घरीं त्यांजवरही तशीच आपत्ति ओढवली होती. तात्यांचे वडील देवपूजेस बसले असतांना त्यांस उपोषणाच्या ग्लानीमुळें कापराच्या डबीचें झांकण उघडेना. त्यांनीं आपली पराकाष्ठा करून पाहिली, दांतओठ चाविले, डबी सर्व बाजूंनीं जमिनीवर आपटून पाहिली; पण झांकण उघडेना. तें पाहून तात्यांस किंचित् हंसूं आलें. झालें; तात्यांच्या वडिलांचा भडका उडाला! त्यांनीं ती डबी तात्यांच्या डोक्यावर भिरकावून मारिली. त्यासरसें त्या डबीचें झांकण निघून आंतील कापूर चारी बाजूंस उधळला, व त्या डबीस तात्यांच्या टणक डोक्याच्या स्पर्शानें एक पोंचाही आला. अशा रीतीनें रागाच्या भिरिरींतील घरांतले जिन्नस फेंकीत गेल्यास ते सारे फुटतील किंवा खराब

होतील असा तात्यांच्या वडिलांनीं पोक्त विचार केला, व तेव्हांपासून ते घरांतील जिनसांवर राग काढीनातसे झाले. रागाच्या सपाट्यांत त्यांनीं जर कोणास एखादी वस्तु फेंकून मारिलीच तर ती शेजाऱ्याच्या घरून आधीं मागून आणिलेली असे. सुविचारानें रागाला आळा बसतो तो असा.

त्या एकादशीची पुढील प्रत्येक एकादशीस मला आठवण होत आली आहे. तिची आठवण झाली म्हणजे कंठ सद्गदित होतो, अंगावर रोमांच उभे रहातात व त्या दिवशीं आपण वैकुंठसुखाच्या किती जवळ गेलों होतों याचा विचार येऊन डोळ्यांत अश्रु उभे राहातात.

बंडूनानांचेही वडील मनस्वी रागीट होते. पण त्यांचा राग जरा निराळ्या प्रकारचा होता. ते रागाच्या आवेशांत स्वतःच्याच जिवास त्रास करून घेत. त्यांचें कोणाशीं भांडण झालें म्हणजे ते अन्नपाणी वर्ज्य करीत व आपल्याच तोंडांत फडाफड मारून घेत. रागाच्या सपाट्यांत त्यांना सजीवनिर्जीव हा भेदही कळत नसे. एका निरशनाचे दिवशीं जिना उतरत असतां त्यांचा ग्लानीमुळें झोंक जाऊन ते जिन्यावरून खालीं पडले. त्यामुळें त्यांना त्या जिन्याचा इतका राग आला कीं, ते पांच दहा वेळां जिन्यावर चढून त्यावरून तितक्याच वेळां मुद्दाम खालीं पडले. दर खेपेस पडतांना ते जिन्यास उद्देशून 'तूं मला पाडच किती वेळां पाडतोस तो !' असें पुटपुटत होते. या आततायीपणामुळें जिन्याची खोड किती मोडली असेल ती असो. नानांचे वडील मात्र हाडें मोडल्या-मुळें एक महिनाभर अंथरुणावर पडून होते.

आम्हां त्रिवर्गांचे वडील ज्या दिवशीं निर्जळी एकादशी करीत, त्या दिवशीं त्यांच्या घरांतील इतर सर्व मंडळींच्याही तोंडचें पाणी पळून जात असे. त्यांच्या तिघांस त्या एकादशीमुळें काय पुण्य लागत असेल तें लागो; घरांतील मंडळीस मात्र आपलें मागील जन्मींचें पाप उभें राहिलें असें वाटे. ही धास्ती दुसरे दिवशीं त्यांची द्वादशी सुटेपर्यंत टिकत असे. त्यांच्या

पोटांत पोळी व खीर गेली म्हणजे त्यांना आपल्या आधल्या दिवशींच्या शीघ्रकोपीपणाबद्दल पश्चात्ताप होई. गोड शब्दांपेक्षां गोड पक्वान्नांनींच रागाचें खरें सांत्वन होतें, यास याहून निराळ्या पुराव्याची काय जरूर आहे ? हा त्यांचा पश्चात्ताप पुढील एकादशीपर्यंत (मध्यंतरीं कोणताही उपास न घडल्यास) टिकतही असे.

याप्रमाणें लहानपणीं निर्जळी एकादशीचा आमच्या मनास वचक बसल्यामुळें आम्हीं मोठेपणीं तिचें नाव टाकिलें यांत नवल नाहीं. एकादशीतलें त्याज्य अंग याप्रमाणे टाकिल्यावर बाकीचीं अंगें आम्ही भक्तिपूर्वक पाळीत असतों. मला गोड व बंडूनानांस तिखटमिठाचे पदार्थ फार आवडत असतात. मी लापशीचा व त्यांनीं दाण्यांच्या आमटीचा भुरका मारला कीं एकादशीचा वैकुंठसुखाशीं किती संबंध आहे याचा आम्हांला प्रत्यक्ष अनुभव येतो. खरोखर अशीं गोड व्रतें आमच्या धर्मांत आहेत म्हणूनच भाविकांकडून त्यांचें पालन योग्य प्रकारें होत असतें. साबूदाण्याच्या लापशीबद्दल कोयनेलच्या गोळ्या व दाण्यांच्या आमटीबद्दल काडेचिराइताचा काढा घेतला पाहिजे असा जर उद्यां शंकराचार्यांनीं नियम केला, तर बहुतेक सारे भाविक लोक वैकुंठसुखावर लाथ मारण्याला तयार होतील यांत संशय नाहीं. एकादशीशिवरात्रीच्या व्रताच्या तोडीचें मधुर व्रत म्हटलें म्हणजे सत्यनारायणाचें. साधुवाणी कैदेंत पडल्याची व त्याचा जांवई बुडाल्याची कथा मीं शेकडों वेळां ऐकिली असेल; पण ती ऐकण्याचा मला कधींच कंटाळा आला नाहीं. संध्येच्या पळीभर प्रसादाप्रीत्यर्थ मी आणखीही शेंकडों वेळां साधुवाण्यास तुरुंगांत ढकलण्यास व त्याच्या जांवयास जलसमाधि देण्यास एका पायावर तयार असतों. गांवांत कोठेंही सत्यनारायण असो, मी तेथें भटजी येण्यापूर्वींच जाऊन बसत असतों, व सारी मंडळी घरोघर परत जाईपर्यंत थांबत असतों. सत्यनारायणावर माझी इतकी भक्ति जडली आहे कीं, त्याचा प्रसाद साजूक तूप व केळीं घालून धर्मोक्त विधीनें तयार केला असल्यास तो किती खाऊं व किती न खाऊं असें मला होऊन जातें. सत्यनारायणास आमंत्रणाची जरूर नसते ही एक त्यांत इतर व्रतांहून विशेष वाखाण-

ण्यासारखी बाब आहे. एकादशीप्रमाणें द्वादशीसही चमचमीत खावयास मिळतें, हा त्या व्रताचाही एक प्रशंसनीय प्रकार आहे.

पांडूतात्यांची आवड आमच्याप्रमाणें मर्यादित नाहीं. पदार्थ गोड असो अगर तिखटमिठाचा असो, कच्चा असो किंवा शिजलेला असो, खाद्य असो वा पेय असो, त्याला तात्यांच्या उदार पोटांत ठाव मिळाला नाहीं असें कधींही झालें नाहीं. पहिल्यापहिल्यानें ते आपल्या भक्तिभावाची तलफ सोललेले बटाटे, केळीं व रताळीं, भुइमुगाचे भाजलेले दाणे अशा कच्च्या मालावरच भागवीत असत. याचा अर्थ त्यांची बायको सुग्रण नव्हती असा मात्र घ्यावयाचा नाहीं. पाकशास्त्रांत तिचा हात धरणारी साऱ्या गांवांत दुसरी बाई नव्हती. पण पांडूतात्या उपासाच्या दिवशीं सकाळपासून स्वैंपाकघरांत येरझारा घालून कच्च्या मालाचा पक्का माल करण्यास तिला सवडच देईनात त्याला त्या बिचारीनें तरी काय करावें? शेवटीं तिनें एक शक्कल काढिली. सर्व प्रकारचा कच्चा माल एका मोठ्या टोपल्यांत घालून तो ती बैठकींत प्रातःकाळींच नेऊन ठेवूं लागली. तात्यांसारखा धिमा पुरुष तोच. कारण, असें होऊं लागल्यापासून त्यांची स्वारी फराळाच्या वेळेपर्यंत स्वैंपाकघराकडे फिरकेनाशी झाली. नेहमीं आठ वाजतां उठणारे तात्या या वेळेपासून उपोषणाचे दिवशीं प्रातःकाळीं पांच वाजतां उठून तयार होऊं लागले, इतकी त्यांची त्या दिवशींच्या नैमित्तिक कर्माबद्दल दक्षता वाढली. त्यांचा स्वभाव किती अल्पसंतोषी आहे याची अटकळ ते कच्च्या मालाच्या टोपलींतील उसाचे कवे, भुइमुगाच्या शेंगा वगैरे साहित्य चोयट्या, सालपटें यांसकट खात नाहींत या एकाच गोष्टीवरून करितां येईल. आहारांत इतका माफकपणा ठेविल्यावर त्यांना फराळाच्या वेळीं सडकून भूक लागते यात कांहीं नवल नाहीं. त्यांची कुशल पत्नी बटाटे, शिंगाडे यांसारख्या साध्या पदार्थांतून जीं परोपरीचीं पक्वान्नें करिते त्यांपैकीं एकाचाही अनादर तात्यांकडून कधीं होत नाहीं. प्रत्येक पक्वान्नाची निराळी लज्जत घेत सावकाश फराळ करण्यास त्यांस मुळींच फुरसद नसते. भगर, आमटी, लापशी, भजीं, शिरा, लाडू, तिखट, चटणी, दहीं, दूध यांचा एकत्र काला

करून ते त्या सर्वांस एकदम गति देतात. पोटांत गेल्यावर हे सारे पदार्थ एक होणार आहेतच, मग आधीं होण्यांत बिघडलें कोठें, अशी त्यांची यासंबंधानें विचारसरणी असते. त्यांच्या फराळाच्या वेळीं मी जवळ बसलेला असल्यास त्यांचें तें खाणें पाहूनच माझी तृप्ति होते. व मला ढेंकरा यावयास लागतात. बरें, फराळाच्या वेळीं पांडूतात्यांचें लक्ष केवळ आपल्याच पानाकडे असतें असेंही नाहीं. त्यांना आपलपोटेपणाचा गंधही नाहीं. त्यांच्या जवळच त्यांची मुलें भातपिठलें खात असतात. त्यांच्या पानांकडेही या पुत्रवत्सल पित्याचें लक्ष असतें. या दिवशीं त्यांना पुत्रप्रेमाचें इतकें भरतें येतें कीं, फराळ होतांच शितांनीं व पिठल्यानें बरबटलेल्या मुलांच्या तोंडांचें ते मोठ्या प्रेमानें चुंबन घेतात. त्या शितांचा व पिठल्याचा स्वाद घेण्यासाठीं हा सारा उमाळा असतो असें कुत्सित लोक खुशाल म्हणोत. तात्यांच्या पोटास एका शितासही जागा नसते या एका गोष्टीनेंच त्यांचें खंडन होण्यासारखें आहे. आमच्या वडिलांची उपासामुळें जशी प्राणांतिक अवस्था होई तशी पांडूतात्यांची फराळामुळें होत असते. त्यांच्या पोटांस तिडका लागत असतात. त्यांचें मरण एकादशी–शिव–रात्रीसारख्या उपोषणाच्या दिवशींच घडून त्यांस वैकुंठाची किंवा कैलासाची प्राप्ति होणार याबद्दल मला मुळींच संशय वाटत नाहीं. इतक्या एकनिष्ठतेनें परलोकसाधन करणारा दुसरा सत्पुरुष विरळाच सांपडावयाचा तात्या फराळाचें इतकें खातात, परंतु (रूढ अर्थाहून किंचित् निराळ्या अर्थानें) निर्जळी उपवास करण्याचा त्यांचा निर्धार असल्यामुळें ते पाण्याचा एक थेंबही सेवन करीत नाहींत. पाणी पिण्याचा मोह होऊं नये म्हणून ते आपलें पोट इतकें कांठोकांठ भरतात कीं, त्यांत पाण्याच्या बिंदूसही जागा रहात नाहीं. फार काय, पण ते फराळानतर अन्नपचनासाठीं जी सुंठसाखर घेत असतात तीही त्यांच्या घशाखालीं मोठ्या मुष्किलीनें उतरते. या सुंठसाखरेनें मात्र पोट लवकरच रिकामें होतें. त्याबरोबरच पाण्याचा घोंट घेण्याचीही इच्छा होईल या भीतीनें तात्या पोटांत झालेला खळगा पुनः पूर्वीप्रमाणेंच खाद्यांनीं भरून काढितात. याप्रमाणें त्यांचें दिवसभर चालतें. दुसऱ्या दिवशीं उपवासाचें पारणें फेडण्याची

इतर घरीं पहांटेपासूनच धांदल चालली असते. पण आमचे विरक्त तात्या सकाळीं खाल्लेले लाडू पचत तोंपर्यंत पारण्याच्या बासुंदी–पुरीस शिवत देखील नाहींत. खुद्द त्यांची पत्नी उपास सोडण्यास अत्यंत अधीर झालेली असते. कारण, आधल्या दिवशीं तात्यांनीं फराळापैकीं एक कणही तिच्या वांट्याला उरूं न दिल्याकारणानें व अनशेपोटीं पाणी न पिण्याचा तिचा नियम असल्यामुळें तिला कडकडीत व निर्जल उपोषण घडलेलें असतें. सबब तात्या जेवावयास केव्हां उठतात याकडे तिचे डोळे लागलेले असतात. याप्रमाणें स्वतःस व अर्धांगीस निर्जळी एकादशी घडवून आण-णाऱ्या पुण्यशाली तात्यांचें पोट उपासाच्या दिवशीं फुटून जेव्हां त्यांचा अंतकाळ येईल व त्यांना सदेह वैकुंठीं न्यावयास विमान खालीं उतरेल, त्या वेळीं त्यांना सदेह नेण्याचा विष्णुदूतांचा विचार त्यांच्या देहदर्शनानें न डळमळल्यास तात्या आपल्या मित्रांस विसरतील हें शक्य नाहीं. त्यांच्या विमानाच्या एका टोंकास मी व दुसऱ्या टोंकास बंडूनाना लोंबकळून त्यांच्या बरोबर जाऊं लागल्यास ते आम्हांस मज्जाव करणार नाहींत अशी खात्री आहे.

---

१५ *................................... झोंप

कोणत्याही वस्तूंतील विशेष गुण तिच्या लहान अवस्थेंत ज्या प्रमाणांत दिसून येतात त्यापेक्षां तिच्या मोठ्या अवस्थेंत अधिक प्रमाणांत दिसून येतात. दिवाळी, एकादशी, शिवरात्र, यात्रा, पर्वणी इत्यादिकांचे लहान व मोठे असे प्रकार असून त्यासंबंधानें हा नियम लागू पडतो. पण निद्रेस तो मुळींच लागू पडत नाहीं. साधी निद्रा व महा निद्रा यांचीं स्वरूपेंच भिन्न असतात. दोन्ही अवस्थांत प्राणी निश्चल स्थितींत पडून राहतो एवढेंच काय तें त्यांजमध्यें साम्य आहे. पण साध्या निद्रेंत त्याचें शरीर अविकृत व सेंद्रिय स्थितींत कायम रहातें, व महानिद्रेंत तें कुजून पृथक्‌भवनाच्या मार्गास लागतें. साध्या निद्रेंत त्याच्या साऱ्या शक्तींस विश्रांति मिळाल्यामुळें तो ताजातवाना होऊन दुप्पट जोमानें आपल्या कामाला लागण्यास तयार होतो व महानिद्रेंत त्याच्या साऱ्या शक्ति विलय पावून त्यास अचेतनता येते. साध्या निद्रेनंतर प्राण्यास जागृतीचा अनुभव येतो; उलट महानिद्रेस अंत आहे कीं काय, असल्यास पुन्हां जागृतावस्थेचा अनुभव येतो कीं काय हे वादग्रस्त प्रश्न आहेत. साध्या निद्रेस बहुधा जांभयापासून, तर महानिद्रेस दुर्धर रोगापासून सुरुवात होते. साधी निद्रा येत असतां आनंदाचा, तर महानिद्रा येत असतां यातनांचा अनुभव येतो. या सर्व कारणांमुळें निद्रेच्या या लघु व बृहत् स्वरूपांच्या कल्पनांनीं मनुष्याच्या मनावर अत्यंत भिन्न स्वरूपांचे परिणाम होतात. महानिद्रेची कल्पना येतांच त्याच्या मनास चरका बसतो, तर साध्या निद्रेच्या बाहुपाशांत पडण्यास तो आनंदानें तयार

---

* चित्रमयजगत् [जानेवारी सन १९२०]

होतो. झोंप त्याच्या आयुष्याचा तिसरा किंवा चौथा हिस्सा हिरावून नेते, पण या सुखद अपहाराकडे तो आनंदानें डोळेझांक करितो. एखादे दिवशीं झोंपेनें त्यास भेट दिली नाहीं तर त्याचे डोळे तारवटून जातात, मन अस्वस्थ होतें व तो सवड सांपडतांच डोळे मिटून तिची आराधना करण्यांत गढून जातो.

झोंप याप्रमाणें मनुष्यमात्रास आवश्यक व प्रिय असतां तिची व त्याची भेट न होऊं देण्यांतच कांहीं विघ्नसंतोषी प्राण्यांस आनंद वाटत असतो. ढेंकूण हे या प्राण्यांत अग्रगण्य असून चिलटें, डांस, कैंबरें हे त्याचे साथीदार असतात. ढेंकूण हे माणसाशीं जमिनीवर लढतात तर त्याचे साथीदार त्याच्यावर वैमानिकाप्रमाणें आकाशांतून हल्ला करितात. रणवाद्यें वाजविण्याचें कामहि या साथीदारांकडेच असतें. तुम्ही आपल्या कानांचीं रंध्रें कोणत्याही बाजूस फिरवा, त्यांनीं तिकडे आपला मोर्चा फिरविलाच म्हणून समजावें. त्यांच्या वाजवण्याकडे तुमचा कान नव्हता अशी सबब पुढें करण्याला ते तुम्हांला जागाच ठेवीत नाहींत. कधीं कधीं तर नाकालाच कान समजून ते त्यांत आपल्या तुतार्‍यांसह प्रवेश करितात, व मनुष्याला शिंक येऊन त्यांची झालेल्या चुकीबद्दल खात्री होईपर्यंत ते त्यांतून बाहेर पडत नाहींत. सामान्य गाण्याबजावण्यांत चिजेंतील मुख्य अवसान ज्या स्वरावर असतें त्या स्वराचें ठिकाण दर्दी माणसाखेरीज इतरांना सहसा उमगत नाहीं. पण ढेंकूण आपलें वायुवाद्य मनुष्याच्या रक्तांत खुपसून जोरानें फुंकीत बसला असतां त्याचे साथीदार वादनांतील बहारीच्या स्थलीं त्याच्या [मनुष्याच्या, ढेंकणाच्या नव्हे] गालाचा पापा घेऊन त्याला इतका प्रेमळ इशारा करितात कीं, तो नुसती मानच हलवून न राहतां त्या गालावर जोराची थापही मारितो व याप्रकारें वादनास जरी नाहीं तरी गालास चांगलाच रंग चढवितो. गायनाप्रमाणें वादनही मनुष्याला वेडें करून नाचावयाला लावतें याचें वरील त्रयीच्या वादनापेक्षां दुसरें समर्पक उदाहरण सांपडावयाचें नाहीं. तें वादन थोड्याच वेळांत आपल्या श्रोत्यांस वेडें करून तांडवनृत्य करावयास लावितें; इतकेंच नाहीं तर त्यास आनंदाच्या भरांत आपलें अनुकरण करावयास लावून भारतीय योद्ध्यांचा आवडता व

सर्व वाद्यांचा शिरोमणि जो शंख तो वाजविण्याची त्याचे ठायीं प्रेरणा उत्पन्न करितें. 'आपणासारिखे करिती तात्काळ। नाहीं काळवेळ तयालागीं' हें महासाधूंचें वर्णन कुशल वाजंत्र्यासही पूर्णपणें लागू पडतें.

ढेंकणाचे साथीदार माणसापासून थोडेसे तरी दूर दूर असतात; पण ढेंकणास इतका परकेपणा बाळगण्याचें कारण नसतें. कारण मनुष्य व तो एकाच हाडामांसाचें नसले तरी एकाच रक्ताचे. तो त्याच्या परवानगीची वाट न पहातां त्याच्या बिछान्यावर खुशाल ठाणें देऊन बसतो. निजणारानें ज्या मऊ मऊ उशा व गिर्द्या स्वतःच्या डोक्यास व कुशीस टेंकण्याकरितां घेतल्या असतात त्यांचा उपयोग तो किल्ल्यासारखा करून त्यांच्या मागें छपून बसतो. निजणाराचा डोळा लागतो न लागतो तोंच त्याची स्वारी आपल्या आयुधांसह सज्ज होऊन उश्यांगिर्द्यांखालून मैदानावर येते व आपल्या बेसावध शत्रूवर अचानक हल्ला करिते. गनिमी काव्याची लढाई करण्यांत ढेंकणाचा हात कोणाच्यानेंही धरवणार नाहीं. एका क्षणीं डोक्याच्या घांटमाथ्यावर, तर दुसऱ्या क्षणाला बगलेच्या खिंडींत आणि तिसऱ्या क्षणीं पोटाच्या मैदानांत, अशा जलदीच्या त्याच्या हालचाली असतात. त्या पाहून ढेंकणांच्या सबंध सैन्यानेंच येथें छावणी दिली आहे काय असा एखाद्यास भास व्हावयाचा! ब्रह्मदेवानें त्यास शरीरही जवसाच्या दाण्याप्रमाणें इतकें चापट दिलें आहे कीं, त्याचें वास्तव्य हातास सहसा उमगून येऊं नये, व इतकें लहान दिलें आहे कीं, पलंगपोसाची कितीही बारीक सुरकुती असो, तिच्यांत त्यास बेमालूम लपतां यावें. प्रतिपक्षांशी पेंच लढविण्यांतही त्याचा हातखंडा असतो. ज्या हिंदी भाषेंत त्यास 'खटमल' असें सार्थ नांव दिलें आहे, ती भाषा केवळ याच कारणामुळें राष्ट्रीय भाषा होण्यास सर्वांशीं योग्य आहे. खाटेवर याची कृति खरोखर एखाद्या मल्लासारखीच असते. तो आपल्या शिताफीच्या हालचालींनीं निजणारास सळो कीं पळो करून सोडून लवकरच चीत करितो. निजणारा हातीं दिवा घेऊन बारकाईनें पांघरुणाची एक एक घडी उलगडून व पलंगपोसाची एक एक सुरकुती साफ करून जरी पाहूं लागला तरी ढेंकणाच्या सफाईपुढें त्यास हात टेकावे लागतात. ढेंकणाचा शोध हा सुखाच्या

शोधाप्रमाणें अनंत असतो. * जादूगाराच्या हातांतील रुपयाप्रमाणें हा एक क्षणीं दिसून लागलीच दुसऱ्या क्षणीं अंतर्धान पावतो. एक क्षण बोटांच्या चिमटींत गवसल्यासारखा वाटतो. पण नखाग्रानें चिरडण्याकरितां त्याची चिमटींतून भुईवर स्थापना होते न होते तोंच तो तेथून निसटून तळहाताच्या मार्गानें बाहीच्या लांबच लांबच बोगद्यांत प्रवेश करितो व निजणारा पुन्हां घोरूं लागेपर्यंत बाहेर पडत नाहीं. याच्या अंगीं इतकी धूर्तता असते कीं, आपल्याच रंगाच्या पदार्थात दडून बसल्यास आपला पत्ता सहसा लागावयाचा नाहीं हें सत्य त्यास चांगलें अवगत असतें, व यामुळें 'अत्यंत योग्य प्राणीच शेवटीं अवशिष्ट रहातात.' [Survival of the fittest] या प्राणिशास्त्रांतील सिद्धांताप्रमाणें तो अवशिष्ट रहाण्यास खरोखरच अत्यंत योग्य असतो. तरुण गोऱ्या माणसाच्या अंगावर लपावें लागल्यास तो केंसांत दडून बसतो; पण त्याच वयाच्या काळ्या माणसाच्या अंगावर लपावयाचें झाल्यास त्यास सारें रान मोकळें असतें. अशा प्रकारें एखाद्या काळ्या इसमाच्या अंगावर तो हालचाल न करितां बसला असतां पुष्कळदां तो इसम त्यास आपल्या अंगावरील तीळ समजून त्याच्या स्थानामुळें होणाऱ्या लाभाच्या मानानें त्याजकडे कमी अधिक स्निग्ध दृष्टीनें पाहूं लागतो. पळावयाच्या साऱ्या वाटा बंद झाल्यास ढेंकूण मेल्यासारखा निपचित पडून रहातो; पण आपला मार्ग काढणाराचें थोडेंसें दुर्लक्ष झाल्याबरोबर धूम ठोकून पहातां पहातां नापत्ता होतो.

खाटा, पलंग हीं ढेंकणांचीं अत्यंत प्रिय निवासस्थानें होत. तेथून त्याला फारसा वेळ खर्च न करितां रणक्षेत्रांत दाखल होऊन रक्तशोषणरूप पवित्र कार्यास सुरवात करितां येते. ही सोय खुर्च्यांतही असल्यामुळें त्याही त्याच्या आवडत्या असतात. बसणारें मनुष्य खुर्चीला टेंकलें न टेंकलें तोंच ढेंकणानें आपलें अस्तित्व जाहीर केलें म्हणून समजावें. आरामखुर्चीमुळें बसणाराला जितका आराम मिळतो त्यापेक्षांही ढेंकणास अधिक मिळतो. कारण तिजवर बसलेला मनुष्य बहुधा लवकरच झोंपेच्या आधीन होत असल्यामुळें ढेंकणाच्या जिवाची तारांबळ होण्याचें कारण नसतें. टेबलाशीं माणसाच्या एखाद्या दुसऱ्या अवयवाचाच संबंध येत

असल्यामुळें त्याजवर त्याची फारशी बहाल मर्जी नसते. खांबांतून वाटेल तेव्हां बैठकीवर किंवा खुर्च्यांवर येतां येत असल्यामुळें प्रत्येक खांबांत अनेक ढेंकणांची वसाहत दिसून येते. हिरण्यकशिपूनें खांबास लाथ मारिली तेव्हां नरसिंहाबरोबर पांच पन्नास ढेंकणांची तरी तुकडी बाहेर पडली असली पाहिजे. जेवणाराचे पाटावरील आसन बरेंच स्थिर असल्यामुळें व त्याचें लक्ष पक्वान्नाकडे लागलेलें असल्यामुळें त्याच्याप्रमाणें ढेंकणासही अव्यग्र चित्तानें चमचमीत मेजवानीवर हात मारावयास मिळतो. म्हणून पाटांतही त्या प्राण्याचा सुळसुळाट असतो. पलंगावरील सारे ढेंकूण काढून टाकून त्याचे चारी खूर पाण्याच्या भांड्यांत ठेवून नाकेबंदी केली तरी ढेंकूण हताश होत नाहीं. त्यास पोहतां येत नसलें तरी त्याजपाशीं युक्त्यांना तोटा नसल्यामुळें तो भिंती किंवा खांब चढून वरील तुळया गांठतो व तेथून नेमकी पलंगावर उडी मारून तेथें बिनघोरपणें ढाराढूर निजलेल्याचा छळ करण्यास सुरवात करितो. या खेपेस पलंगाच्या खुरांवाटे खालीं येण्याचा मार्ग बंद झाल्यामुळें ढेंकूण केशरी केलेल्या रजपुतांप्रमाणें (निजणाराच्या) जिवावर उदार होऊन रक्तशोषण चालवितो. त्याच्या अंगांत हळूहळू खून चढूं लागतो. दुःशासनाचें रक्त घटाघट पिणाऱ्या भीमकर्म्या वृकोदराच्याप्रमाणें त्याचें रक्तबंबाळ तोंड जर सूक्ष्मदर्शक यंत्राच्या सहाय्यानें दृष्टीस पडलेंच तर क्षणभर तरी भीति वाटल्यावांचून रहाणार नाहीं हें खास.

ढेंकणावर वस्ताद अशी बरींच औषधें निघालीं आहेत, पण त्यांचा उपयोग गरजूंच्या घरचे ढेंकूण नाहींसे करण्यापेक्षां तीं काढणारांच्या घरीं पैसे जमविण्याकडेच विशेष होतो असा अनुभव आहे. मला एक घरगुती औषध स्वानुभवानें अचूक गुणकारी वाटल्यावरून येथें देत आहे. गरजूंस फुरसद असल्यास जरूर उपयोग करून पहावा. अफू, सोमल, बचनाग, मोरचूद, कुचल्याचें बीं, धोत्र्याचें बीं, कांच हीं औषधें समभाग घेऊन कुटून वस्त्रगाळ करावींत व नंतर तीं सर्पाच्या गरळांतून आठ दिवस खलावींत. नवव्या दिवसापासून त्या चूर्णांतील पळी पळी चूर्ण ढेंकणाच्या तोंडांत दिवसांतून तीन वेळां याप्रमाणें आठ दिवस घालावें. औषध सुरू केल्यापासून नवव्या दिवशीं ढेंकूण औषधाच्या गुणानें नाहीं तर भारानें तरी

मुर्दा होऊन पडेल. न पडल्यास खर्च झालेले पैसे परत. वावडें फक्त माणसाच्या रक्ताचें. या औषधाचा गुण येण्यास जरा वेळ लागेल खरा, पण गुण मात्र खात्रीचा.

या चूर्णापेक्षांहि त्याचा धूर विशेष गुणकारी असतो. चूर्णाचा चुट्टा ओढून त्याचा धूर सोडिला असतां त्याच्या कक्षेंत येणारे सारे ढेंकूण तडकाफडकीं मरतात. चुट्टा ओढणारा इसम धुरानें गुदमरून मरण्याचा पुष्कळदां संभव असतो हा एकच लहानसा अयत्न या उपायांत आहे.

एकदां आमच्या घरांत ढेंकणांची इतकी गर्दी झाली कीं, मी त्यांच्या त्रासानें पिसाळण्याच्या बेताला आलों. मी पाटावर बैठकीवर, खुर्चीवर, टेबलावर, खाटेवर, पलंगावर कोठेंही बसलों असलों तरी खालून असंख्य सुया बोंचल्याप्रमाणें वेदना होत. त्यांच्या भीतीनें मी बसण्याऐवजीं प्रहरन् प्रहर उभाच राहूं लागलों व मऊ बिछान्यावर शरपंजरीं पडल्यासारखें वाटूं नये म्हणून घटका घटका पाठीची कमान करून पडूं लागलों. ढेंकूण अंगाचे लचके तोडतोडून फरारी झाले कीं, त्यांचा सूड मी घरांतील मुलांबाळांवर उगवीत असें. एकदां जवळपास कोणी नाहींसें पाहून मीं स्वतःच्याच तोंडांत फडाफडा मारून घेतलें. अखेरीस कांहीं दिवस घर सोडण्याचा विचार करून मी सहकुटुंब काशीयात्रेस निघून गेलों. त्या यात्रेनें माझी संसारापासून झाली नाहीं तरी ढेंकणांपासून सुटका होईल अशी फार आशा होती. घरीं रक्तशोषणाचा मनमुराद अनुभव आलेला असल्यामुळें पंड्यांचें व गयावळांचें रक्तशोषण विशेष त्रासदायक वाटलें नाहीं, व चिलटापिसवांच्या वादनाच्या मानानें त्यांची पिरपिरही कर्णकटु वाटली नाहीं. एक महिन्यानें आम्ही सुखरूप परत आलों. घरांत जागोजाग ढेंकणांचे निर्जीव अस्थिपंजर पहावयास सांपडतील अशी माझी कल्पना होती; आणि ते सांपडले असते तर त्यांजकरितां दोन आसवांची तिलांजळि देण्याची माझी उदारपणाची तयारीही होती. रोजचे रोज रडकुंडीला येऊन टिपें गाळीत बसण्यापेक्षां एकदांच टिपें गाळून मोकळें होणें कोणीही पत्करील. पण माझी उदार इच्छा तृप्त होण्याचें एकही चिन्ह दिसेना.

ते बिचारे अशक्त होऊन जागचे जागीं पटापट मेले असावेत, बाहेर येण्यापुरता तरी तकवा त्यांनीं कोठून आणावा असा समाधानपूर्वक विचार करीत मी एका खुर्चीला टेंकतों, तों तिच्यांत दडून बसलेल्या माझ्या कांहीं जुन्या स्नेह्यांनीं माझ्या पाठीच्या खालच्या भागाचा कडकडून चावा घेऊन मला पहिली सलामी दिली. वर्षांतील सारीं उपोषणें एका महिन्याच्याच अवधींत घडल्यामुळें त्यांच्या दाढा रोडावून त्यांस अशी कांहीं तीक्ष्ण धार लागलेली होती कीं, ती एक तर त्यांस माहीत कीं माझ्या अंगास माहीत! मी कळवळून गेलों आणि उडी मारून दुसऱ्या खुर्चीवर जाऊन बसलों. तेथेंही तोच प्रकार दिसून आला. तेथेंही बुभुक्षित ढेकणांची भली मोठी पंगत माझ्या अंगाचीच वाट पहात बसली होती. माझ्या महायात्रेचें मावंदें होण्यापूर्वींच त्यांनीं आपल्या उपोषणाचें पारणें फेडण्यास सुरुवात केली आणि एका घटकेच्या आंत मला त्राहि भगवान् करून सोडिलें.

यानंतर मीं दुसरीच एक युक्ति योजण्याचें ठरविलें. ढेंकूण नखाग्रानें चिरडून मारावेत तर सांपडत नाहींत, उपासमारीनें मारावेत तर मरत नाहींत. त्यापेक्षां त्यांची गांवांत खैरात केली तर किती तरी चांगलें होईल. गांवात असे किती तरी झोंपाळू इसम असतील कीं, ज्यांची अतिनिद्रेमुळें प्रकृति नीट रहात नाहीं. कित्येक विद्यार्थ्यांस व मजुरांस पहांटे चार वाजतां उठणें जरूर असून झोंपाळूपणामुळें त्यांची ती वेळ टळत असेल. माझीं जर जाग्रणें या साऱ्यांमध्यें वांटून दिलीं तर माझा भार हलका होऊन अनायासें परोपकार केल्यासारखें होणार आहे! विचार मनांत येण्याचा अवकाश, त्याची अमलबजावणीही लागलीच सुरू झाली. मी ढेंकणांनीं बुजबुजलेले आपले कपडे अंगावर चढविले, आणि गांवकऱ्यांच्या भेटी घेण्याकरितां बाहेर पडलों. ज्यांच्या घरांचे उंबरठेही मीं ओलांडिले नव्हते अशांना मी त्या दिवशीं मोकळ्या मनानें धूळभेट दिली. ज्यांच्याशीं नुसता हस्तिदंतीपुरताच संबंध, त्यांच्याशीं घटका घटका गप्पा मारून मी त्यांच्या चंच्या रिकाम्या केल्या. ज्यांची ओळख याहूनही अधुक होती त्यांच्याही घरीं मीं घटका घटका बसून [मला विडीचें व्यसन नसतांही] विड्यांचे जुडगे पार केले. हा क्रम मीं दुसऱ्या व तिसऱ्या दिवशींही

चालू ठेविला. माझ्या अंगीं एकाएकीं उत्पन्न झालेला हा मनमिळाऊपणा पाहून लोकांना प्रथम आश्चर्य वाटल्यासारखें दिसलें. पण माझ्या भेटीबद्दल बिचाऱ्यांनीं कधींही कंटाळा दाखविला नाहीं. उलट माझ्या आगमनाची ते उत्कंठतेनें वाट पहात बसूं लागले व माझ्याकरितां पानसुपारीचा, तंबाखूचा व प्रसंगीं चहाचाही खर्च करण्याला एका पायावर तयार राहूं लागले. माझें वर्तन त्यांना जितकें गूढ वाटलें होतें त्यापेक्षांही त्यांचें मला वाटूं लागलें. इतकें लोकप्रिय होण्यासारखे गुण तरी आपणांत कोणते आहेत याचा मी बारकाईनें विचार करूं लागलों; पण कांहीं तर्क चालेना. अखेरीस कित्येकांस स्पष्ट विचारतां त्यांच्या सांगण्यांत असें आलें कीं, मी घरोघर भेटी देण्यास सुरवात करण्यापूर्वी लोकांस चांगल्याशा झोंपा येत नव्हत्या; पण आतां स्वस्थ झोंपा येत असून तो केवळ माझा पायगुण असा सर्वांचा समज झाला आहे. आणखी तपास करितां असें कळलें कीं, पूर्वी घरोघर ढेंकणांचा बुजबुजाट झाला होता, पण आतां औषधालाही ढेंकूण मिळण्याची मारामार पडते; हें ऐकताच माझें धाबें दणाणून गेलें. स्वतःच्या कपड्यांच्या द्वारें लोकांच्या घरीं ढेंकूण विसर्जन करण्याची जी माझी युक्ति होती ती माझी मलाच फळली कीं काय ! घरीं धांवत जाऊन पहातों तों माझी बंडी, अंगरखा, पागोटें, जोडा इत्यादि साऱ्या वस्त्रप्रावरणांचे ढेंकणांनीं मोठमोठे तंबू व डेरे बनविलेले दिसले बैठकीचें त्यानीं चांगलें प्रशस्त 'आटपाट' नगर केलें होतें, आणि खुर्च्या, टेबलें वगैरे लांकडी सामानांतून त्यांनीं जपानी शहरें वसविलीं होतीं. त्या ढेंकणांत आपल्या गांवांतील यच्चयावत् ढेंकूण गोळा झाले होते. त्यांमध्यें बंडूनानाकडील रोड व पांडूतात्यांकडील लठ्ठ ढेंकूण होते. त्यांमध्यें गोरे, काळे, चपळ, मंद, गोड रक्ताचे, खारट रक्ताचे वगैरे साऱ्या वर्गांचे प्रतिनिधि होते. तें पाहून मला संसाराचा वीट आला. त्याच क्षणीं मी बायकामुलांसह एकेका वस्त्रानिशीं घरांतून बाहेर पडलों, आणि मी आपल्या हातानें घरावर निखारा ठेवला. घराची राख होईपर्यंत मी तेथून हललों नाहीं. तेव्हांपासून मी जरी भाड्याच्या घरांत रहात आहें तरी मला नित्य सुखाची झोंप येत असते.

ढेंकूण, पिसवा हीं झोंपेस येणारीं बाह्य विघ्नें होत. त्याशिवाय काळजी-सारख्या मानसिक अवस्थाही तिला विघ्न करूं शकतात. प्रत्येक विघ्नांत रक्तशोषण हा समानधर्म दिसून येतोः मग तें विघ्न बाह्य असो कीं आंतर असो. आमच्या बंडूनानांच्या मागें नेहमीं कांहीं ना कांहीं तरी विवंचना असल्यामुळें त्यांना झोंप यथातथाच मिळत असे. त्यांचें डोकें फार तरळ व कल्पक; नेहमीं नवीन कल्पना किंवा योजना काढण्यांत गुंतलेलें असावयाचें. त्यांच्या कल्पकपणाची कांहीं कल्पना वाचकांस यापूर्वींच आली आहे. त्यांचें डोकें विशेषेंकरून कच्च्या मालाबद्दल एकदम पक्का मालच उत्पन्न व्हावा अशा युक्त्या काढण्याकडे चाललें असावयाचें. गाईम्हशींच्या आचळांना यंत्र लावल्याबरोबर आंतून दूध येण्याऐवजीं एकदम लोणी किंवा श्रीखंड यावें, जमिनींत सरकी पेरण्यापूर्वीं तिच्यांत अशा गुणधर्मांचें खत घालावयाचें कीं, कापसाच्या बोंडातून कापूस न निघतां एकदम मलमल किंवा रेशीमकाठी अगर जरीकांठी धोतरजोड्याचें एकादें पानच त्यावरील चिलाछापानिशीं निघावें, इकडे त्यांचें लक्ष हमेशा वेधलेलें असे. त्यांची युक्ति फलद्रूप होण्याचे डोहाळे दिसूं लागण्यापूर्वींच ते ती मलमल किंवा धोतरजोडे कोणत्या पेठांत विकावयाचे हें ठरवून त्यांची किंमत सार्वजनिक कामाकडे मनांतल्या मनांत खर्चही करून टाकीत असत. या गोष्टींच्या चिंतनांत नानांच्या रात्रींच्या रात्री जाऊं लागल्या. याचा परिणाम असा झाला कीं, त्याना लवकरच निद्रानाशाचा विकार जडला. त्यांनीं हवे ते प्रयत्न केले तरी त्यांना झोंप म्हणून येऊं नये. त्यांनीं दिवसा खिडक्या बंद करून कृत्रिम अंधार उत्पन्न करावा, डोळे मिटून घटका घटका स्वस्थ पडून रहावें, अंगावर पांघरूण घेऊन जिवाचा कोंडमारा करून घ्यावा, झोंपेंतल्याप्रमाणें तोंड वासून ठेवावें व मोठ्यानें घोरण्यासही सुरवात करावी; पण निद्रादेवी अशा सोंगांस मुळींच भीक घालीना. निव्वळ थकव्यानें झोंप येईल या आशेनें नानांनीं जोर व उठबशा काढाव्या, दोन दोन तास सहल करावी, मागें कोणी लागल्या-प्रमाणें धूम ठोकून पळत सुटावें. घोड्यावर रपेटी कराव्या, तालीमबाजांशीं कुस्त्या कराव्या, दांडपट्ट्यांचा व बोथाटीचा अभ्यास करावा; पण सारें व्यर्थ!

त्या त्यांच्या मर्दुमकीवर निद्रादेवी भाळण्याचें चिन्ह दिसेना. अखेरीस मादक पदार्थ खाण्यापर्यंत त्यांची मजल आली. त्यांनीं भांग, गांजा, कुसुंबा, अफू इत्यादि सारे पदार्थ आळीपाळीनें घशाखालीं ओतले; पण पालथ्या घागरीवर पाणी ! पुढें त्या पदार्थांच्या भिन्न भिन्न मिश्रणांचें सेवन करण्यास त्यांनीं सुरवात केली प्रथम त्यांनीं अफूत भांग मिसळून खाल्ली. कांहीं परिणाम होत नाहीं हें पाहून भांगेंत अफू मिसळून खाल्ली. तरीही तोच परिणाम. नंतर गाजांत कुसुंबा, कुसुंब्यांत गांजा अशा दुसऱ्याही अनेक मिश्रणांचे त्यांनीं प्रयोग करून पाहिले; पण फुकट ! सामान्य विषाचा आपणावर परिणाम होत नाहीं असा अनुभव आल्यावर त्यांनीं आपल्या जिभेस नागीण डंसवून पाहिली. पण तिच्या विषाचा नानांवर अंमल चालण्याऐवजीं नानांच्याच विषाचा तिजवर चालून ती तडकाफडकीं गतप्राण होऊन पडली. तेव्हांपासून मोठमोठे विषारी साप नानांस वचकून त्यांच्या-पासून दोन पावलें दूरच राहूं लागले. विंचू तर नानांस पाहिल्याबरोबर नांग्या टाकून तांतडीनें निसटून जात.

येथपर्यंत मजल आली तेव्हां नानांनीं आत्महत्येचा निश्चय केला. त्यांनीं एकदां मोठ्या कड्यावरून उडी मारिली. पण उडी मारितांना कड्याच्या पायथ्याशीं पोहोंचेपर्यंत डोक्यास ऊन्ह लागूं नये [ते दिवस उन्हाळ्याचे होते] म्हणून त्यांनीं जी छत्री उघडून हातांत घेतली होती तिच्यामुळें त्यांचा हेतु सिद्धीस गेला नाहीं. दुसऱ्या एका खेपेस तळ्यांत बुडून जीव देण्याचा निर्धार करून ते तळ्यापर्यंत गेलेही. ते दिवस हिंवाळ्याचे असल्यामुळें पाणी बर्फासारखें थंडगार झालें होतें. बंडूनानानीं उडी मारण्यापूर्वी पाण्यास हात लावून बघितला, तों त्यांच्या अंगावर शहारे आले. तें पाहून नानांनीं आपला बेत पुढील उन्हाळ्यापर्यंत तहकूब ठेविला. यानंतर बंगाल्यांतील एका मुलीनें आपल्या वस्त्रावर चिमणीचें तेल ओतून जीव दिल्याचें वर्तमान नानांच्या वाचण्यांत आलें, तेव्हां तिचें अनुकरण करण्याचा त्यांचा संकल्प झाला. पण त्या वेळीं तें तेल लढाईमुळें इतकें महाग झालें होतें कीं, आमच्या व्यवस्थित व बातबेती नानांना जीव देण्याकरितां कां होईना, महाग तेलाचा उपयोग

करणें अप्रशस्त वाटलें; व तेल स्वस्त होईपर्यंत वाट पाहण्याचा विचार केवळ निरुपाय म्हणून त्यांना करावा लागला.

ज्या निद्रेनें नानांच्या बतावणीस दाद दिली नाहीं, शारीरिक श्रमांस जुमानलें नाहीं किंवा त्यांजवर अंमली पदार्थांचा अंमल बसूं दिला नाहीं, जिच्या विरहानें त्यांस महानिद्राही आपलीशी करावी असें वाटूं लागलें, ती निद्रा अखेरीस एका ग्रंथानें वठणीला आणिली. त्याचा प्रकार असा:— मराठींत एक अत्युत्तम नवीन शास्त्रीय ग्रंथ निर्माण झाला आहे अशी कीर्ति ऐकून घेऊन मीं तो घेऊन नानांस नजर करण्याचा बेत केला आणि तो लवकरच अंमलांतही आणिला. तो ग्रंथ घेऊन मी रात्रीचे वेळीं त्यांजकडे गेलों, तेव्हां ते झोंपेशिवाय निराश होऊन बिछान्यावर तळमळत पडले होते. त्यांनीं डोळ्यांस आरशी लावून ग्रंथ हातीं घेतला; व त्याच्या पहिल्या ओळीवरून नजर फिरविली असेल नसेल, तोंच आजपर्यंत रुसून बसलेली निद्रादेवी एकदम प्रसन्न झाली, आणि निमिषार्धांत नाना घोरावयास लागले. डोळ्यांवरील आरशी काढण्याचेंही त्यांना भान राहिलें नाहीं. दुसऱ्या दिवशीं ताजेतवाने होऊन ते जेव्हां ग्रंथ नजर केल्याबद्दल माझे उपकार मानूं लागले तेव्हां त्यांनीं गेल्या रात्रीं एक नवीनच शोध लागल्याचें वर्तमान मला सांगितलें. डोळ्यांवर चष्मा असतांना झोंप लागली तर स्वप्नांतील गोष्टी साध्या डोळ्यांनीं दिसतात त्यापेक्षा स्पष्ट दिसूं लागतात; हा तो शोध होय. वादाच्या भरांत चष्मा नाकावरून काढून डोक्यावर चढविला तर एरव्हीं डोक्यास न पटणारी विचारसरणी पटूं लागते असाही अनुभव प्रयोगाअंतीं आल्याचें नानांनीं कांहीं दिवसांनीं सांगितलें.

ग्रंथाचा हा प्रभाव दिसल्यापासून नानांचा ग्रंथांबद्दलचा—विशेषेंकरून शास्त्रीय ग्रंथांबद्दलचा-आदर किती तरी पटीनें वाढला. जो ग्रंथ त्यांच्या झोंपेस कारणीभूत झाला होता त्याजबद्दल तर त्यांना इतकी पूज्यबुद्धि वाटूं लागली कीं, त्यांनीं त्याचीं पानें कधींहि फाडलीं नाहींत. ते रोज रात्रीं निजावयाचे पूर्वीं तो ग्रंथ नेमानें वाचावयास हातीं घेत; पण त्याचे दोन शब्द वाचले नाहींत तोंच त्यांना गुंगी येई; व या प्रकारें त्याचीं पानें

फाडण्याचें कारणही त्यांना कधीं पडलें नाहीं. ग्रंथांचा केवढा उपयोग आहे हें कळल्यापासून नानांनीं ग्रंथालयास देणगी देण्याची एकही संधि वायां जाऊं दिली नाहीं. ग्रंथांनीं केवळ मनच सुधारतें असें नसून शरीरही सतेज होतें असें ते नेहमीं म्हणूं लागले.

पांडुतात्यांचा प्रकार आम्हां दोघांहून अगदीं निराळा आहे. ढेंकणांनीं त्यांची झोंप कधीं मोडली नाहीं, चिलटांनीं ती कधीं उडाली नाहीं व काळजीनें तिला कधीं मज्जावही केला नाहीं. आहार व निद्रा यांमध्यें अमुक कालावधि गेला पाहिजे असा जो वैद्यकानें नियम घालून दिला आहे तो पाळण्याचें त्यांना कधीं कारण दिसलें नाहीं; जेवण झाल्याबरोबर झोंपण्याची व निजून उठल्याबरोबर जेवण्याची त्यांची नेहमीं तयारी असते. कारण जेवल्यानें त्यांची झोंप कधीं बिघडली नाहीं व अतिनिद्रेनें त्यांना कधीं अग्निमांद्य झालें नाहीं. त्यांच्या घोरण्यामुळें त्यांच्या जवळपासच्या इसमांचा जरी डोळ्यास डोळा लागत नाहीं तरी त्यानें त्यांची स्वतःची कधींच झोंपमोड झाली नाहीं. त्यांच्या घोरण्याच्या आवाजांत चिलटांचें गुणगुणणें लोपून जातें, त्याचप्रमाणें घड्याळाचा गजरही लोपून जातो. तात्यांचें घोरणें इतक्या उच्च स्वरांत चालतें कीं त्यांच्या आळींतील घरांना निराळी जागल करण्याचें कारणच पडत नाहीं. त्या स्वरांत कुत्र्यांचें भुंकणें व गस्तवाल्याचा साद दोन्ही गडप होतात. त्या स्वरामुळें शेजाऱ्यापाजाऱ्यांस रात्रीचे वेळीं परस्परांशीं ओरडूनच बोलावें लागतें आणि भर उन्हाळ्यांतही घरांची सारीं दारें व खिडक्या लावून व कानांत बोळे घालून निजावें लागतें. शेजाऱ्या-पाजाऱ्यांच्या मालमत्तेचें रक्षण होण्यास आपली किती मदत होते याची त्या उदारधीस मात्र दादहि नसते.

दोन प्रहरचें जेवण झाल्यावर अंथरुणावर पडून तब्बल दोन तीन तास यथास्थित झोंप काढावयाची असा तात्यांचा फार वर्षांपासून नियम चालत आला होता. त्यांचे ऐशीं वर्षांचे वडील मरावयास टेकले तेव्हां त्यांचें दुपारचें जेवण नुकतेंच आटोपलें असून ते लवंडण्याच्या बेतांत होते. इतक्यांत वडिलांस घरघर लागल्याचें त्यांस वर्तमान कळलें. तात्यांचें तोंड

तावडतोब गोरेमोरें झालें. आणखी दोन तीन तास तरी वडिलांचें आयुष्य लांबविण्याबद्दल तो पितृवत्सल पुत्र मनांतल्या मनांत देवाची करुणा भाकूं लागला. पण निष्ठुर देवानें त्याची विनंती ऐकिली नाहीं. वडिलांचें लवकरच प्राणोत्क्रमण झालें, व तात्यांस पुढच्या तयारीस लागावें लागलें. ती तयारी चालली असतां त्यांचे डोळे जड व लाल झाले, शरिरांतही जडपणा दिसूं लागला, डोकें फिरावयास लागून झोके खाऊं लागलें, व ते वरचेवर धरणीवर अंग टाकूं लागले. जवळच्यांनीं त्यांच्या डोक्यावर जोरानें पाणी शिंपडलें नसतें तर त्यांना मूर्च्छाही आली असती. अखेरीस वडिलांचें कलेवर उचलण्याच्या वेळेस त्यांच्या तोंडून आपोआप ' बाबा, याच वेळीं कसेहो निघून गेलांत ! ' असे हृदयद्रावक उद्गार बाहेर पडले. वडिलांच्या अकालिक मृत्यूनें तात्यांवर केवढें संकट आलें होतें याची जाणीव असलेल्या प्रत्येकाच्या काळजाचें ते उद्गार ऐकून पाणी पाणी झालें यांत नवल तें काय ?

दुपारच्या झोंपेच्या नियमानें कधीं कधीं किती गैरसोय होते याचा अनुभव आल्यापासून तात्यांनीं मनाचा निग्रह करून झोंपेकडे ठराविक वेळ देण्यापेक्षां संधि मिळेल तेव्हां वाटेल तितका वेळ झोंप घ्यावी असें ठरविलें, व त्याची जारीनें अमलबजावणी सुरू केली. आतां त्यांची दिवसाची झोंप दोन तीन तासांऐवजीं पांच पांच सात सात तास होऊं लागली. ते स्नेहीमंडळींच्या गप्पा चालू असतां त्यांच्या देखत बसल्या-बसल्या झोंप काढूं लागले. मधून मधून ते ज्या डुलक्या घेत त्यामुळें त्यांच्या सोबत्यास असें वाटत असे कीं, यांना झोंप लागली नसून यांनीं नुसते डोळे मिटून घेतले आहेत, व यांचें गप्पागोष्टींकडे पूर्ण लक्ष असून ते मान हालवून मान्यताही दाखवीत आहेत. एखाद्या वेळीं वाद भरांत आला असतां तात्या दोन्ही पक्षांच्या विधानांस सारख्याच जोरानें मान हालवितांना पाहून त्यांच्या निःपक्षपातीपणाबद्दल सर्वांस कौतुक वाटे. अखेरीस ते जेव्हां घोरूं लागत तेव्हां त्यांनीं वाद मिटविण्याची ही एक युक्ति केली आहे असेंच सर्वांना वाटे. आतां रात्रींचीं जागरणें करण्यासंबंधानेंही तात्यांची प्रतिकूलता राहिली नाहीं. ते इतरांबरोबर गाण्याच्या बैठकींत जात

आणि तेथें आपल्या घोरण्यानें बाज्याच्या पेटीची साथ करीत. मात्र ते आपला सूर पेटीच्या स्वरांत मिळविण्याची यातायात न करितां पेटीवाल्यासच पेटीचा स्वर त्यांच्या घोरण्याच्या सुराशीं मिळविण्यास भाग पाडीत. तात्या बैठकीस श्रोते म्हणून जात खरे, पण आपणाऐवजीं इतरांनाच श्रोते करून परत येत. मोठमोठ्या पहाडी आवाजाचें त्यांच्या घोरण्यापुढें तेज पडत नसे; आणि कधीं कधीं तर गवयांना आपलीं हत्यारें गुंडाळून बैठकींतून पळच काढावा लागे. नाटकगृहांत तात्यांचें घोरणें एकदां सुरू झालें कीं गाणाऱ्या नटाचे आलाप व बोलणाऱ्या नटांचीं आवेशयुक्त भाषणें तर ऐकूं येत नसतच, पण श्रोत्यांच्या टाळ्यांचा कडकडाटही फुसक्या फटाक्यांच्या लडीच्या आवाजाप्रमाणें भासे. तात्यांच्या घोरण्यामुळें बेसूर नटांचें गाणें श्रोत्यांपर्यंत पोहोंचत नसे, व सुरेल नटास श्रोत्यांकडून मिळालेला ‘ पुन्हां एकदां ’ हा हुकूम त्याजपर्यंत जाऊन धडकत नसे, अशा उभय पक्षांच्या सोयी होत असल्यामुळेंच त्या घोरण्यास कोणी हरकत घेत नसे.

तात्यांच्या बेसुमार झोंपाळूपणामुळें त्यांची स्वतःची कमी गैरसोय होई असें नाहीं. जेवणाव्यतिरिक्त इतर प्रसंगीं ते वेळेवर हजर झाले आहेत असें बहुधा व्हावयाचें नाहीं. श्रावणीच्या दिवशीं ते पंचगव्यप्राशनाच्या पुण्य प्रसंगीं बहुधा गैरहजर राहून सातूच्या पिठाचे गोळे खाण्याचे वेळीं मात्र येऊन दत्त उभे रहावयाचे ! स्नेह्याच्या घरची गौरीची आरास करण्याच्या कामीं मदत करण्याची त्यांना मोठी हौस. पण बेटी झोंप त्यांच्या उपकार-शीलत्वाच्या आड यावयाची. आरास सुरू होण्यापूर्वी ते जे निजावयाचे ते निमन्त्रित मंडळींस हरभऱ्याची डाळ व पन्हें वांटण्याच्या संधीस जागे व्हावयाचे ! कीर्तनप्रसंगीं खिरापत व सत्यनारायणाच्या कथेस प्रसाद वांटण्यापूर्वी ते बहुधा जावयाचे नाहींत, आणि या प्रकारें सुरसकथाश्रवणास नेहमीं मुकावयाचे ! बाकी त्या लाभास घोरण्यानें इतरांस मुकविण्यापेक्षां स्वतः मुकणें हें एका दृष्टीनें निरपेक्षपणाचेंच होय यांत संशय नाहीं.

झोंपेंत गेलेल्या वेळाचें तात्यांना मुळींच भान रहात नसे. उगीच कोठें डुलकी येते न येते तोंच आपलें चक्क्वाळ दोन दोन तीन तीन तासांची

मजल मारितें, अर्थात् तें मनस्वी जलद म्हणजे पांच मिनिटांस एक तास या वेगानें चालतें असा त्यांचा बरेच दिवस समज होता. म्हणून त्यांनीं तें दुरुस्त करण्याकरितां अनेक वेळां घड्याळजीस देऊन पाहिलें; तरी त्याची गति मंद होण्याचें दिसेना. इकडे दुरुस्तीच्या खर्चाची गति मारखी वाढतच होती. अखेरीस दुरुस्तीचा खर्च घड्याळाच्या किंमतीच्या दसपटीवर गेला, तेव्हां त्यांनीं जुन्या घड्याळास रजा देण्याचें व नवें विकत घेण्याचें ठरविलें, आणि त्याकरितां एका घड्याळाच्या दुकानीं गेले. तेथील सर्व घड्याळांचे कांटे नाटकप्रयोगांतील वारांगनांच्या हातांप्रमाणें एकासारखे एक फिरतांना पाहून आणि त्यांतील व आपल्या घड्याळातील वेळ तंतोतंत जुळत असलेली पाहून त्यांनीं आपला बेत फिरविला आणि जुनें घड्याळ परत घरीं नेलें. भपकेबाज दुकानांतला कोरा व सुंदर माल दृष्टीस पडल्यावर तो न घेतां जुनाच माल वापरण्याची इच्छा होणें फार विरळा दिसून येतें. पण तो चमत्कार त्या दिवशीं तात्यांच्या बाबतींत घडून आला खरा. घरीं आल्यावर तात्या जरा लवंडले. त्यांचा डोळा लागावयास व त्यांचें घड्याळ बंद पडण्यास एकच गांठ झाली. त्याचे कांटे तीन तास त्याच्या मालकाच्या अवयवाप्रमाणें निश्चल राहिले. तात्या उठून पहातात तों कांटे पूर्वीच्याच ठिकाणीं. घड्याळाची गति आपोआप दुरुस्त झालेली पाहून त्यांना अर्थातच आनंद झाला. 'नवें घड्याळ घेण्याची धमकी देतांच बेटें कसें वाटेवर आलें!' असे उद्गार त्यांच्या तोंडून बाहेर पडले. या वेळेपासून तें घड्याळ त्यांच्या गळ्यांतील ताईत होऊन बसलें; तें इतकें कीं, कालगतीनें त्याचे दोन्ही कांटे मोडून गळून पडले तरी तात्या वेळ पहाण्याकरितां त्यावांचून दुसऱ्या कोणत्याही घड्याळाचा उपयोग करीत नाहींत, आणि त्यांना दुसरें घड्याळ आपल्या घड्याळाइतकें भरंवशालायक वाटतही नाहीं.

आगगाडी पकडावयाची असली म्हणजे तात्यांच्या जिवाची धांदल विचारूं नये. पण जेवणानंतर लहानशी सुरसुरी आली कीं तिनें सारी घाण व्हावयाची. 'या गाड्यांच्या वेळा नेहमीं गैरसोयीच्या असावयाच्या. जेवण झाल्यावर जरा स्वस्थपणें पडूं म्हटलें तर सोय नाहीं. झोंपेच्या वेळीं गाडीनें कोणत्याही स्टेशनावर येतां कामा नये असा नियम करण्याबद्दल कंपनीकडे

एक अर्ज जरूर केला पाहिजे. इंग्रजांचें सारेंच गैरसोईचें. बंगल्याचीच गोष्ट घ्या ना ! ज्या घराला खुर्च्या नाहींत, कोनाडे नाहींत, फडताळें नाहींत, माडी नाहीं, ज्या घराला सुरक्षितपणा नाहीं, जें घर बाहेरून लावायला गेलें कीं आंतून बंद होऊन मालकालाच बाहेर तिष्ठत ठेवतें तें घर खुशाल बंगला म्हणून समजावें ! 'नाहीं म्हणायला आरामखुर्ची, सोडा, लिंबू, आइस्क्रीम अशा कांहीं अपवादांदाखल सोयीस्कर वस्तु इंग्रजांमध्येंही आहेत.' यांतील कांहीं सोयीस्कर वस्तूंच्या कल्पनेनें तात्यांच्या तोंडाला पाणी न सुटल्यास त्यांचें वक्तृत्व आणखीही कितीतरी वेळ चालतें.

तात्यांना मोठ्या शिकस्तीनें गाडी सांपडली तरी ते वेळेवर मुक्कामाला पोंचतील याचा मुळींच नेम नसे. ते झोंपेच्या भरांत नेहमीं मुक्कामाच्या पुढें दोनतीन स्टेशनें जावयाचे; व तेथें उतरून झालेल्या चुकीची दुरुस्ती करण्याकरितां उलट दिशेनें येणाऱ्या गाडीनें परत यावयास निघावयाचे, ते मुक्कामाच्या मागें दोनतीन स्टेशनें गेल्यावर जागे व्हावयाचे ! हा प्रकार घड्याळाच्या लंबकाप्रमाणें दोन तीन वेळां झाल्यावर मग कोठें त्यांना मुक्कामाचें ठिकाण दिसावयाचें ! एकदां आगगाडीच्या एका लहान फांट्याचा प्रवास त्यांना एकाच तिकिटावर रात्रींतून दोनतीन वेळां घडला ! एकदां ते मुंबईहून पुण्यास जाणाऱ्या गाडीची कल्याण स्टेशनावर वाट पहात बसले असतां—नव्हे, निजले असतां—त्यांच्या लागोपाठ तीन गाड्या चुकल्या. दर खेपेस गाडीनें निघावयाची शिटी फुंकल्यावर तात्या जागे व्हावयाचे आणि तिच्यामागें धूम ठोकूनही ती हातीं लागत नाहीं हें कळून आल्यावर हात हालवीत परत यावयाचे ! पुढील गाडीस अजून अवकाश आहे, तितक्यांत आणखी एक झोंप काढण्यास हरकत नाहीं अशा भरंवशावर ते पुन्हां लवंडायचे, आणि पुन्हां पूर्वींच्याच प्रकाराची पुनरावृत्ति व्हावयाची. तिसऱ्या खेपेस तर डोळ्यांवरची झांपड पुरती उडालेली नसल्यामुळेंही ते गाडीच्या मागें धांवाव-याचें सोडून उलट दिशेलाच धांवत सुटले ! चवथ्या खेपेस गाडी सांपडण्याचें कारण एवढेंच कीं, त्यांनीं गाडी येण्यापूर्वी आपणास उठविण्याबद्दल हमालास सजाविलें होतें. आपणास उठावयास उशीर लागल्यास ' जेवण तयार आहे ' हा मंत्र कानांत उच्चारावयास त्यांनीं त्यास मुद्दाम सांगितलें होतें.

ात्यांनी अलीकडे शरिराच्या वाटेल त्या अवस्थेत झोंप घ्यावी
जडवून घेतली आहे. ते बसून झोंप घेतात, उभ्यानें झोंप
ाय, पण चालतांनाही झोंप घेतात. त्यांना पळत पळत झोंप
अजून कोणी पाहिलें नाहीं. पण भविष्यकालाच्या पोटांत
ार दडून राहिले आहेत हें कुणी सांगावें !